

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Факультет цивільної та господарської юстиції

ОСНОВИ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Навчально-методичний посібник

*Освітня програма підготовки здобувачів вищої освіти
ступеня «бакалавр права» в Національному університеті
«Одеська юридична академія»;
галузь знань – 08 «Право», спеціальність – 081 «Право»*

Одеса
Фенікс
2019

УДК 347:34(091)
О 75

Рекомендовано до друку Навчально-методичною радою Національного університету «Одеська юридична академія» (протокол № 1 від 26 вересня 2019 р.)

Автори:

Харитонов Є.О. – д.ю.н., професор, завідувач кафедри цивільного права НУ «ОЮА» – тема 9;

Давидова І.В. – д.ю.н., доцент, професор кафедри цивільного права НУ «ОЮА» – тема 6;

Сафончик О.І. – д.ю.н., доцент, професор кафедри цивільного права НУ «ОЮА» – тема 3;

Берназ-Лукавецька О.М. – к.ю.н., доцент, доцент кафедри цивільного права НУ «ОЮА» – тема 5;

Глиняна К.М. – к.ю.н., доцент, доцент кафедри цивільного права НУ «ОЮА» – тема 4;

Зубар В.М. – к.ю.н., доцент, доцент кафедри цивільного права НУ «ОЮА» – тема 1;

Фомічова Н.В. – к.ю.н., доцент, доцент кафедри цивільного права НУ «ОЮА» – тема 8;

Цибульська О.Ю. – к.ю.н., доцент, доцент кафедри цивільного права НУ «ОЮА» – тема 7;

Байталоук Д.Р. – асистент кафедри цивільного права НУ «ОЮА» – тема 2.

Рецензенти:

Гринько С.Д. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права;

Достдар Р.М. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загально-теоретичної, конституційної та цивілістичної юриспруденції Миколаївського інституту права НУ «ОЮА».

За редакцією завідувача кафедри цивільного права, доктора юридичних наук, професора **Є.О. Харитонова**.

О 75   Основи римського приватного права : навчально-методичний посібник / за ред. Є. О. Харитонова. – Одеса : Фенікс, 2019. ____ – с.

У навчально-методичному посібнику містяться матеріали, що відповідають вимогам навчальної дисципліни «Основи римського приватного права», які розроблені відповідно до освітньої програми підготовки здобувачів вищої освіти ступеня бакалавр (1 курс факультету цивільної та господарської юстиції Національного університету «Одеська юридична академія»). Посібник містить програму навчальної дисципліни з методичними вказівками за кожною темою, плани практичних занять, питання для самостійної роботи здобувачів вищої освіти. У посібнику наведено перелік рекомендованої літератури, яка може бути використана при підготовці до практичних занять, виконання самостійної роботи, іспиту.

Навчально-методичний посібник розрахований на здобувачів вищої освіти та науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів юридичної освіти.

УДК 347:34(091)

© Колектив авторів, 2019

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Основи римського приватного права є однією з фундаментальних навчальних дисциплін для здобувачів вищої освіти будь-якого факультету юридичного навчального закладу. Дана дисципліна є системоутворюючою для формування цілісного уявлення про сутність приватного права як однієї з визначальних категорій правової науки, яка формує тенденції розвитку сучасного цивільного права. Велика кількість норм діючого українського законодавства є адаптованими нормами римського приватного права, що додатково свідчить на користь вивчення римського приватного права.

Курс спрямований на формування у здобувачів вищої освіти уявлення про правильне тлумачення та застосування цивільно-правових норм.

На лекційних заняттях засвоюється категоріальний апарат, зокрема, поняття «особи», «речі», «позову», «зобов'язання» та ін., вивчаються джерела приватного права, запам'ятовують латинські терміни. Передбачено також проведення лекцій у формі діалогу або за методикою *peer instruction*, розробленою та вперше запропонованою до застосування при читанні лекцій професором Еріком Мазуром. Дана педагогічна модель передбачає заміну традиційних лекцій обговоренням в аудиторії конкретних практичних завдань. Дана технологія «перевертає» процес навчання таким чином, що здобувачі вищої освіти самостійно проходять теоретичний матеріал, а в аудиторії час використовується на виконання практичних завдань.

Більш повно ознайомитись із джерелами римського приватного права, методами діяльності римських юристів здобувачі вищої освіти можуть на практичних заняттях. Обов'язковим є розв'язання казусів (практичних задач), що дає можливість потренуватися у застосуванні конкретних правових норм при вирішенні практичних спорів.

Для вдалого вирішення задач на практичних заняттях та самостійно необхідно користуватися додатковими матеріалами, які розміщені в кінці даного посібника, а саме першоджерелами (Закони XII таблиці, інституції Гая (фрагменти), дигести Юстиніана (фрагменти)) та словником термінів.

Навчальна дисципліна «Основи римського приватного права» є складовою освітньо-професійної програми підготовки здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра права.

Метою навчальної дисципліни є можливість подальшого практичного застосування накопичених та засвоєних знань з римського приватного права у процесі вивчення інших галузей права та роботи за спеціальністю.

Після успішного завершення цього модуля здобувач вищої освіти повнен:

- демонструвати глибокі знання основ римського приватного права;
- аналізувати особливості правового регулювання окремих інститутів римського права;
- визначати поняття та особливості окремих видів суспільних відносин в римському праві;
- характеризувати складові елементи окремих інститутів римського права;
- застосовувати норми інститутів римського права в процесі роботи за юридичною спеціальністю на сучасному етапі розвитку суспільства.

При підготовці до занять та тестів, написанні рефератів, вирішенні задач, підготовці кросвордів та есе здобувач вищої освіти повинен опрацювати рекомендовану літературу.

Підсумковою формою контролю є іспит.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Назва тем	Кількість годин					
	денна форма					
	усього	у тому числі				
л		п	лаб	інд	с.р.	
Тема 1. Вступ до курсу.	6	2	–	–		4
Тема 2. Особи (persone).	7	2	2	–		4
Тема 3. Сімейні правовідносини.	7		2	–		4
Тема 4. Речі (res).	6	2	2	–		2
Тема 5. Зобов'язання (obligatio).	7	2	2	–		4
Тема 6. Договори (contractus).	7		2	–		4
Тема 7. Спадкування.	6	2	2	–		2
Тема 8. Захист цивільних прав.	6	2	2	–		2
Тема 9. Рецепція римського приватного права.	8	–	–	–		8
Всього	60	12	14	–		34

НАВЧАЛЬНИЙ КОНТЕНТ

ЛЕКЦІЇ

Тема 1. Вступ до курсу

Мета вивчення

Надати уявлення та сформувати систему знань про поняття та значення римського права, як одне з найцінніших надбань людства у сфері права; визначити джерела римського права.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

1. **демонструвати** глибокі знання поняття, джерел римського приватного права, державного та суспільного устрою у Римі;
2. **визначати та аналізувати** джерела римського приватного права етапів розвитку римського права та держави;
3. **характеризувати** поняття та значення римського права.

Питання:

1. Римська ментальність як чинник формування правосвідомості і права.
2. Концепт Римського приватного права.
3. Філософські підвалини Римського права.
4. Римська юриспруденція.
5. Поняття й види джерел римського права.
- 6.

Тема 2. Особи (personae)

Мета вивчення

Надати уявлення та сформувати систему знань про поняття та значення особи (persona) у римському приватному праві, правоздатності, елементів й обсягу дієздатності фізичних осіб, розуміння правового статусу квіритів, латинів, перегринів, рабів, колонів, визначення

правосуб'єктності, видів, підстави виникнення та припинення юридичних осіб за римським правом.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

1. **демонструвати** глибокі знання особи у римському праві, її правоздатності, дієздатності та обмеження дієздатності;
2. **визначати, аналізувати та порівнювати** правовий статус квіритів, латинів, перегринів, рабів, колонів.
3. **характеризувати** положення юридичних осіб у римському приватному праві.
4. **вміти характеризувати та аналізувати** шлюбно-сімейні відносини у Римі.

Питання:

1. Цивільна правоздатність.
2. Особа як «суб'єкт власного права».
3. Обмеження цивільної правоздатності.
4. Правові категорії осіб залежно від стану свободи/ громадянства / сім'ї.
5. Представництво.

Тема 3. Сімейні правовідносини

Мета вивчення

Надати уявлення про поняття сім'ї в Стародавньому Римі, види сподіння; сформувати систему знань про інститут шлюбу в римському праві, зокрема, про поняття та види шлюбу, порядок його укладення та розірвання, правовідносини подружжя та між батьками і дітьми.

Результати навчання

Після заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

1. **демонструвати** глибокі знання щодо сімейних правовідносин в Римі;
2. **характеризувати** види шлюбу та пов'язані з цим особливості укладення й розірвання шлюбу;
3. **аналізувати** шлюбно-сімейні відносини у Римі.

Питання:

1. Сім'я та види споріднення.
2. Шлюб і його види.
3. Умови та порядок укладення шлюбу.
4. Правові відносини подружжя.
5. Правові відносини між батьками та дітьми.

Тема 4. Речі (res)

Мета вивчення

Надати уявлення про поняття, значення, види речей та речових прав, права власності у римського приватному праві, що сприяє формуванню у здобувача вищої освіти цілісного та системного уявлення про рівень розвитку правової думки та науки у римському приватному праві як одного з найрозвиненіших суспільств античності.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

1. **демонструвати** глибокі знання поняття речових прав у римському праві;
2. **визначати та аналізувати** поняття та види речей у римському приватному праві;
3. **характеризувати** поняття та зміст права власності;
4. **вміти визначати** сутність та види прав на чужі речі.

Питання:

1. Поняття і види речових прав.
2. Поняття та види у приватному праві.
3. Право власності: поняття, зміст.
4. Поняття, сутність та види прав на чужі речі.

Тема 5. Зобов'язання (obligatio)

Мета вивчення

Надати уявлення про поняття та види зобов'язань, підстави їх виникнення, сторони та умоки припинення зобов'язання, що дозволить

сформувати у здобувача вищої освіти цілісне та системне уявлення про інститут obligatio в римському праві.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

1. **демонструвати** глибокі знання зобов'язань та змісту зобов'язальних правовідносин;
2. **аналізувати** підстави виникнення та припинення зобов'язань;
3. **характеризувати** положення договірних та позадоговірних зобов'язань;
4. **вміти** визначати наслідки застосування інституту забезпечення виконання зобов'язань.

Питання:

1. Зобов'язання: поняття та види
2. Підстави виникнення зобов'язань
3. Сторони у зобов'язанні
4. Припинення зобов'язання
5. Забезпечення виконання зобов'язань

Тема 6. Договори (contractus)

Мета вивчення

Надати уявлення про вивчення способів придбання речей у римського приватному праві, що дозволить сформувати у здобувача вищої освіти цілісного та системного уявлення про види, порядок укладення, виконання та припинення договорів (контрактів) в римському приватному праві.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

1. демонструвати глибокі знання щодо класифікації контрактів в римському праві;
2. аналізувати та порівнювати порядок укладення та виконання контракту залежно від його виду;
3. характеризувати квазіконтракти та квазіделікти.

Питання:

1. Поняття і види договорів.
2. Умови чинності (дійсності) договорів.
3. Зміст договору. Укладення договору.
4. Вербальні та літеральні (лібральні) контракти.
5. Реальні та консенсуальні контракти.
6. Інномінальні (безіменні) контракти.

Тема 7. Спадкування

Мета вивчення

Надати уявлення про поняття, значення, види спадкування у римського приватному праві, що спричинить формування у здобувача вищої освіти цілісного та системного уявлення про рівень розвитку правової культури та науки у римському приватному праві як одного з найрозвиненіших суспільств античності.

Результати навчання

Після заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

1. **демонструвати** глибокі знання поняття та видів спадкування у римському праві;
2. **визначати** поняття спадкування за заповітом та римським законодавством;
3. **характеризувати** порядок прийняття та відмови від спадку;
4. **вміти** характеризувати та аналізувати легати та фідейкоміси.

Питання:

1. Спадкове право: основні поняття.
2. Спадкування за заповітом.
3. Спадкування за законом.
4. Прийняття спадку та відмова від спадку.
- 5.

Тема 8. Захист цивільних прав

Мета вивчення

Надати уявлення та сформувані систему знань про інститут захисту цивільних прав, який був розроблений у римському приватному праві.

Результати навчання

Після заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

1. демонструвати глибокі знання концепції захисту цивільних прав за римським правом;
2. визначати та аналізувати поняття та види позовів за римським правом;
3. характеризувати легісакційний процес та формулярний процес;
4. знати формули та їх складові частини.

Питання:

1. Концепція захисту цивільних прав за римським правом.
2. Самозахист прав.
3. Строки й терміни захисту цивільних прав.
4. Позовний захист.
5. Поняття та види позову.

Тема 9. Рецепція римського приватного права

Мета вивчення

Надати уявлення та сформувати систему знань про чинники, типи, форми та види рецепції римського права, а також вплив римського приватного права на засади сучасного цивільного права та законодавства; ознайомити здобувачів вищої освіти з рецепцією римського права у Східній та Західній Європі, а також Україні.

Результати навчання

Після заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

1. демонструвати глибокі знання рецепції римського права;
2. визначати форми та види рецепції римського права;
3. вміти характеризувати та аналізувати типи рецепції римського права;
4. характеризувати рецепцію римського права в Україні.

Питання:

1. Поняття, види і типи рецепції римського приватного права.
2. Чинники та форми рецепції римського права.

3. Вплив римського приватного права на засади сучасного цивільного права та законодавства.
4. Рецепція римського права у Східній та Західній Європі.
5. Рецепція римського права в Україні.
- 6.

ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Вступ до курсу

Питання:

1. Форми римського права.
2. Римська ментальність як чинник формування правосвідомості і права.
3. Концепт Римського приватного права.
4. Філософські підвалини Римського права.
5. Римська юриспруденція.
6. Поняття і система римського приватного права.
7. Поняття й види джерел римського права.
8. Принципи римського приватного права.
9. Загальна характеристика Законів XII таблиць.
10. Кодифікація Юстиніана.

Основний зміст:

1. Форми римського права

Бачення римськими правознавцями сутності римського права класичного періоду відображене у популярній і нині сентенції Ульпіана, котрий зазначав, що вивчення права поділяється на дві частини: публічне та приватне право.

Публічне право – це те, що стосується становища римської держави, приватне – це те, що стосується користі окремих осіб; існує корисне у суспільному відношенні і корисне у приватному відношенні (Д.1.1.2).

На перший погляд це розмежування здається достатньо чітким.

Але, якщо придивитись, що ж саме, на думку Ульпіана, включає в себе публічне право, то визначеність зникає. Він зазначає, що публічне право включає в себе святині, служіння жерців, положення магістратів. В той же час приватне право поділяється на три частини, бо воно складається або з природних приписів, або з приписів народів, або з приписів цивільних (Д.1.1.2).

Стає очевидним, що критерії розмежування і визначення сфери дії публічного і приватного права обрано довільно і потребують уточнення.

Враховуючи цю обставину, можна запропонувати такі критерії розмежування публічного та приватного права:

1) в якості суб'єкта публічного права обов'язково виступає держава, в той час як приватноправові відносини складаються між окремими громадянами, приватними особами;

2) приватноправові норми надають простір вільному розсуду учасників відповідних відносин, тоді як у публічно-правових держава досить чітко (іноді, навіть, жорстко) встановлює варіант поведінки громадян та органів держави ;

3) приватноправові інтереси держава захищає, за наявності відповідної ініціативи потерпілої особи. У цьому випадку захист відбувається шляхом позову у цивільному процесі. Але захист публічного інтересу є обов'язком органів державної влади, і ці органи мають вступатися за такий інтерес з власної ініціативи.

Слід наголосити на тому, що, проводячи розділення права, Ульпіан вів мову про регулювання відносин та про поділ права з метою його вивчення. В реальному житті такої чіткої межі не існує.

Тому, розмежовуючи право на публічне і приватне, слід зробити наступні застереження:

– поділ Римського права на публічне і приватне має умовний характер;

– проводячи таке «розділення», зустрічаємося зі своєрідним ефектом «перетікання права», який полягає в тому, що в залежності від стану сформованості права, світогляду, соціальних, політичних умов тощо відносини можуть визначатися суспільством то як публічні, то як приватні. Прикладом цього може бути кваліфікація у римському праві крадіжки, шахрайства як приватноправових деліктів, хоча з часом їх стали відносити до публічного права.

Оскільки, Ульпіан розділяв приватне право на три частини: природні приписи (природне право), приписи народів, приписи цивільні (Д.1.1.2), треба з'ясувати, що значило це розділення.

Як писав Ульпіан, «природне право – це те, якому природа навчила все живе, оскільки це право належить не лише людям, але й всім тваринам, що народжуються на землі і в морі та птахам; сюди ж відноситься й спілка чоловіка і жінки, котре ми звемо шлюбом, й народження дітей, їх виховання; ми бачимо, що тварини, навіть хижі, володіють знанням цього права» (Д.1.1.1.3).

Jus gentium (право народів) – «це те, чим користуються народи людства; можна легко зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є спільним для усього живого, а перше – лише для людей (їх відносинах) між собою» (Д.1.1.1.4).

Крім того, існує jus civile (цивільне право), «котре не відокремлюється цілком від природного права або ж права народів, але й не у всьому дотримується їх» (Д.1.1.6). Особливість його полягає в тому, що воно регулює відносини тільки між римськими громадянами, тобто обмежене за колом осіб.

Співвідношення вказаних видів права, на перший погляд, виглядає як концентричні кола: найменше з них – це цивільне право, котре охоплює тільки відносини між громадянами Рима, затим йде «право народів», котре регулює вже не тільки відносини між римськими громадянами, але й між усіма людьми. Нарешті, найбільше коло відносин охоплює природне право, котре стосується усіх живих істот. Отже відмінність між цими «колами» полягає у кількості осіб, що охоплюються правовим регулюванням.

Разом з тим, варто звернути увагу на той факт, що між зазначеними «колами» практично відсутні якісь відмінності, зумовлені об'єктом правового регулювання та засобами, за допомогою яких це регулювання здійснюється.

Це дає підстави для висновку, що система римського права, згадувана у Дигестах, може бути інтерпретована таким чином:

Джерелом усього римського права є право природне як сума уявлень і норм, що стосуються понять «добро», «зло», «справедливість», «злочин», «правомірність» тощо.

Крім того, все римське право складається з юридичних норм, що містяться у цивільному праві і праві народів (причому, ці норми стосуються не лише інтересів окремих осіб, але й інтересів держави в цілому, тобто цивільне право і право народів слугує джерелом як приватного, так і публічного права).

Доповнює цивільне право і право народів преторське право. Це право, «котре ввели претори для сприяння цивільному праву чи для його доповнення або виправлення з метою користі для громади»(Д.1.1.7.1).

При цьому для природного, цивільного права або права народів не є визначальною ознакою предмет правового регулювання: вони рівною мірою стосуються як інтересів окремих осіб, так і інтересів

суспільства або держави в цілому; в будь – якій з цих систем (груп правових норм) можуть бути норми, що стосуються положення або окремих громадян, або усього римського народу. На користь такого висновку свідчить і висловлювання Гая: «Всі народи, котрі управляються на підставі законів та звичаїв, користуються частково своїм власним правом, частково правом, що є спільним для всіх людей. Адже те право, котре кожен народ встановлює для себе, є власним правом держави і має назву цивільного права; те ж право, котре природний розум встановив між усіма людьми, дотримується всіма однаково і має назву права народів, тобто воно є правом, котрим користуються всі народи» (Д.1.1.9).

Отже, джерелами формування римського права були:

- природне право,
- цивільне право,
- право народів,
- преторське право.

Сформоване таким чином єдине римське право поділяється на право приватне і право публічне, кожне з яких має у своєму складі норми, що належать до тих чи інших названих джерел.

Розмежування приватного і публічного права провадиться за такими критеріями:

- характер інтересів, що захищаються даною галуззю права (індивідуальні чи сукупні);
- спосіб впливу на учасників даних відносин (рівність сторін або владний припис);
- правове становище потенційних учасників (приватні, окремі особи або державні органи і т.п.);
- ініціатива застосування засобів захисту (з боку самого потерпілого або за ініціативою органів держави, посадових осіб, покликаних здійснювати такий захист);
- порядок захисту (позовний захист, цивільний процес або звинувачувальне провадження при державних органах, кримінальний процес тощо).

2. Римська ментальність як чинник формування правосвідомості і права

Науково-теоретичне і практичне значення правової культури стародавнього Риму, практика глибокого аналізу майнових відносин та

ситуації, чіткість висновків з конкретних правових явищ та інші досягнення римської юриспруденції мають неминуще значення.

Ідеями римського права сповнена сучасна теорія цивільного права, цивільного процесу, підприємницького права, міжнародного приватного права тощо. Тому для того, щоб досконало вивчити перелічені вище галузі права, необхідно знати римське право.

У римському праві закріплено розуміння права як системи загальнообов'язкових правових норм, санкціонованих людьми на благо собі, тому право — це інститут захисту населення.

У римському праві вперше знайшов відображення поділ норм права на публічне та приватне.

Римське право вперше в історії людства розробило критерії для оцінки правової поведінки людини, сформулювало особливу правову культуру відносин між людьми.

У римському праві вперше сформувались юридична термінологія і понятійний апарат, наука про право.

Римські юристи вперше взяли на себе сміливість заявити про те, що правом треба займатися, його необхідно вивчати і йому потрібно навчатися.

Римське право — це невід'ємна методологічна база професійної юридичної освіти, основа розуміння теоретичних галузей права і порівняльного правознавства, дидактичне поле становлення юридичної мови та юридичного мислення.

Володіння загальновизнаними крилатими висловами, поняттями, афоризмами з римської юриспруденції не тільки свідчить про високу правову культуру, а й полегшує спілкування юристів різних країн.

Важливо також зазначити, що чіткість юридичних визначень і формул, досконала юридична техніка та здійснена римськими юристами кодифікація, мають неоціненне значення для становлення юриста і підвищення його наукової та практичної кваліфікації.

3. Концепт Римського приватного права

Сучасне правознавство веде свій родовід від часів Стародавнього Риму. Звісно, правові системи існували і у більш давніх цивілізаціях, а саме римське право зазнало впливу давньогрецького, близькосхідного, іудейського тощо права, запозичивши звідти значну кількість ідей, засад, конкретних правових норм. Але тільки у Римській античній цивілізації право набуло значення відносно самостійного фено-

мену, який можна вивчати і зараз, абстрагувавшись від конкретно-історичних умов, культури, держави, у якій воно сформувалося.

Необхідність вивчення римського приватного права зумовлюється його цивілізаційним, юридичним та історичним значенням.

Вивчення римського права є необхідним елементом гуманітарної освіти взагалі, а відтак важливою складовою професійної підготовки висококласного правника. Варто зауважити, що ідеальною навчальною дисципліною в цьому сенсі є римське приватне право, абстраговане від тих соціально-економічних умов, на ґрунті яких зародилося, і тому цілком позбавлене характеру тлумачення чи коментування чинного на той час законодавства. Як предмет вивчення здобувачами вищої освіти, римське право є «чистою» юриспруденцією.

Почати розгляд поняття римського приватного права доцільно із зауваження, що, на відміну, від досить поширеного «нормативістського» визначення права, як сукупності норм, що регулюють відповідні відносини, римські правознавці визначали право з позицій, які тепер можна було б назвати «культурологічними» або «соціальними». Зокрема, Цельс визначав право наступним чином: «*Jus est ars boni et aequi*» (Д. І. І. Ірг). Принагідно слід зазначити неточність поширеного перекладу цього вислову як: «Право є наука про добре і справедливе». Швидше, воно має звучати так: «Право – є мистецтво добра і відповідності (адекватності, рівності)».

У кожному разі важливим є те, що римські правознавці визначали право як суспільний феномен і елемент культури, надаючи перевагу не нормативній складовій права, а його соціальним аспектам. Враховуючи цю обставину будемо далі розглядати римське приватне право, як концепт, тобто як вербально (словесно) виражене уявлення про феномен, що визначав становище приватної особи у суспільстві.

Характеризуючи особливості римського приватного права, беремо до уваги, що його формування та розвиток відбувалися протягом майже тисячоліття.

Джерелами римського приватного права, які мають бути засвоєні здобувачами вищої освіти, є: 1) звичаєве право; 2) закон; 3) едикти магістратів; 4) постанови сенату; 5) укази імператорів; 6) діяльність юристів.

Окремо слід зазначити, що тлумачення юристами законів також створювало правові норми, які були у період принципату наділені юридичною силою.

Розглядаючи систематизацію Юстиніана, варто засвоїти підґрунтя такої кодифікації, а також розглянути значення її елементів: 1) Дігест, або Пандектів; 2) Інституцій і 3) Кодексу. Пізніше Кодифікація була доповнена збірником новел. У своїй сукупності вона одержала в епоху Середньовіччя назву *Corpus juris civilis*, тобто Звід законів цивільного права.

Римське приватне право завдяки діяльності римських преторів та впливу на їх світогляд грецької філософії, стало замкнутою системою, що розвивається за рахунок власних джерел.

Визнаючи вчення античних афінських філософів, римські юристи надавали перевагу вченням про природне право. Ідеї природного права у римських юристів перетворилися на принципи права. Згідно з давньогрецькою філософією «справедливість» була категорією не тільки моральною, але й політичною та економічною.

Позитивне та природне право являють собою щось, що було надано як істоті розумній, те що забезпечує рівність, свободу, порядок та справедливість. Звідси – підлеглість праву, виконання законів стає моральним боргом.

Аналізуючи джерела римського права, можна дійти висновку, що принцип справедливості має такі прояви: 1) рівність 2) вільне волевиявлення; 3) виконання договорів; 4) гарантії виконання договорів. З конкретизації принципу справедливості – з'являється категорія «*aequitas*» – рівність. Такий підхід призвів до розвитку правового становища індивіда як суб'єкта права. Збільшення ролі індивіда у праві – призвело до розвитку ідеї гуманності.

Принцип справедливості використовувався для правильного, відповідного властивостям самого права, розуміння норм позитивного права.

Застосування принципу справедливості також допомогло узгодженому застосуванню різних джерел права. Більше того, серед всіх джерел права принципу справедливості надавалася перевага.

Aequitas застосовувалася при регулюванні спірних випадків. Застосування принципу справедливості призвело до розуміння рівності суб'єктів правовідносин і розширення їх свобод, що, у свою чергу, привело до активної участі більшої кількості суб'єктів права, і забезпечило більш динамічний розвиток господарських відносин.

4. Філософські підвалини Римського права

Виявлення сутності і принципових засад римського приватного права, неможливе без характеристики його філософії. (тобто, світоглядного пояснення сутності римського права, його розуміння і покликання, оцінки під кутом зору людського буття, існуючої в ньому системи цінностей).

На ранніх етапах його розвитку світоглядні витoki цивільного права ще не були визначені достатньо чітко, хоча такі категорії, як «добра совість», «громадянська честь», «доблесть», «порядність» вже в період Ранньої Республіки ввійшли у плоть і кров римського суспільства.

Формування філософії римського права починається в останні два сторіччя перед початком нашої ери і триває практично весь період принципату. При цьому, суттєву роль тут відіграла давньогрецька філософія, зокрема, такі течії, як стоїцизм, епікурейство

Слід мати на увазі, що деякі автори (наприклад, Джамбатіста Віко) заперечували вплив давньогрецької філософії (етики) на римське право.

Тому, визначаючи значення грецької філософії для формування римського права, слід враховувати, опосередкованість такого впливу – те, що положення давньогрецької етики, як правило, знаходили відображення не безпосередньо в нормах права, як таких, а спочатку слугували генезою давньоримської філософії.

І лише з часом, будучи відображеними римською мораллю і правосвідомістю, через римську юриспруденцію та специфічний інститут преторів, ці положення, набувши нового забарвлення, стали істотним фактором формування права взагалі і приватного права, зокрема.

При цьому, слід мати на увазі наявність вже у республіканському Римі морально-психологічного підґрунтя для сприймання ідей грецького стоїцизму.

Важливим було те, що елліністична філософська думка розробила вчення, синтезувала погляди, які відповідали не тільки загальним тенденціям розвитку античних цивілізацій, але й найкращим чином відображали прагнення Риму, його сутність на той час. Річ у тім, що стоїки якраз прийшли до космополітизму і саме у цій якості він перейшов в римську філософію. Таким чином, сприймання стоїцизму як одного з філософських базисів, давало Риму подвійну вигоду: си-

стема моральних цінностей його відповідала римському ідеалу «доброго громадянина» – *vir bonus*, а космополітизм стоїків трансформувався у звичну для римлян версію про доцільність і необхідність існування їхньої держави як світової.

Розквіт стоїчного вчення у Римі припадає на останні роки Республіки і триває ще деякий час. Найбільш відомими його adeptами були Сенека Молодший, Цицерон (погляди якого, втім, були досить еkleктичними), дещо пізніше – Марк Аврелій Антонін. Кожен з них немов би втілював особливості поглядів певного періоду: кінець Республіки, Принципат, кінець «Золотого Віку». Погляди римських стоїків знайшли відображення також у творах Тацита, Плутарха, Светонія.

Хоча стоїцизм як система поглядів, як шкільне академічне вчення продовжує існувати і у період пізньої імперії, але після Марка Аврелія стоїчна філософія все більше втрачає популярність. Значною мірою це було зумовлене тим, що етичні рекомендації стоїків, які орієнтувалися на вибраного, незалежного від зовнішніх обставин мудреця, не відповідали реаліям пізньої Римської імперії.

Набула популярності у Стародавньому Римі така філософська течія як – епікурейство з її доступною ідеєю про те, що для щастя необхідно бути тільки чесним та справедливим і на цій основі можна насолоджуватись життям і піклуватися про власну вигоду.

У Римі ці положення найбільш повно були розроблені Лукрецієм Каром у поемі «Про природу речей».

За Лукрецієм, зміст законів визначається навіть не природою (адже природа одна, а закони у різних суспільствах – різні), а розрахунком на позитивні зміни у розумінні їхньої корисності (Лукрецій Кар. V. 830-835). Природно, що в цьому випадку виникає питання про розуміння «корисності» закону індивідом і суспільством. У пошуках відповіді на нього Лукрецій виходив з традиційних римських уявлень про порядність, чесність, добро, зло. Разом із тим, ці категорії він нерідко модернізує. Зокрема, реформує поняття *pietas* (відданість, шанобливість), що вважалося однією з основ життя римського суспільства.

В найдавніші часи *pietas* означало охорону і вшанування родинних святинь. Пізніше йому було надано характеру етичної норми, що вимагає доброго і уважного ставлення до членів своєї родини, до співгромадян, до держави, до римських богів. Лукрецій позбавив цю норму

релігійного аспекту, пояснюючи *pietas* як добре (порядне) ставлення до своєї родини і батьківщини, підкреслюючи при цьому, що страх смерті і взагалі релігія руйнують відданість, змушуючи людей зраджувати батькам і батьківщині (Про природу речей. III. 83-86). Таке розуміння цієї та інших чеснот дозволяє Лукрецію зробити висновок, що краще жити спокійно, підкоряючись іншим, ніж мати турботи, управляючи кимось. А на цьому заснований принципово важливий висновок про примат індивідуалізму (Про природу речей. V. 1127-1128).

Хоча прихильники римського стоїцизму нерідко піддавали епікурейців критиці, але треба враховувати і те, що з точки зору формування засад класичного Римського Права ці течії чудово доповнювали одна одну.

Погляди стоїків більшою мірою слугували фундаментом публічного права, маючи своїм стрижнем проблеми взаємовідносин громадянина і суспільства (держави), питання влади, управління тощо, і лише після цього, по дотичній, звертаючись до приватних прав окремих осіб.

Епікурейці ж, навпаки, розглядали проблеми суспільства, ідучи до них від потреб, поглядів, волі окремих індивідів. Тобто визначальними для них були саме окремі, приватні права.

На особливу увагу заслуговує еkleктичний підхід до вирішення проблем філософії права, особливо помітний у філософських і політико-правових поглядах Цицерона, котрий, хоча і жив раніше більшості згаданих вище римських філософів, але чудово синтезував (а може, просто не хотів розрізняти) погляди на право представників двох названих течій.

З точки зору оцінки впливу Цицерона на формування філософії римського права найбільший інтерес являє розуміння ним таких категорій як «право», «цивільне право», «закон», «добро», «справедливість».

Цікаві у цьому сенсі його праці «Про закони», «До промовця», «Про обов'язки», де обгрунтовано низку положень, ідей природного права в їх римській інтерпретації, розглядається співвідношення права взагалі і цивільного права, цивільного права та *jus gentium*, сутність та джерела права, види останніх тощо.

Систему права Цицерон бачив таким чином: природа, закони, звичаї, прецеденти, справедливі і добрі (*aequum et bonum*) угоди.

Згідно природі дотримуються того, що слідує із спорідненості та *pietas* (відданості, шанобливості).

Закони – це те, що підтверджено волею народу. (В іншому випадку Цицерон непослідовно ототожнює закони з правом, які не залежать від волі людей).

Згідно звичаю, виконують те, що є справедливим і без санкції закону.

Прецедент – це те, відносно чого було винесене рішення і про що говориться в едиктах магістратів; спираючись на них, потрібно враховувати, хто був суддею і коли було винесене рішення.

Справедливості і добра слід дотримуватись, оскільки право має на увазі добросовісність і суспільну користь. Угоди слід виконувати відповідно до законів, а інколи і просто за домовленістю (Реторика до Геренія. 11.13).

Основою вчення Цицерона про справедливість та несправедливість у прав є уява про недоторканість власності: найперший обов'язок полягає в дотриманні і охороні цієї недоторканості. Значення цього принципу підкреслюється і у промові Цицерона за Цецину, де він проголошує панегірик цивільному праву. На його думку, той, хто нехтує цивільним правом, відкидає співжиття і загальну користь громадян. Цивільне право необхідно охороняти (берегти), бо якщо воно буде знищене, неможливо буде дізнатися, що твоє, а що чуже, не буде рівних для всіх прав, ніхто не буде впевненим у тому, що збереже отримане від батька майно, яке розраховує залишити дітям. Яка користь у набуттях без певності в тому, що збережеш їх по праву власності, яка користь володіння маєтком без встановленого предками права кордонів, права посідання? (За Цецину. 25-26). Отже, йдеться про недоторканість власності, що є основою спільного життя і загальної користі. При цьому цивільне право проголошується основою життя суспільства.

З врахуванням філософських засад римського права варто критично оцінити поширений варіант перекладу висловлювання Цельса: *Jus est ars boni et aequi* (Д. І. І. Ірр) – «Право є наука про добре і справедливе» Швидше, воно має звучати так: Право – є мистецтво добра і відповідності (адекватності, рівності).

5. Римська юриспруденція

Значення римської юриспруденції для формування приватного права у Стародавньому Римі може бути оцінене з двох позицій.

По-перше, з погляду на участь правників (знавців права) у формуванні розуміння права, його ідей та засад.

По-друге, з урахуванням їх участі безпосередньо у правотворенні, зокрема, через такі форми останнього, як едикти магистратів та офіційні консультації.

Завдяки Дигестам Юстиніана (Д.1.2) та іншим джерелам збереглось досить багато імен правознавців, які зробили значний внесок у розробку теорії права взагалі і цивільного права зокрема.

Оцінюючи доробок римської юриспруденції у створенні теорії приватного права, слід, насамперед, враховувати, що визначальним тут був принцип, за яким перевага у дослідженнях надавалась аналізу конкретних ситуацій, а не дефініціям або абстрактним узагальненням. Він знайшов відображення у відомій сентенції Яволена: «У цивільному праві будь-яка дефініція небезпечна, адже обмаль випадків, коли вона не може бути перевернутою». (Д. 50. 17).

Тому розвідки щодо засад приватного права, зазвичай, провадились на конкретних прикладах, життєвих казусах і, як правило, не мали характеру загальних розмірковувань. Сказане, звичайно, не означає, що теорія права займала взагалі другорядне місце, але теоретичні вибудови були кінцевим результатом досить довгого ланцюжка аналізу реальних (а пізніше й спеціально змодельованих) судових спорів. Хоча й при цьому відчувалася специфіка методології римської юриспруденції: перевагу частіше надавали не складним дефініціям, а класифікаціям, які супроводжувались необхідними визначеннями, поясненнями, тлумаченням тощо.

З розуміння юристами доби принципату та їхніми наступниками сутності права впливає ключове значення категорій «*justitia*», «*bonae*», «*aequitas*». Додавши сюди пов'язане з останніми поняття «*fideis*», отримаємо перелік практично усіх визначальних категорій приватного права. Тому саме на прикладі еволюції розуміння цих понять можемо розглянути формування концепції римського приватного права.

«*Jus naturale*» слугувало предметом аналізу для римських правників, головним чином, на двох рівнях – теоретичному – як чинника формування приватного права взагалі; цивільно-прикладному – як підстави для обґрунтування змісту норм позитивного права.

Насамперед, воно у їхньому трактуванні під впливом стоїцизму виглядає як ідеальне право, котре встановлене природним розумом (вищим розумом), а тому є завше справедливим та незмінним і загальним для усіх людей. Зокрема, на це звертали увагу Ульпіан (Д.1.1.1.3; Д.50.17.32), Павло (Д.1.1.11), Гай (Д.4.5.8).

Таке розуміння природного права дало можливість обґрунтувати ряд змін у цивільному праві, погоджуючи зміст норм позитивного права зі змістом ідеального права.

Застосовуючи такий підхід, Ульпіан, наприклад, пропонує рішення, що докорінно змінює межі визначення суб'єктів права: «Раб не може бути з точки зору цивільного права стороною у договірному зобов'язанні, однак у природноправовому сенсі він може і зобов'язувати, і зобов'язуватись» (Д.44.7.14).

Варто звернути увагу на такий аспект використання римською юриспруденцією ідей природного права як усвідомлення того, що будь-яке право складає певну цілісність, пронизану загальними принципами. У зв'язку з цим виникла тенденція, характерна для юриспруденції доби принципату, – звести все позитивне право у струнку систему інститутів, що перебувають між собою у логічній єдності. При цьому практична спрямованість правників відображалась у тому, що саме приведення права до системи цікавило їх лише тією мірою, наскільки це було безумовно необхідно з практичних міркувань.

З інтерпретацією римськими правниками ідей стоїцизму стосовно приватного стану окремої особи як такого, що впливає з положень природного права, пов'язане й їхнє розуміння категорій «*justitia*» та «*aequitas*».

«*Aequitas*» етимологічно позначаючи рівне й рівномірне, у своєму застосуванні до правових явищ у римській юриспруденції набула значення «справедливості» і стало засобом конкретизації поняття «*justitia*».

Саме так фігурує це поняття у висловах багатьох видатних правників.

Зокрема, Павло зазначав: «У справах, особливо юридичних, треба пам'ятати про справедливість» (Д.50.17.90), «Це бажано з міркувань справедливості, хоча право й не приписує» (Д.39.3.2.5). Марцел наводить такий вислів імператора Антоніна: «Хоча й важко змінювати встановлений порядок, але там, де цього вимагає явна справедливість, необхідно надавати допомогу» (Д.4.1.7рг).

Слід звернути увагу на те, що ці поняття пов'язані у розробках римських правників періоду становлення приватного права ще й з такими етичними категоріями як «*bona*» та «*bona fides*».

Власне самостійне значення має лише друге з названих понять. Що ж стосується першого з цих термінів, то він обернувся на скла-

дову частину тих понять, де вимагалось підкреслити етичну виправданість, справедливість рішення, яке не має достатньої опори у цивільному праві, або заповнює прогалину у ньому, або коригує положення застарілих норм. Таких, наприклад, як «*bonorum emptor*», «*bonorum possessio*» тощо. Генетичний зв'язок цього терміна з категоріями стоїчної етики добре помітний у специфічному римсько-правовому понятті «*bonus vir*»-абстрактний зразок порядної поведінки та способу дій.

Натомість категорія «*bona fides*», куди слово «добрий» спочатку увійшло як прикметник, у процесі формування приватного права набула самостійності, існувала як поняття, приблизно рівно нашому «добросовісність, совісність, сумлінність». Значення її особливо зросло наприкінці доби Республіки, коли під впливом грецької культури, філософії тощо, розширення світогляду римських правників, починає втрачати провідну роль формальний момент права. Відбувається падіння культу слова, в якому вже вбачають не саму думку, а лише засіб її вияву зовні.

Такий підхід означав відмову від вимог суворої формальності, властивих для цивільного права, протиставлення «*actio stricti iuris*» та «*actio bona fide*», визначення юридичної сили за неформальними (точніше, за «недоконано-формальними») угодами, появу реальних, консенсуальних та інномінальних контрактів і врешті решт формування засад контрактного права та системи захисту цивільних прав, неперевершених й досі.

Згадані етичні категорії найбільше підґрунття у Стародавньому Римі в еkleктичних теоріях на базі стоїцизму. Разом із тим, на формування поглядів римських правників мало вплив епікурейство. Насамперед, це стосується поглядів на суверенітет вільної особи, формування принципу рівності прав суб'єктів приватно-правових відносин, на сутність права приватної власності.

Останнім часом у літературі ставиться під сумнів наявність у римській юриспруденції уявлень, адекватних сучасному праву власності. (Суханов Е. А. Лекции о праве собственности. М., 1991. С.20–21).

У зв'язку з цим варто звернутися до висловлювань Цицерона щодо трансформацій власності на речі: «...перше завдання справедливості – у тому, щоб нікому не заподіювати шкоди, якщо тебе на це не викликали протизаконням;затим – у тому, щоб користуватись сус-

пільною (власністю) як суспільною, а приватною – як своєю. Адже приватної власності не буває від природи. Вона виникає або на підставі минувшої окупації, наприклад, якщо люди колись прийшли на вільні землі, або внаслідок перемоги, наприклад, якщо землею заволоділи після війни, або на підставі закону, угоди, умови, жереба. Таким чином, Арпінська область називається такою, що належить арпінатам, Тускульська – такою, що належить тускуланцям, щось подібне відбувається і при розподілі приватних володінь. Внаслідок цього, – позаяк приватна власність кожного з нас утворюється з того, що від природи було спільним, – нехай кожен володіє тим, що йому припало; якщо хто-небудь інший зазіхне на щось із цього, він порушить права людського суспільства» (Про обов'язки. I.VII. 20-21).

У цьому висловлюванні сконцентровано чи не всі концептуальні питання розуміння права приватної власності та його значення у Римі: розмежовано суспільну та приватну власність, вказано на примат першої в давньоримському суспільстві, названі джерела походження приватної власності, а також обґрунтована справедливість її існування та більш високий ступінь порівняно з власністю суспільною.

Слід зауважити, що відсутність загального визначення права приватної власності є цілком логічним для римських правових конструкцій, орієнтованих на розробку конкретних питань, а не на абстрактні визначення. На цю особливість римської теорії приватного права вже зверталось увагу вище, і тут знову маємо справу з тією самою специфікою.

Загалом, враховуючи ту обставину, що внаслідок надання Октавіаном Августом *jus respondendi* видатним правникам, сентенції останніх набули значення форми творення права, а також те, що багато хто з них обіймав ті чи інші офіційні посади, можна дійти висновку, що їх філософсько-правові погляди послідовно втілювались у життя і спричинили значний вплив на характер та зміст норм приватного римського права.

6. Поняття і система римського приватного права.

Римське право у стародавньому Римі — це складне правове явище, яке складалося з трьох правових систем:

- *jus civile* — цивільне право;
- *jus gentium* — право народів;
- *jus praetorium* — преторське право.

Вказані системи виникли не водночас, а склалися послідовно, доповнюючи одна одну. Характеризуючи римське цивільне право, слід враховувати те, що воно відповідало періоду становлення суспільства і держави.

Цивільне право – це національне і найдавніше право, яке регулювало майнові відносини виключно між римськими громадянами. Воно відзначалося національною обмеженістю, обтяжливим формалізмом, стійким консерватизмом. Дія норм цивільного права обмежувалася територією Риму. Зрозуміло, що воно не могло протягом тривалого часу задовольняти потреби тогочасного суспільства, яке бурхливо розвивалося. Цивільне право неспроможне було регулювати майнові відносини між римськими громадянами з одного боку, та громадянами, які проживали за межами Риму (перегрини) — з іншого. Але потреба в цьому зростала, оскільки римляни вели жваву торгівлю зі своїми сусідами.

Підкорені Римом народи мали високий рівень правової культури, яка справляла зворотній вплив і на римське цивільне право. Ділові відносини римлян з перегринами зумовили необхідність введення посади претора (тобто магістрату) для перегринів, до юрисдикції якого належав розгляд спорів між самими перегринами, а також між римськими громадянами та перегринами. У своїй практичній діяльності претор звертався до норм інших національних правових систем і звідти запозичував ті юридичні підстави, які були відсутні у цивільному праві. Так виникла ще одна правова система римського права — право народів. Сприймаючи все краще з правової культури сусідніх держав, право народів було прогресивнішим і доступнішим для простих людей, оскільки відповідало вимогам часу та чутливо реагувало на зміни в суспільстві. Воно вигідно відрізнялося від цивільного права більшою рухливістю, відсутністю обтяжливого формалізму та національної обмеженості, властивих римському цивільному праву.

Дві системи (цивільне право і право народів) існували і розвивалися паралельно, проникаючи одна в одну, взаємозбагачуючись. Але згодом ці системи стали безнадійно відставати від вимог цивільного обороту.

Претор перегринів, розглядаючи цивільні спори і не знаходячи опори у цивільному формалізмі цивільного праві і праві народів, надавав судовий захист, виходячи із уявлень про справедливість,

добросовісність, чесність, порядність, здоровий глузд та інше, тобто усього того, що можна об'єднати під поняттям «природне право». Так, поступово поряд з цивільним правом і правом народів виникає ще одна правова система під назвою преторське право. Звільнившись від традиційного права, певної скрутності права народів, спростивши багато правових процедур, преторське право набуло чіткості та ясності правових приписів, лаконічності і глибокої змістовності, що робило його більш доступним, ефективним і надійним засобом захисту прав та інтересів суб'єктів права.

Всі три правові системи в сукупності становили римське право. Врешті-решт зазначені системи зблизились настільки, що втратили свої відмінності. На їх основі було вироблено поняття – римське приватне право (*jus privatum*) та публічне право (*jus publicum*).

Давньоримський юрист Ульпіан (кінець II – початок III ст. н. е.) так визначив ці поняття: «Публічне право – це право, яке стосується положення Римської держави, приватне право – це право, яке стосується користі окремих осіб».

У подальшому доля цих галузей римського права складалася неоднаково. Римське публічне право не пережило Римської держави, від нього залишилися лише деякі терміни. А римське приватне право, навпаки, відіграло значну роль в розвитку приватного права в Середньовіччя і в Новий час, воно лягло в основу законодавства багатьох країн шляхом прямого запозичення або прийняття його принципів.

Приватне право означає автономію сторін, але обмежену публічним правом. Норми приватного права мають не примусовий характер, а диспозитивний. Людина може захищати своє право або відмовитися від нього; вона може подати позов до суду, але може цього й не робити; зміст договору визначається вільним власним міркуванням.

Але суворого розмежування між двома сферами інтересів бути не може. Інтереси приватні й публічні тісно пов'язані між собою. Сферу приватних прав інколи важко відрізнити від сфери публічних прав, та й самі галузі приватного і публічного права на різних етапах історичного розвитку у різних народів визначалися по-різному.

7. Поняття й види джерел римського права.

У науці римського права виділяють: I Джерела змісту римського права, якими є матеріальні умови життя, економічний лад, суспільні відносини, які склались в римському суспільстві і підлягали регу-

люванню правовими нормами; II Джерела правоутворення (в науці теорії права їх ще називають «формою права»), у римському праві виступають:

- 1) звичаї,
- 2) закони (постанови Народних зборів, постанови сенату, розпорядження імператорів – зміни відбувались по періодах розвитку римської держави);
- 3) практика преторів та інших магістратів;
- 4) діяльність римських юристів (юриспруденція).

III Джерела пізнання римського права: Закони XII таблиць; Петеліїв закон (*lex Paetelia*), який скасував продаж у рабство і вбивство неплатоспроможного боржника; Аквіліїв закон (*lex Aequilia*), який встановив відповідальність за знищення і пошкодження чужих речей; Фальцидіїв закон (*lex Falcidia*) про обмеження заповітів; Кодифікація Юстиніана. Як і у всіх народів основними джерелами римського права були звичай і закон. Але до цих основних джерел права у Римі на рівних правах приєднували науку права (юриспруденцію) та практику судових та інших державних установ. Римські юристи визнавали джерелами права *jus naturale* (спільне для всіх народів і для всіх живих створінь право. Такими спільними інститутами вважали одруження, народження дітей та їх виховання) та *aequitas* (інстинктивне почуття справедливості, інстинктивне бажання загального добра, яке примушувало людей відхилитися від права формального тоді, коли воно не задовольняло згаданого почуття справедливості чи загального добра). Звичай – правило поведінки, що формується в практиці людей і стає правилом внаслідок фактичного його застосування протягом тривалого часу.

Звичай – основна форма регулювання відносин в додержавному суспільстві. Дотримання звичаю забезпечувалось засобами громадського впливу. Звичаї, санкціоновані державою, складають звичаєве право. Норми звичаєвого права містять Закони XII Таблиць (451-450 рр. до н.е.). Закон (*lex, leges*) – норма права, яка видається вищим органом влади в певній формі. Її виконання забезпечується силою державного примусу. В період принципату імператорська влада все ще використовувала республіканські форми і прагнула створити враження ніби закони видає Сенат. Розпорядження, які пропонували принцепси ставали постановами Сенату – *senatus-consulta*. Основним джерелом права поступово стає одноособове розпорядження імпера-

тора. Загальна назва розпоряджень імператора – «конституція». Конституції поділялися на 4 види:

1) *edicta* – загальні розпорядження, які були обов'язкові як для службових осіб, так і для населення. Це розпорядження, оголошені прилюдно. Кожен окремий едикт був присвячений окремому питанню. Юридична сила едикту триваліша, ніж життя самого правителя. Поширювалися на всю територію держави;

2) *decreta* – імператорські рішення з конкретних судових справ. Це розв'язання принципсом приватноправових і кримінальних судових справ, що доходили до його розгляду або через безпосереднє звертання до нього позивачів у I інстанції або в порядку оскарження (як апеляційна інстанція). Якщо виносилося рішення у сумнівній справі, то декрет принципса ставав зразком для інших суддів (як джерело права). Декрети виходили від принципса на словах і записувалися його канцелярією в протоколи, які не оголошувалися як едикти, а зацікавлені особи брали з них витяги.;

3) *mandata* – інструкції чиновникам і правителям провінцій. Якщо за змістом інструкції вона повинна була бути доведена до населення, то керівник провінції оголошував її населенню своїм едиктом. Мандати мали юридичну силу за життя принципса, який видав їх. Але щоб вони продовжували діяти, то повинні були бути підтверджені новим принципсом;

4) *rescripta* – відповіді принципса на письмі на запитання з боку як приватних осіб, так і магістратів. Приватним особам принципс відповідав нотаткою на проханні. А до магістратів і цілих громад писав спеціальні листи. Рескрипти стали джерелом права як і декрети, бо їх використовували при вирішенні аналогічних справ. Оголошувалися прилюдно. Зацікавлені могли просити копію.

В період абсолютної монархії імператорські розпорядження дістали назву *leges*, *leges generales sanctio pragmatica*. Численність імператорських конституцій вимагала їх кодифікації. Крім того причинами кодифікації були:

- 1) прагнення закріпити у систематизованій формі існуюче право;
- 2) єдиний кодекс мав бути символом єдності права, що мало політичне значення при розділенні держави на дві частини.

Codex Gregorianus (Грегоріана) за ім'ям укладача, виданий 295 року, у якому зібрані імператорські конституції починаючи з Адріана і закінчуючи Діоклетіаном (від 196 до 295 р.). *Codex Hermogenianus*

(Гермогеніана) – є доповненням до першого кодексу. Сюди увійшли імператорські конституції, видані від 295 до 324 р. Кодекс містить 120 конституцій, розділених по змісту на 69 титулів. Кодифікація здійснена між 314 і 324 рр. Codex Theodosianus (Феодосія) – перша офіційна збірка конституцій. Кодифікація здійснена комісією із 9 чоловік, яка була сформована у 428 р. імператором Східної Римської імперії Феодосієм II. Кодекс виданий 438 р. До нього увійшли імператорські конституції, видані починаючи із 313 року. Кодекс діяв в обох частинах Римської імперії (з 438 – на Сході, з 439 – на Заході). Структура: 16 книг, титули (за предметом регулювання). Практика преторів та інших магістратів як джерело права у Римі.

Посада претора введена у 367 р. до н.е. Для здійснення своїх функцій перед вступом на посаду претор проголошував едикт*, у якому викладав, зокрема, правила судочинства, які були діючими протягом року (періоду перебування його на посаді). Після припинення його повноважень правила втрачали силу. Але, якщо вони були життєздатними, то новий претор міг покласти їх в основу своєї програми. Таким чином претор, хоч і не міг скасувати чи видати закон, проте, видавши едикт, міг надати нормі *jus civile* практичного значення чи, навпаки, – позбавити норму сили. Претор в едикті проголошував правила і норми, які були покладені в основу майбутньої посадової діяльності. За висловом Ціцерона едикт був «законом на рік». Таким чином преторський едикт, формально не змінюючи норм *jus civile*, утверджував регулювання нових відносин і ставав формою правоутворення. Правотворча діяльність преторів розвивалася поступово:

1) спочатку претор допомагав здійсненню цивільного права, підкріплюючи позовами суспільні відносини, врегульовані цивільним правом;

2) при допомозі едикту заповнював прогалини цивільного права;

3) згодом едикт почав включати такі пункти, які були спрямовані на зміну і виправлення цивільного права. Однак, претор не відміняв норм цивільного права. Таким чином, не маючи законодавчої влади, в порядку керівництва судовою діяльністю, фактично творив нові норми та інститути права, які витісняли старі цивільні норми та інститути.

Юрист Марціан називає преторське право живим голосом цивільного права в тому розумінні, що претор відгукувався на нові запити життя і задовольняв їх.

8. Принципи римського приватного права

Головні тенденції розвитку приватного права класичного періоду можна визначити таким чином.

По-перше, римське право перестає бути суворо національним, як це було в часи цивільного права. За допомогою *jus gentium* все більш широкі прошарки «не римських громадян» залучаються до цивільного обігу, чому сприяє діяльність перегрінського претора. Приватне право перетворюється в універсальну систему права, що охоплює практично усіх приватних осіб на території Риму. Істотну роль тут відіграв едикт імператора Каракалли 212 року, яким римське громадянство було надано усім підданам імперії. Останні таким чином набули рівну з громадянами Рима правоздатність.

По-друге, право все більш відокремлюється від релігії. Головними стають не сакральні санкції, а юридичні засоби впливу, які поступово замінюють «помсту богів» тощо. Відповідно відбувається зменшення ролі обрядів, клятв та інших елементів сакрального забезпечення зобов'язань.

По-третє, потрохи втрачає значення «культ слова», відповідно зменшенню ролі релігійних клятв. Перевага надається не зовнішній формі, навіть здійсненій урочисто, а дійсній волі сторін. У спірних випадках при тлумаченні контрактів зміст їх визначається не на основі одного лише волевиявлення, але з врахуванням наміру учасників угоди. В зв'язку з цим позови суворого права (*stricti juris*) поступово поступаються місце позовам доброї совісті (*bona fides*).

По-четверте, ускладнення цивільного обігу, поряд зі спрощенням форми контрактів, обумовлює утворення більш розвиненої системи договорів, що охоплює різні сфери. При цьому на перше місце виходять контракти, що дозволяють більш мобільно встановлювати права та обов'язки, які не потребують складної процедури укладення та виконання.

По-п'яте, характерною рисою приватного права стає диспозитивність норм, які тепер вже не дають вичерпного переліку прав та обов'язків сторін, характеру їхніх дій тощо, а залишають рішення багатьох питань на розсуд сторін.

По-шосте, відбуваються зміни у системі форм правотворення.

На другий план відходять правові звичаї, закони народних зборів та плебісцити. Разом із тим зростає значення сенатусконсультів та конституцій принципів, які заступають місце законів. Важливим

джерелом права стають едикти преторів, які спочатку своїми позовами підкріплюють норми цивільного права, потім заповнюють прогалини в ньому і, нарешті, включають положення, які змінюють та доповнюють цивільне право.

Істотно змінюється характер та значення діяльності юристів. В цей період вона здійснюється у різних формах. Серед них можна назвати: *cavere* – складення ділових паперів, формулярів угод і т. п.; *agere* – поради відносно подання позова і введення його у суді; *respondere* – консультації, відповіді на запитання, що надходять від приватних осіб. При цьому формою правотворення стають висловлювання правознавців, що мають *jus respondendi* – право офіційних консультацій, що надається з часів Августа принцепсами видатним, відомим юристам, думка яких стає обов'язковою для суду.

Наприкінці принципату – початку домінації джерела приватного права (форми правотворення) набувають більш застиглому характеру. Активність правотворення дедалі знижується в силу дії низки об'єктивних та суб'єктивних причин.

Настає доба кодифікацій, створення узагальнених збірок нормативних актів, поміж яких важливе місце займають Постійний преторський едикт (збірка преторських прецедентів), Кодекси Грегорія, Гермогена.

Особливе місце належить Кодексу Теодосія, що був першим офіційним кодифікованим актом римського права і являв собою збірку систематизованих та узгоджених імператорських конституцій.

9. Загальна характеристика Законів XII таблиць.

У середині V ст. до н. е. на основі всіх звичаїв і законів в Римі були створені Закони XII таблиць. В 451 р. до н. е. була призначена законодавча комісія з 10 мудрих мужів (*desemviri*), які розробили перші 10 таблиць, в 450 р. до н. е. – дві останні.

Вважається, що Закони XII таблиць є найдавнішою кодифікацією звичаїв, можливо, з деякими запозиченнями з грецького права. Ці Закони мали велике значення в історії римського права періоду республіки і високо цінувалися римлянами. На основі цих законів набуває подальшого розвитку система національно-римських правових норм. Право розвивалося двома шляхами: 1) шляхом практичного тлумачення Законів XII таблиць; 2) шляхом створення нового законодавства.

Вважається, що Закони XII таблиць є першим систематизованим записом звичаїв (*leges majorem* – звичаї предків), які діяли до того в якості юридично обов'язкових правил. Джерело походження цього збірника законів залишається спірним. Так, одні вчені вважають, що Закони XII таблиць цілком відповідають рівню розвитку власної римської культури, другі ж, посилаючись на літературні джерела, зокрема твори Цицерона, Гая та інших римських юристів вважають, що деякі з законів запозичені у греків із законів Солона. Але незалежно від цього, Закони XII таблиць – це найважливіше джерело римського цивільного права.

Збірник складається з дванадцяти таблиць, які включають наступні положення: перші дві – положення цивільного процесу, а саме: впровадження по першій стадії – відкриття справи за рішенням відповідної посадової особи – (*magistratus iudicundo*), та по другій стадії – вирішення справи виборним суддею – (*iudex*); третя – положення стосовно боргового права; четверта – положення про сімейну батьківську владу над дітьми та чоловіка над дружиною; п'ята – положення про спадщину та опіку; шоста – про власність та володіння; сьома – про зобов'язання, що витікають з реальних сервітутів; сутність яких зводиться до обмеження господарів нерухомих речей на користь сусідів; восьма – положення про делікти і обов'язки, що з них витікають, зокрема сплату грошової пені; дев'ята – положення публічного (*jus publicum*) права; десята – положення святого права (*jus sacrum*).

Що стосується одинадцятої та дванадцятої таблиць, то вони були складені пізніше, а тому кожна містить лише додаткові положення до вказаних десяти.

10. Кодифікація Юстиніана.

Причини кодифікації:

1) прагнення створити єдине право, яке б об'єднало Римську імперію, відродило її могутність;

2) потреба в оновленні права.

Кодифікація, проведена під керівництвом видатного юриста того часу Трібоніана протягом 529-534 рр. у результаті чого було складено три збірники: Інституції, Дигести або Пандекти, Кодекс Юстиніана. Інституції – підручник з римського цивільного права, призначений для навчальних цілей. Дигести (зіbrane) – створені комісією, завдан-

ням якої було переглянути всю наявну юридичну літературу, систематизувати її, усунути протиріччя і застарілі поняття.

Кодекс Юстиніана, створений комісією із 10 чоловік протягом 528-529 рр. Джерелами Кодексу Юстиніана за період від Адріана до Феодосія є кодекси Грегоріана, Гермогеніана, Феодосія. А також конституції, які видав сам Юстиніан.

Складені збірники у XI-XII ст. дістали загальну назву *Corpus iuris civilis* (Звід цивільного права) і є основою вивчення римського права в середні віки і новий час.

Задачі:

Діючи на прохання свого друга, якийсь молодий римлянин допоміг синові друга розбагатіти на торгівлі нерухомістю та у багато разів збільшити надане батьком майно. Однак ані батько, ані син не побажали надати винагороду за це своєму помічнику. Тоді той подав позов «з ведення справ» до свого колишнього напарника й зажадав від нього гонорар у розмірі 100000 сестерціїв. Однак той заявив, що майно, надане йому батьком (пекулій), становить тільки 10000 сестерціїв. Решта грошей він завбачливо перевів у майно батька. Чи може позивач одержати необхідне? Проти кого він подав позов? Один з юристів, до якого він звернувся, порадив йому подати позов «з пекулія» і одержати хоча б 10000. Інший юрист порекомендував позов проти майна батька зі стягненням всієї суми. Який зі шляхів обрати позивачеві? Який з них реальний?

У римського громадянина Тіберія було три онуки. Один народився від сина, що живе разом з батьком, інший – у родині емансипованого сина, а третій – був народжений дочкою, яка перебувала в «правильному» шлюбі. Який з онуків перебував під владою свого діда?

Коли батько сімейства потрапляв до полону, його син ставав повновладним, але повернення батька з полону все повертало до попереднього стану. Якщо ж батько помирав у полоні та це ставало відомим, то з якого моменту син вважався повновладним – з моменту полону батька або з моменту його смерті в полоні?

Завдання:

1. Проаналізуйте історію розробки та зміст Законів XII таблиць. Дайте обґрунтований висновок щодо їх походження та сутності. Чи можна їх вважати кодифікацією цивільного права?

2. Проаналізуйте походження та характерні риси *jus civile*. Як *jus civile* співвідноситься з поняттям «цивільне право»?
3. Чому таке велике значення мало обнародування формул позовів та календаря судових засідань?

Питання для самоперевірки

1. Історія розробки та зміст Законів XII таблиць.
2. Походження й характерні риси *jus civile*.
3. В чому полягає значення обнародування позовів та календарю судових рішень?
4. Преторський едикт. Значення і структура едикту (традиційна реконструкція).
5. Структура Інституцій Гая як підручника з римського права.
6. Форми позитивного права. Значення плебісцитів та постанов сенату в розвитку права. Значення судового прецеденту в римському праві.

Тема 2. Особи (personae)

Питання:

1. Цивільна правоздатність.
2. Особа як «суб'єкт власного права».
3. Обмеження цивільної правоздатності.
4. Правові категорії осіб залежно від стану свободи.
5. Правові категорії осіб залежно від стану громадянства.
6. Правові категорії осіб залежно від статусу в сім'ї.
7. Представництво.

Основний зміст:

1. Цивільна правоздатність

Той, хто здатний мати суб'єктивні права, бути носієм права, визнавався суб'єктом права, особою. Здатність людини бути носієм певних прав називається правоздатністю.

Цивільна правоздатність – це здатність вільної людини мати цивільні права та обов'язки. Вона виникала з моменту народження. Проте, як вважали римські юристи, в деяких випадках цивільна правоз-

датність може виникнути і до народження дитини. Павло зазначав: «Хто знаходиться в утробі, охороняється, нібито він знаходиться серед людей, оскільки йдеться про вигоди самого плоду» (Д.1.5.7). Отже, якщо батько дитини, що ще не народилась, помре, то при розподілі спадщини має бути врахована частка того, хто ще не народився.

Моментом народження римські юристи визнавали відділення дитини від утроби матері та її крик. У мертвої дитини правоздатність не виникала. З моменту народження дитина є носієм прав; вона могла бути власником, суб'єктом інших цивільних прав, наприклад спадкоємцем тощо. Від її імені законними представниками здійснювалися будь-які цивільно-правові правочини.

Правоздатність припинялася смертю людини. Римське право прирівнювало до смерті продаж у рабство, полон, засудження до тяжких видів покарання (довічна каторга). Якщо людина будь-яким чином отримувала знову свободу, її правоздатність відновлювалася, хоча і не завжди в попередньому обсязі.

Оскільки цивільна правоздатність – це здатність мати права, виникає запитання: про які саме права йдеться, тобто, яким є зміст цивільної правоздатності? Цивільна правоздатність римського громадянина складалась з двох основних елементів: права брати законний шлюб, в якому діти набувають статусу римського громадянина (*jus conubii*), і права бути учасником цивільного обігу, яке включало в себе право бути власником будь-якого майна, здійснювати будь-які цивільно-правові правочини (продавати, дарувати, здавати в найом, обмінювати тощо), бути спадкоємцем і спадкодавцем, вести цивільно-правові спори в суді тощо (*jus commercii*). В *jus commercii* у період принципату почали розрізняти окремо право складати заповіт і бути свідком при складанні заповіту (активна тестаментна правоздатність), а також право бути спадкоємцем за заповітом (пасивна тестаментна правоздатність). Крім того, право бути учасником цивільного обігу означало також, що особа є деліктоздатною, тобто здатна сама відповідати за заподіяну нею шкоду.

У сукупності вказані повноваження складали зміст цивільної (приватної) правоздатності римського громадянина.

Проте, для того щоб повною мірою користуватися благами права, однієї цивільної правоздатності було замало. Адже правоздатність – тільки можливість мати права, скористатися ними особа може самотійно тільки за наявності дієздатності, тобто здатності своїми діями

набувати права і створювати для себе обов'язки, відповідати за заподіяні правопорушення. Іншими словами, цивільна дієздатність – це здатність здійснювати юридично значимі дії і відповідати за них. Римське право не виробило визначення дієздатності, хоча широко користувалося цим поняттям на практиці. На відміну від правоздатності, цивільна дієздатність наступала в людини не в момент її народження, а з досягненням певного віку, коли вона вже могла вільно виявляти свою волю, адекватно оцінювати свої дії, усвідомлювати значення їх і відповідати за вчинені правопорушення. Дієздатність залежала також і від інших факторів – стану здоров'я, сімейного стану тощо.

За віковим цензом цивільна дієздатність громадян диференціювалася на чотири групи. До першої – (*infantes*) – належали діти до 7 років, що були абсолютно недієздатні; до другої – (*impuberes*) – дівчатка з 7 до 12 років і хлопчики з 7 до 14 років, що були обмежено дієздатні. Вони могли здійснювати тільки дрібні правочини, робити недорогі покупки, приймати незначні дарунки, провадити дрібний обмін речей. Якщо ж виникала необхідність здійснювати правочини, спрямовані на припинення прав або встановлення якого-небудь обов'язку, то треба було отримати дозвіл опікуна, який давав його у момент здійснення правочину. Правочин, здійснений без згоди опікуна, зобов'язував неповнолітнього тільки в межах збагачення, одержаного за цією угодою.

Третю вікову групу – (*adulescentes*) – складали особи (з 12 до 25 років дівчатка, з 14 до 25 років – хлопчики), що визнавалися повнолітніми і дієздатними. Вони мали право здійснювати будь-які цивільно-правові правочини, проте уклавши явно не вигідний для себе правочин, могли просити претора визнати його недійсним і повернути сторони в первісний стан, в якому вони знаходилися до укладення правочину, тобто застосувати реституцію. Розвиток продуктивних сил і цивільного обігу, залучення до ділового життя практично недосвідчених, наївних та необачних осіб підривало усталеність цивільно-правових відносин. Цій категорії осіб з II ст. надано право просити собі куратора (підклувальника). Після цього такі особи могли здійснювати правочини тільки з дозволу куратора. Проте за ними зберігалось право самостійно складати заповіт, а також вступати в шлюб.

Нарешті четверту групу складали повністю дієздатні особи. З досягненням 25 років відпадали обмеження цивільної дієздатності за

віком, вона ставала необмеженою, якщо не було інших обмежуючих факторів.

Фізичний стан особи незначною мірою впливав на її дієздатність. Наприклад, глухонімий не міг укласти такі договори, як стипуляція, чи порушувати позов в легісакційному процесі. На здатність здійснювати юридичні дії значно більше впливав психічний стан особи. Недоумкуваті та душевнохворі визнавалися абсолютно недієздатними і не могли самостійно вчиняти цивільні правочини. Істотно обмежувалися в дієздатності марнотратники – особи, не здатні розумно розпоряджатися своїм майном. Марнотратникам призначався піклувальник, який зобов'язаний був піклуватися про їхній майновий стан. При цьому сам марнотратник міг самостійно здійснювати лише правочини, спрямовані на набуття майна. Він же особисто відповідав за вчинені правопорушення. Інші правочини марнотратник міг вчинити лише зі згоди піклувальника.

Жінка поступалася у правовому становищі з чоловікові. У період республіки вона перебувала під постійною опікою свого чоловіка, батька або інших родичів, істотно обмежувалася в правоздатності і дієздатності. В період принципату відбуваються зміни у правовому становищі заміжньої жінки, пов'язані з тим, що шлюб *cum manu* поступово був витіснений шлюбом *sine manu*, при якому дружина не переходила під владу чоловіка, залишаючись для нього юридично чужою, зберігаючи за собою статус, майнові права, які мала до укладення шлюбу. Отже доросла жінка, яка не перебувала під постійною опікою батька чи чоловіка, могла приймати самостійні рішення щодо свого майна. Проте і в цей період вона не могла відповідати за чужі борги. Тому Папініан загалом слушно зазначав, що «За багатьма постановами нашого права жінки знаходяться в гіршому становищі, ніж чоловіки».

2. Особа як «суб'єкт власного права»

Приступаючи до вивчення питань правового становища осіб, перш за все треба мати на увазі, що суб'єктами приватного права, передусім визнавалися фізичні особи за умови, що вони мають три статуси: свободи, громадянства, «батька сімейства» (не знаходяться під владою іншої особи).

Наявність цих статусів робило особу правоздатною, що означало для неї можливість мати два найважливіші правомоччя : *jus commercii* та *jus conubii*.

Jus conubii означало наявність права укласти законний римський шлюб, створювати римську сім'ю.

Jus commercii полягало у праві вести торгівлю, укласти договори, набувати та відчужувати речі, тобто у можливості приймати участь у торговому обігу.

Слід мати на увазі, що раб не був суб'єктом права, а був об'єктом права, *instrumentum vocale*, тобто, річ, яка говорить.

Римські громадяни володіли всією повнотою цивільних прав: тільки вони могли володіти *res mancipi* – речами, які становили економічну основу рабовласницького суспільства, укласти різні угоди, звертатися до суду за захистом порушених прав. Тільки римські громадяни володіли *jus conubii* – правом вступати в шлюб і *jus commercii* – правом торгувати.

Положення латинів після видання едикту Каракали зазнало істотних змін: практично усі вони набули римського громадянства, перетворившись на суб'єкти римського права. Ця категорія втратила свій особливий статус, за винятком *latini juniani* (деякі різновиди відпущених на волю), що мало значення аж до систематизації Юстиніана.

Правове становище перегринів визначалося догмою ще цивільного права, згідно якій вони не могли бути суб'єктами римського права. Відносини за їхньої участю регламентувалися *jus gentium*, норми якого впроваджував в життя перегринський претор.

Правовим захистом користувалася лише та особа, яка була римським громадянином. Стан громадянства був неодмінною умовою повної цивільної правоздатності.

Разом з фізичними особами, суб'єктами приватного права могли бути також особи юридичні, найдавніші з яких згадувалися ще в Законах XII таблиць і найбільш розповсюдженим видом яких в період пізньої Республіки були муніципії. Як вже відомо з попередніх тем, саме стосовно муніципій була розроблена ідея юридичної особи, яка пізніше застосовувалась і до приватних корпорацій. Хоч в деяких правах корпорації були обмежені порівняно з муніципіями (наприклад, вони не могли бути спадкоємцями на відміну від останніх), але в цілому вони трактуються як особи, здатні бути учасниками приватно-правових відносин. Юриспруденція «класичного періоду» достатньо чітко і послідовно розмежовує саму організацію та окремих осіб, що входять до її складу.

3. Обмеження цивільної правоздатності

Обмеження цивільної правоздатності природно наставало при *capitis deminutio*, оскільки втрата будь-якого із статусів неминуче впливала на можливість бути взагалі суб'єктом права, а отже і учасником цивільних правовідносин.

Разом з тим, існували досить істотні обмеження загальної правоздатності, які стосувалися, насамперед, визначення можливого обсягу цивільних прав і обов'язків. Їх можна об'єднати одним поняттям «приниження честі», розрізняючи декілька її видів: а) позбавлення права бути свідком (*intestabilias*); б) ганьба (*infamia, ignominia*); в) погана репутація (*turpitud*o).

Intestabilias була передбачена вже Законами XII Таблиць, як спеціальне обмеження правоздатності, пов'язане з порушенням обов'язку свідка підтвердити факт договору або його зміст. Така особа визнавалася безчесною і втрачала право бути свідком (VIII.22). Таке порушення в юридичній літературі інколи називають «кривосвідченням». Слід зазначити, що стосовно до періоду, коли з'явилося та існувало *intestabilias*, це неприйнятно, оскільки покарання за кривосвідчення у ті часи було значно суворішим: того, кого спіймали у такому фальшуванні скидали з Тарпейської скелі (Закони XII таблиць VIII. 23).

Найбільш серйозне обмеження – *infamia* або ж *ignominia* (ганьба) – утвердилося за допомогою преторського права як інститут, головним чином, приватного права. Ганебними діями визнавалося: виключення зі складу легіону, подвійні заручини тощо. Оголошення особи безчесною тягло за собою позбавлення права виступати у суді представником іншої особи, а також права бути опікуном, обиратися на громадські посади тощо.

За межами *infamia* було *turpitud*o (погана репутація), яке регулювалось преторським едиктом і полягало в обмеженні спадкових прав осіб, що займалися ганебними професіями (повії, актори та ін.).

4. Правові категорії осіб залежно від стану свободи

Певні особливості мав приватноправовий статус рабів, відпущених на волю (*libertini*).

Загальне правило було таким, що лібертіни набували стан того, хто дав їм волю: відповідно – римського громадянина, латина, перегріна.

Однак з нього були винятки. Зокрема, навіть вільновідпущеник, що одержав статус римського громадянина, не мав у повному обсязі *ius conubii*: він не міг взяти шлюб з народженою на волі римською громадянкою аж до початку принципату, а заборона брати шлюб з особою сенаторського звання зберігалася до Юстиніана.

Крім того, вільновідпущеника з колишнім хазяїном пов'язували відносини патронату, внаслідок яких останній мав право на послуги лібертіна, а той не міг звертатися з позовом до патрона. При цьому вільновідпущеник не лише був зобов'язаний надавати колишньому хазяїну всілякі послуги, але й у випадку потреби мусив аліментувати і патрона, і його дітей, батьків. Він також не мав права викликати патрона до суду, а отже, був позбавлений судового захисту від свавілля володаря. Після смерті вільновідпущеника перегріна його майно переходило до спадщини патрона.

Щоправда, деякою мірою ці обмеження компенсувалися правом лібертіна стати за певних умов спадкоємцем колишнього хазяїна.

Тенденції розвитку римського приватного права знайшли відображення у визначенні приватноправового становища рабів та колонів.

З розширенням римської держави, ускладненням економічних відносин становище рабів істотно погіршується: вони остаточно набувають статус «знаряддя, що говорить». Раби не могли мати власність. Не можуть вони мати і сім'ю. Зв'язок раба з рабинею (*contubernium*), як, між іншим, з будь-якою жінкою, не визнавався шлюбом і не породжував правових наслідків. Діти, народжені рабинею, не підпадали під батьківську владу. Раб як річ міг стати об'єктом будь-якого права (права власності, права застави, особистих сервітутів тощо), предметом будь-якої приватноправової угоди (купівлі-продажу, міни, майнового найму), цивільного спору. Якщо йому заподіяно каліцтво чи інше ушкодження, з позовом до кривдника міг звернутися не сам раб, а його володар, як за заподіяння шкоди будь-якій речі. Коли раба виганяли з дому чи від нього відмовлявся володар, це не означало його свободи, а лише зміну господаря, оскільки раба, як і будь-яку іншу річ, викинуту на вулицю, міг підібрати будь-хто.

Разом з тим, мають місце й зустрічні тенденції.

По-перше, рабство не розглядається римськими юристами як специфічний римський інститут – і за своєю сутністю, і за правовим режимом.

Як зазначає Гай, «влада над рабами – є інститут *juris gentium*, бо взагалі у народів ми можемо помітити, що господарі мають над рабами право життя і смерті і що все, що набувається рабом, набувається хазяїном» (Інституції. I.52).

Ще більш цікавий наступний фрагмент: «але у теперішній час нікому з підданих римського народу не дозволяється жорстоко поводитись зі своїми рабами без законної причини. За наказом імператора Антоніна той, хто безпідставно вб'є свого раба, підлягає не меншій відповідальності, ніж той, хто вбив чужого раба. І навіть надмірна суворість господарів обмежується наказом того ж імператора. Бо Антонін... написав: у випадку коли б жорстокість господарів видалася нестерпною, їх треба примушувати продати своїх рабів в інші руки. І те, й інше є справедливим, позаяк ми не повинні зловживати належним нам правом» (Інституції. I.53).

Особливо прикметною у цих фрагментах є перевірка становища рабів нормами природного права та справедливості. Не ідеалізуючи ні римських законодавців, ні юриспруденцію в їх ставленні до рабства, варто все ж підкреслити послідовність тенденції застосування критеріїв – у даному випадку принципу справедливості при регулюванні різноманітних інститутів, в тому числі і цього.

По-друге, не менш важливий момент, на який варто звернути увагу. Це поступова зміна приватноправового становища рабів (без змін в їх публічно-правовому статусі): хоч вони і надалі не вважалися суб'єктами права, але поступово з практичних міркувань були фактично залучені до участі у цивільному обігу як його суб'єкти. Для цього були використані такі засоби як надання рабам пекулію, а також преторські позови за договорами, що вони здійснювали.

Сутність рабського пекулію полягала у наданні господарем рабу майна, яке враховувалось окремо від іншого, що належало цьому хазяїну (Д.15.1.5.4).

Рабський пекулій являв собою цікаве і, можна сказати, неоднорічне явище. З одного боку, він був засобом підвищення зацікавленості раба у результатах власної праці – врешті решт на користь його ж хазяїну, який кожної митті міг забрати назад своє майно. З іншого боку, пекулій став ефективним засобом залучення рабів до торгового обігу, оскільки наявність у нього відокремленого майна природно підштовхувала до укладення договорів, набуття нового майна тощо. Необхідність створення гарантій для третіх осіб, які вступали в до-

говори з рабами, котрі мали пекулій, призвела до того, що претори почали давати позови до хазяїна, який надав пекулій. Юридична діяльність раба, зумовлена пекулієм, суворо регламентувалася. Звичайно, все набуте рабом при управлінні пекулієм автоматично було власністю його хазяїна. Проте і зобов'язання, що випливали з пекулія, також покладалися на хазяїна раба. Відповідальність рабовласника в цих випадках обмежувалась сумою пекулія (Д.15.1.41). Якщо раб укладав договір, що не впливав з пекулія, його хазяїн за таким договором відповідальності не ніс.

Стосовно пекулія допускалося виникнення правовідносин між рабом та його хазяїном. Так, якщо пекулій був торговим майном, то хазяїн з його вимогами до раба опинявся в «одній команді» зі сторонніми кредиторами. Більш того, раб також мав право на позов проти свого хазяїна, якщо той проводив розрахунки з ним неправильно (Д.15.1.9.6).

Іншим засобом залучення рабів у приватний обіг, з визнанням за ними цивільної нібито правоздатності, були преторські позови.

Зміст та характер таких позовів найчастіше залежав від виду діяльності раба.

1. *Actio institoria* претор надавав у тих випадках, коли хазяїн назначав раба керуючим своїм підприємством – торговим або іншим. Оскільки хазяїн доручав рабу вести свої справи, на нього лягала відповідальність за дії раба у повному обсязі (Д.14.3.1).

2. Аналогічно вирішувалась проблема виконання зобов'язань за договорами, укладеними рабом – капітаном судна. Тут надавався позов – *actio exercitoria* (Д.14.1.1).

3. *Actio quod jussu* міг бути наданий тоді, коли раб укладав договір на підставі попередньої домовленості свого хазяїна з третьою особою. І в цьому випадку хазяїн відповідав в повному обсязі (Д.15.4.1.1).

4. За *actio de in rem verso* хазяїн відповідав в межах отриманого майна за договорами раба, внаслідок яких це майно перейшло до нього (Д.12.6.13-14).

5. Крім того, хазяїн відповідав за шкоду, заподіяну його рабом іншій особі.

Таким чином, спектр участі рабів у приватному обігу був достатньо широким, що дозволяє говорити про існування у них деякої реальної, хоч і обмеженої, правосуб'єктності у галузі приватного права.

Досить своєрідним було цивільно-правове становище колонів, які у період республіки і принципату були орендарями чужої зем-

лі, особисто пов'язаними з хазяїном землі тільки зобов'язаннями за договором оренди, а у період домінації поступово потрапляють у залежність від власників ділянок. Вони не позбавлені правоздатності у сфері цивільно-правових відносин, але разом з родичами прикуті до землі, на якій вони живуть та яку обробляють. Колонат став спадковим. Зростає й особиста залежність колонів від землеволодільців, які здійснювали над ними суд і розправу безконтрольно.

Складається своєрідний взаємозв'язок між хазяїном ділянки та колоном. Якщо колон покине землю, володар землі має право віндикувати його, як віндикував би раба. Разом з тим, хазяїн не може вигнати колона з ділянки, а також не може продати колона без землі або землю без колона.

5. Правові категорії осіб залежно від стану громадянства

Римські громадяни мали повну цивільну правоздатність у майновій та сімейній сферах. Як зазначалося, у сфері цивільно-правових відносин правоздатність римського громадянина складалась з двох основних груп прав: 1) укладати законний римський шлюб; 2) бути учасником цивільного обігу.

За недієздатних осіб здійснював юридичні дії, набував для них права та обов'язки їхній *paterfamilias*, а при відсутності такого – опікун або піклувальник.

Сказане вище стосується правового становища римських громадян. Цивільна правоздатність інших категорій жителів Риму (перегринів, латинів, лібертинів тощо) обмежувалась певними рамками.

Перегрини у сфері приватноправових відносин керувалися власним національним правом згідно із законом про провінції, який встановлював для неї особливий правовий статус. Таким чином, склалася різноманітна система правового регулювання майнових відносин у різних провінціях, при цьому не було спільної правової основи для контакту з Римом в цій сфері. Зазначені фактори перешкоджали нормальному розвитку цивільного обігу між перегринами та римськими громадянами. Тому претор перегринів у творчому союзі з міським претором ретельно вишукував найцінніший досвід правової культури інших народів, узагальнював його й впроваджував в практичну діяльність.

Ситуація практично не змінилася і після надання імператором Каракалою римського громадянства усім підданам імперії: усі осо-

би, що не були підданими Риму – вважалися peregrini з усіма наслідками, що звідси слідує.

Латини мали часткову цивільну правоздатність: *jus commercii* у них було практично у тому ж обсягу, як у римських громадян, проте *jus conubii* було обмежене.

Після видання едикту Каракали становище латинів зазнало істотних змін: практично усі вони набули римського громадянства, перетворившись на повноправних суб'єктів римського приватного права. Ця категорія втратила свій особливий статус, за винятком *latini juniani* (деякі категорії відпущених на волю), що мало значення аж до систематизації Юстиніана.

Отже у приватноправовій сфері латини за правовим статусом наближались до римських громадян, проте далеко не всі. Основна їх частина – жителі Лацію, як і римські громадяни, мали право брати законний шлюб і бути учасником цивільного обігу. *Latini juniani* не мали права брати римський шлюб, заповідати та успадковувати майно. Після смерті такого латина його майно переходило до колишнього володаря, що надав йому свободу. Зобов'язання померлого небіжчика до патрона не переходили, тобто *latini juniani* «жили як вільні, помирали як раби».

6. Правові категорії осіб залежно від статусу в сім'ї

Останнє важливе правове розмежування вільних осіб залежно від цивільного стану, яке підтверджувало повноту їх правоздатності у сфері приватних прав, обумовлювалося наявністю або відсутністю спеціального сімейного якості: «Особи можуть бути самостійні у праві, інші стоять в залежному зв'язку. З останніх виділяються ті, які стоять під владою, інші – під рукою, треті – у володінні іншого». Повністю самостійної цивільної правоздатності (особою свого права – *persona sui juris*) у вимогах римського цивільного права міг бути тільки голова, або батько сімейства, Аналогічні вимоги висувалися і в щодо вільних осіб інших цивільних категорій.

Домовласник (*paterfamilias*) міг бути тільки один для кровноспорідненої сім'ї, що володіла сукупним і єдиним майном; його влада припинялася тільки із смертю домовладки або з втратою (по тим чи іншим правовим причин) його сімейного, цивільного чи іншого статусу в праві. Правами домовладки міг володіти тільки чоловік старшої в даній родині ступеня споріднення (навіть якщо він не був безумовно

старшим за віком щодо інших домочадців, родичів і свояки). Влада домовладки щодо його підвладних обмежувалася лише звичаями і звичаями; закон та право втручалися в цю сферу в мінімальній мірі. Збереження статусу домовладки не залежало також від придбання підвладними, дітьми, домочадцями якого-небудь спеціального публічно-правового статусу: так, навіть обраний магістратом син зберігав підпорядкованість у сфері приватного права своєму батькові або домовладці, якщо не був від цього звільнений через відповідну правову процедуру (що, втім, вимагали пристойності *mores*).

Залежність інших членів римського клану – від сім'ї домовладки була троякого роду. Під владою перебували раби, діти, народжені в правильному шлюбі; в їх відношенні перевага цивільної правоздатності домовладки було безперечно. Дружина (інші жінки-родички) вважалася знаходиться під рукою (внаслідок давності проживання, покупки дружини і т.п. визнаних правом обставин). Стан «під рукою» не в такій мірі обмежувало цивільну правоздатність, але на відміну від положення «під владою» воно не допускало вивільнення з-під влади з тим щоб стати повністю самостійною особою. У стані володіння (*in mancipii*) могли перебувати інші домочадці – вільно-відпущеники, свободнороженные, але не римські громадяни, клієнти та ін. – які з приватноправовим обставин потрапили в залежність від домовладки і, отже, самі не користувалися всіма або більшістю запропонованих правом правочинів цивільного права; вони могли бути відчужені нарівні з рабами.

7. Представництво.

Торкаючись питань участі у цивільному обігу фізичних та юридичних осіб, треба згадати про інститут представництва, за допомогою якого дії одних осіб можуть створювати при певних умовах права та обов'язки для інших осіб.

Об'єктивна необхідність в такому інституті в умовах розвинутого торгового обігу при складних економічних зв'язках очевидна, оскільки з'являється можливість укладати та виконувати договори через інших осіб, начебто бути присутнім одночасно в різних місцях.

Існує точка зору (І.Б. Новицький), що у Римі представництво тривалий час не мало помітного розповсюдження.

Але треба взяти до уваги, що представництво на основі закону (обов'язкове), а також на змішаних підставах (добровільно-приму-

сове) було достатньо розповсюдженим в період Імперії (наприклад, представництво від імені юридичних осіб, представництво рабом інтересів хазяїна на підставі преторського едикту та ін.).

Пізніше, з розвитком економічного життя, у римському приватно-му праві стали з'являтися й зачатки добровільного представництва.

При цьому представництво розглядається як заступництво особи суб'єкта майнових відносин. Воно неможливе у правовідносинах особистого характеру. Зокрема, представництво не допускається при укладенні шлюбу, *adoptio*, *emancipatio*, при здійсненні заповіту, при *mancipatio*, *in iure cessio*, іноді також при прийнятті спадку.

У добу класичного римського права поступово формується ідея допустимості залучення до участі у цивільному обігу і цивільному процесі осіб, котрі б захищали у необхідних випадках інтереси недужих, людей похилого віку тощо, на підставі угоди між ними про такий захист. Оскільки в основі угоди лежить воля сторін, то таке представництво називається добровільним.

Особливо набувають поширення різні випадки добровільного представництва у період домінації.

Наприклад, таким випадком є діяльність прокуратора – представника хазяїна дому, який керує справами за дорученням хазяїна. Прокуратор може бути призначений або для всіх справ або для однієї справи. Ведучи справи принципала, прокуратор діє від його імені, набуваючи права та обов'язки безпосередньо для останнього. Поступово він став призначатися не тільки на випадок відсутності принципала, але на все своє життя, тобто отримував довічне повноваження.

Поширеним на пізньому етапі розвитку римського права випадком представництва була діяльність на підставі договору доручення між довірительом та представником, сутність якого полягала в тому, що одна особа (довіритель, мандас) доручала, а інша особа (мандатарій, повірений) приймала на себе виконання безоплатно яких-небудь дій. Предметом доручення могли бути як юридичні дії (здійснення угод, виконання процесуальних дій), так і послуги фактичного характеру; інтереси одного довірителя, так і інтереси третьої особи (наприклад, довіритель доручає повіреному купити будинок для третьої особи), або ж сумісні інтереси обох чи одного з них та повіреного (наприклад, купити будинок для довірителя та третьої особи). При цьому факт отримання з угод користі третьою особою, не змінює характеру

відносин між довірительцем та повіреним. Повірений у будь-якому разі залишається представником інтересів довірителя. (Детальніше мова про права та обов'язки сторін договору доручення, як одного з видів консенсуальних контрактів, піде в наступних розділах).

Отже можна зробити загальний висновок, що в римському приватному праві меншою мірою набуло поширення добровільне представництво, у той час як достатньо часто зустрічалося обов'язкове та добровільно-примусове представництво.

Задачі:

1. Дорослі сини звернулися до батька з вимогою розподілу майна, посилаючись на те, що воно є їхньою спільною власністю. Однак батько виконати цю вимогу відмовився, зазначивши, що сини знаходяться під його владою, а тому є не суб'єктами, а об'єктами права. Хто з них прав?
2. Неемансипованого тридцятирічного сина було призначено на посаду міського претора. Батько звернувся до сина, як до посадової особи, з питанням: хто з них має підпорядковуватися іншому: чи він сину – як кожен громадянин Риму – магістрату, чи син йому, як *paterfamilias*? Дайте мотивоване роз'яснення.
3. До юриста звернулися з питанням: «Що робити, коли особа, яка досягла 25 років, продала себе у рабство, тобто якщо вона отримала частину ціни за свій продаж? Чи може вона потім бути поновлена в правах?» Дайте мотивовану відповідь.
4. Римський громадянин уклав договір продажу свого маєтку, але, не встигнувши одержати за нього гроші, пішов на війну та потрапив у полон. Чи може одержати гроші, що належать йому за цим договором, його син, який жив разом з батьком? Його дружина?
5. Ставши імператором, Марк Ульпій Траян надав декільком містам своєї рідної Іспанії латинське громадянство. Чи зможе хто-небудь із жителів цих міст претендувати на титул римського імператора, подібно Траяну? Чи могли вони придбати в Римі будинок? землю?
6. Колишній раб, відпущений на волю колегією пекарів іспанського міста Кордуби, зайнявся поставками їй зерна з Африки та став заможним. Один зі членів колегії попросив у нього в борг грошей і не повернув вчасно. Вільновідпущеник-кредит-

тор подав до свого боржника позов. Але презид провінції відмовився прийняти його на тій підставі, що він не має права безчестити свого патрона. Чи правильно вчинив презид?

7. Сей, передаючи Гаю будинок на виконання договору купівлі-продажу, наказав зняти дороге мармурове оздоблення підлог, мотивуючи це тим, що при укладанні договору мова йшла про продаж будинку, а відносно оздоблення нічого не говорилося. Чи правомірні дії Сея?
8. Гай знайшов на вулиці золотий ланцюжок і взяв його собі. Через півтора року проти нього був пред'явлений виндикаційний позов Сеєм, який загубив цей ланцюжок. Що вирішить суд?
9. Гай купив у Сіяючи будинок. Через рік він виявив замуrowаний у стіну скринька з коштовностями. Цей зажадав віддати скринька йому. Чи правомірно ця вимога?
10. Велій Постум продав Юлію ділянку з будинком, що був об'єктом суперфіція на користь Квінта Марія. Юлій зажадав від Квінта припинення реалізації останнім суперфіція, посиляючись на те, що він суперфіцій на користь Квінта не встановлював, і зважати на нього не має наміру. Чи правомірна ця заява Юлія?
11. Власник окупованої землі з'явився раніше спливу строку набувальної давності, але погодився із пропозицією володільця про продаж йому землі. Чи вправі покупець вимагати зменшення покупної ціни внаслідок зроблених їм поліпшень (осушення, огороження й т.п.)?
12. На вулиці Гай побачив людину, одягнену в дорогий плащ, вкрадений у Гая рік тому. Від спробував відібрати плащ у незнайомця. Той звернувся по допомогу до претора. Після преторського втручання Гай надав численні свідчення того, що цей плащ належав йому, але був украдений. Володільць плаща також представив свідчення того, що він півроку назад купив цей плащ у торговця на ринку. Що вирішить претор?

Питання для самоперевірки

1. Хто за римським правом називався суб'єктом права?
2. Дайте визначення цивільної правоздатності та дієздатності особи.
3. Назвіть елементи цивільної правоздатності особи в римському праві.

4. Визначте обсяг дієздатності кожної з названих категорій осіб: *infantes, impuberes* та *adulescentes*.
5. Яким чином психічний стан особи міг вплинути на обсяг її дієздатності?
6. В яких випадках наступало обмеження цивільної правоздатності особи?
7. Над якими категоріями осіб встановлювалася опіка, а над якими – піклування?
8. Хто не міг бути опікуном і піклувальником?
9. Які обмеження цивільної правоздатності мали місце стосовно перегринів, латинів, лібертинів тощо (на відміну від римських громадян)?
10. Що таке «рабський пекулій»?

Тема 3. Сімейні правовідносини

Питання:

1. Сім'я та види споріднення.
2. Шлюб і його види. Умови та порядок укладення шлюбу.
3. Правові відносини подружжя.
4. Правові відносини між батьками та дітьми.
5. Батьківська влада. Усиновлення та узаконення.

Основний зміст:

1. Сім'я та види споріднення

Сім'я – це засноване на шлюбі чи кровному спорідненні об'єднання осіб, пов'язаних спільністю побуту, взаємною допомогою й моральною відповідальністю.

Давньоримська сім'я несла на собі відбиток родового ладу. Вона будувалася за принципом підпорядкування владі глави родини (*pater familias*). До складу сім'ї, крім глави сімейства, входили його дружина, діти та їхнє потомство, інші родичі, кабальні, а також раби. Терміном *familia* у давні часи позначалась сукупність всього майна, дітей, рабів та іншої робочої сили. Припускається, що спочатку цей термін охоплював тільки рабів, що належали певній сім'ї, а згодом і все інше майно, робочу силу (дружину, дітей, кабальних, інших

осіб). Це об'єднання ґрунтувалося не на кровному зв'язку (його на ті часи ще не знали), а на владі *pater familias*, яка на той час мало чим відрізнялась від влади над рабами. Під владу *pater familias* підпадали не тільки дружина, діти та їх потомство, а й невістки, чоловіки дочок, якщо вони переходили жити в сім'ю дружини (приймаки), а також всі інші особи.

Отже, за сімейним станом римські громадяни поділялися, як вже зазначалось, на осіб свого права (*persona sui juris*) та осіб чужого права (*persona alieni juris*). До перших відносилися *pater familias*, до других – інші члени сім'ї, так звані підвладні. Для повної приватної правоздатності вимагалось, щоб особа займала в сім'ї незалежне, самостійне становище, а її мали тільки *pater familias*. Підвладні не мали свого майна. Вони могли укладати приватноправові правочини тільки від імені й на користь *pater familias*, котрий був єдиним носієм майнових прав сім'ї.

Сім'я, заснована на підпорядкуванні владі *pater familias*, називалась агнатською. Всі підвладні підкорялися владі одного *pater familias* і вважалися родичами, тобто агнатами. Кровний зв'язок на той час не мав правового значення. Тому дівчина, що виходила заміж і переходила жити до свого чоловіка, займала становище в цій родині дочки його батьків, тобто ставала сестрою братів і сестер свого чоловіка, втрачаючи при цьому родинні зв'язки зі своїми кровними батьками з усіма наслідками, що з цього випливали, наприклад вона вже не могла стати спадкоємицею після їхньої смерті. Агнатське споріднення зберігалось й після смерті *pater familias*.

Агнати могли бути пов'язані між собою і кровним зв'язком, як, наприклад, батько й діти, проте юридичне значення мало лише підпорядкування владі *pater familias*. При цьому агнатське споріднення визначалось тільки по чоловічій лінії, оскільки йшлося про підпорядкування владі батька сімейства. Потомство дітей також ставало агнатами свого *pater familias*. Споріднення агнатів розрізнялося за лініями і ступенями. Агнати одного спільного предка були родичами по боковій лінії, а послідовно один від одного – родичами по прямій лінії. Ступінь агнатського споріднення визначався числом народжень, що утворювали це споріднення (син – агнат батька першого ступеня, онука – агнат другого ступеня). Ступінь споріднення по боковій лінії також обчислювався кількістю народжень від спільного предка до другого родича. Наприклад, рідні брати й сестри – агнати

другого ступеня по боковій лінії, оскільки їх розділяє одне народження від спільного предка; дядько й племінник – агнати третього ступеня по боковій лінії, бо дядько з батьком племінника – агнати другого ступеня плюс племінник – третє народження.

Після смерті *pater familias* його дорослі сини були носіями влади в сім'ї, а дружини й діти підпадали під їхню владу Згідно з цим вільний від батьківської влади римський громадянин, навіть той, що не мав сім'ї, вважався *pater familias*. «*Pater familias* вважався той, кому належала влада в сім'ї, і правильно він так називався, хоча б у нього не було сина», – писав Ульпіан (Д.50.16.195).

Глибока залежність підвладних від *pater familias* помітно стримувала цивільний обіг. Ніхто не бажав укладати правочин з підвладним, бо все одержане переходило у власність *pater familias*, який за правочином ні до чого не зобов'язувався. Підвладні самі несли відповідальність за угоди, не маючи ніякого майна. Їхнє подвійне становище не сприяло розвитку продуктивних сил і господарського обігу.

Виробництво матеріальних благ в більшій кількості, ніж можуть спожити їх виробники, породжує прагнення батьків закріпити накопичене протягом життя майно за кровними потомками (нащадками), передусім за дітьми. Агнатське споріднення суперечило природному бажанню батьків залишити спадщину своїм кровним дітям, які стали агнатами іншого *pater familias*. Поступово римляни віддають перевагу кровному спорідненню, що стало основою нової, когнатської сім'ї, яка пов'язувала групу людей кровними узами. Деякий час ці два види сім'ї існували паралельно, проте когнатська сім'я за нових умов поступово витіснила агнатську, і дотепер залишається основою сімейно-правових відносин. Кровне споріднення також визначається за лініями і ступенями. Розрізняють дві лінії – пряму і бокову. Пряма поділяється на висхідну і низхідну. Якщо родичі походять послідовно один від одного (батько, син, онука, правнук), це родичі по прямій лінії. Родичі по прямій лінії, від яких походить конкретна особа, називаються родичами по прямій висхідній лінії (батько, дід, прадід, мати, бабуся тощо). Родичі, що походять від цієї конкретної особи, складають пряму низхідну лінію (діти, онуки, правнуки). Родичі, які походять від одного спільного предка, є родичами по боковій лінії

Ступінь споріднення по крові визначається відповідно до тих самих правил. Споріднення однієї особи завжди встановлюється відносно якої-небудь іншої особи. Наприклад. Клавдій – двоюрідний

брат Антонія. Оскільки обидва вони походять від одного спільного предка – діда, то є родичами по боковій лінії. Ступінь споріднення визначається кількістю народжень, які утворюють це споріднення, відліком від спільного предка (але без урахування його). Між дідом і його онуком Клавдієм – два народження. Так само між дідом та його другим онуком розділяють два народження. Отже, чотири народження утворюють споріднення четвертого ступеня між двоюрідними братами Клавдієм і Антонієм.

Родичі дружини, з одного боку, й родичі чоловіка, з другого, є між собою свояками. Брати й сестри, що мають спільного батька і спільну матір, є повнорідними братами й сестрами. Брати й сестри, які мають спільну матір, але різних батьків – єдиноутробні. Якщо ж у них спільний батько, проте різні матері – вони єдинокровні. Ті й другі називаються неповнорідними братами й сестрами. Якщо ж у них різні батьки й різні матері, вони не знаходяться в кровному спорідненні і називаються зведеними.

Визначення лінії і ступеня споріднення має важливе значення для встановлення прав на спадщину, оскільки в спадковому праві діє принцип: більш близький ступінь споріднення усуває від спадщини родичів більш дальшого ступеня.

Характерні особливості римської сім'ї знайшли відбиток у римському сімейному праві, яке відзначається завершеністю, послідовністю. Багато його положень збереглося до наших часів.

2. Шлюб і його види. Умови та порядок укладення шлюбу

Сім'я починається з шлюбу. Римські юристи приділяли багато уваги правовим питанням шлюбних відносин, вивчивши та проаналізувавши, дали відповідні оцінки їх різновидам.

Архаїчне римське суспільство намагається ідеалізувати сім'ю. Римські юристи досить ідеалістично визначали шлюб. Наприклад, Модестін писав: «Шлюб є союз чоловіка і жінки, спільність всього життя, єднання божественного і людського права» (Д.23.2.1). Між тим в усі часи рабовласницької держави дружина, жінка ніколи не займала рівного з чоловіком, а завжди знаходилася в залежності від батька, чоловіка, брата, опікуна тощо. Йдеться не про традиційну моральну чи фактичну залежність, а про правову нерівність.

Римському праву відомі два види шлюбу: законний римський шлюб (*matrimonium iustum*) і шлюб, що укладався між перегрінами

та іншими вільними, які не мали права вступати до римського законного шлюбу. Римський законний шлюб, в свою чергу, історично поділявся на два види: шлюб з чоловічою владою (*cum manu*) і шлюб без чоловічої влади (*sine manu*).

Законний римський шлюб укладався відповідно до норм цивільного права, допускався тільки між римськими громадянами, що мали *jus conubii*. Шлюби між римськими громадянами і переїзниками (латинами, вільновідпущениками, колонами) заборонялися. Деякі обмеження щодо вступу до шлюбу зберігалися навіть після того, як усі вільні Римської імперії були проголошені римськими громадянами. Так, особи се-наторського звання не могли брати шлюб з вільновідпущеницями, провінціальний магістрат не міг брати за дружину громадянку цієї провінції. Мали місце й деякі інші обмеження.

Переїзники брали шлюб між собою відповідно до норм *jus gentium*. Латини, вільновідпущеники, колони укладали між собою шлюб відповідно до свого правового статусу. Проте такі шлюби правових наслідків римського законного шлюбу не породжували. Дитина, народжена в такому шлюбі, не набувала статусу римського громадянина.

Фактичні шлюбні відносини людей, які не могли вступити в законний римський шлюб (різне громадянство чи стан), дістали назву конкубінат. Йшлося про постійне співжиття чоловіка і жінки з наміром утворити сім'ю, а не короткочасний тимчасовий зв'язок, який переслідувався з часів Августа (зокрема, було видано низку законів, спрямованих на зміцнення моральних підвалин сім'ї, переслідування перелюбства, особливо з боку жінки).

Конкубінат практично не мав жодних правових наслідків. Діти, народжені в конкубінаті, не набували імені й статусу свого батька, не мали права на аліменти, не могли стати спадкоємцями після його смерті, не одержували статусу шлюбних дітей, на них не поширювалась батьківська влада. Жінка в таких відносинах не поділяла громадського становища і соціального стану свого фактичного чоловіка та ін

У ранній період розвитку римського права головним був шлюб з чоловічою владою – *cum manu*. За цим шлюбом жінка підпадала в повну залежність чоловіка чи *pater familias*, якщо чоловік сам знаходився під владою батька. Вона займала становище дочки батьків свого чоловіка, абсолютно позбавляючись агнатських зв'язків зі своїми батьками, братами, сестрами та іншими близькими родичами

Влада чоловіка фактично була необмеженою. Проте вже Закони XII таблиць допускали можливість укладення шлюбу, за яким дружина не підпадала під повну владу чоловіка. Жінка мала право перешкодити встановленню влади чоловіка, ночуючи поза домом три доби наприкінці кожного шлюбного року, цим самим перериваючи перебіг давності. Таким способом вона зберігала незалежність.

Згодом влада чоловіка послабляється. Це пов'язано з розвитком індивідуальної приватної власності. Дружина набувала певних прав на сімейне майно і водночас деяку особисту незалежність від чоловіка. Внаслідок цього на зміну шлюбу *cum manu* приходить новий шлюб – без чоловічої влади (*sine manu*). Вже в класичний період він остаточно витісняє шлюб з чоловічою владою.

Ствердження шлюбу без чоловічої влади – поворот в історії римського сімейного права. Дружина виходить з-під необмеженої влади *pater familias*, а також свого чоловіка й формально стає незалежною особою. Такий шлюб істотно відрізнявся від шлюбу з владою чоловіка. Вони по-різному укладалися і припинялися. Однак утвердження нового шлюбу мало й деякі негативні наслідки. Незалежність дружини, свобода розлучення, накопичення величезних багатств негативно вплинули на сімейно-моральні підвалини римського суспільства. Август змушений був прийняти низку законодавчих актів з метою зміцнення шлюбних відносин і припинення зловживань свободою розлучень. Він намагається стимулювати укладання шлюбів і дітнародження. Вводяться обмеження майнового порядку. Наприклад, чоловіки віком з 25 до 60 років і жінки з 20 до 50 років, що не брали шлюбу, не мали права бути спадкоємцями за заповітом, а ті, що знаходилися в шлюбі, але не мали дітей, могли одержати тільки половину заповіданого майна. При цьому бездітність розумілась по-різному для чоловіків і жінок. Чоловіки не вважались бездітними за наявності хоча б однієї дитини. Жінки мусили мати не менше трьох дітей, вільновідпущеники – не менше чотирьох дітей. Втім, ці заходи не принесли очікуваного успіху.

Укладення шлюбу з чоловічою владою зводилось до встановлення *manus* (руки) над жінкою. За цим шлюбом влада могла бути встановлена одним з трьох способів: а) здійсненням певних релігійних обрядів; б) шляхом манципації; в) внаслідок набувальної давності.

З виникненням і утвердженням шлюбу без чоловічої влади ці форми втратили своє значення. Замість них все частіше застосову-

ється проста угода осіб, що беруть шлюб, з наступним введенням дружини в дім чоловіка. Звісно, угода молодих про шлюб укладалася в присутності близьких родичів, в урочистій обстановці.

Умови укладення шлюбу були такі:

а) угода між тими, що вступали у шлюб, та згода на шлюб *pater familias*, відмову у якій за законом Юлія (4 рік н.е.) можна було оскаржити магістрату. Згода батька сімейства на шлюб була непотрібна, якщо він перебуває у полоні або безвісно відсутній (Д.23.2.10);

б) досягнення шлюбного віку: 12 років – дівчатка, 14 – хлопчики (Д.23.2.4);

в) наявність права брати римський шлюб (*jus conubii*) як необхідний елемент цивільної правоздатності, без якого неможливо було вступити до шлюбу. Якщо особи не мали *jus conubii* (наприклад, наречений – особа сенаторського звання, наречена – вільновідпущена), то шлюб укладений бути не міг, але допускався конкубінат. Слід звернути увагу на те, що конкубінат міг мати місце тільки при відсутності *jus conubii*. У протилежному випадку треба було вступати у законний шлюб або залишатися у фактичних шлюбних відносинах (Д.25.3.7). Від конкубінату слід відрізнити контуберніум – шлюбні відносини між рабами.

г) відсутність нерозірваного шлюбу у жениха чи нареченої на момент укладення нового шлюбу. Перепон для вступу до другого шлюбу після розірвання першого римське право не містило. Однак вдова повинна була дотриматися траурного року, тобто між смертю чоловіка і вступом до нового шлюбу мало пройти не менш як 10 місяців. Метою цього обмеження було, з одного боку, прояв певної поваги, пієтету до пам'яті покійного, а з іншого – усунення сумніву, що міг з'явитися, у визначенні батьківства дитини, що народжувалася за цей час. Проте цей звичай майже не мав правового значення. Якщо вдова в цей період все ж виходила заміж, її шлюб не визнавався недійсним, однак сама вдова піддавалась безчестю;

д) відсутність інших перешкод до укладення шлюбу, передбачених законом (спорідненості: по прямій лінії – будь-якого, по боковій – між дядьком та племінницею; свояцтва – по прямій лінії, а за християнських імператорів – і по боковій; відносин опіки; іншої залежності, наприклад, жительки провінції від правителя провінції; не допускався також шлюб між тим з подружжя, хто був винен в адюльтері, та його співучасником).

Шлюб припинявся:

- смертю одного з подружжя;
- відпадинням якоїсь з умов його існування, в тому числі, коли наставало *capitis deminutio*;
- за бажанням чоловіка або дружини або їхньою взаємною згодою на припинення шлюбу (Д.24.2.1-6). Оскільки свобода розлучення породжує певні негативні наслідки, то в імператорський період, особливо з утвердженням християнської релігії, були встановлені істотні обмеження розлучення. Розлучення за взаємною згодою було заборонено. Згодом були вироблені певні підстави до розлучення: порушення подружньої вірності, посягання на життя одного з подружжя, нездатність до дітонародження, до шлюбного життя, вступ до монастиря одного з подружжя. При розлученні без поважної причини накладався штраф.

3. Правові відносини подружжя

Відносини подружжя носили особистий і майновий характер. Вони істотно відрізнялися при шлюбі без чоловічої влади і при шлюбі з чоловічою владою.

Особисті і майнові відносини подружжя при шлюбі *cum manu* відзначалися патріархальною суворістю. Дружина не мала юридичної самостійності. Більш того, влада чоловіка над нею була практично необмеженою. Чоловік міг піддавати її будь-яким покаранням, витребувати її (як річ) назад, якщо вона самовільно залишала його дім, продати в рабство. Так само як раби. діти і дружина були повністю позбавлені правоздатності. Широта правового свавілля чоловіка якоюсь мірою обмежувалася громадською думкою. Міру покарання за провинність дружини визначала рада, що складалась з родичів дружини.

Так само складалися й майнові відносини подружжя. Все майно, яке дружина мала до шлюбу або набувала яким-небудь чином за час шлюбу (наприклад, одержувала спадщину), автоматично ставало власністю чоловіка. Практично дружина не могла бути власницею майна, а отже не могла і укладати правочини. Таке обмеження прав дружини певною мірою компенсувалося тим, що вона могла бути спадкоємницею після смерті чоловіка нарівні з дітьми і поділяла соціальне становище чоловіка: почесні, що виявлялися йому, поширювалися і на неї.

Шлюб *sine manu* інакше будував особисті й майнові відносини подружжя між собою. Чоловічої влади над дружиною як такої вже не було. Дружина зберігала правовий статус, який мала до вступу в шлюб. Якщо вона була під владою свого *pater familias*, тобто була особою чужого права (*persona alieni juris*), це її становище зберігалось і після шлюбу, а якщо не була під владою свого *pater familias*, залишалася вільною. Влада чоловіка на неї також не поширювалася – вона була повністю незалежною від нього. Втім, у сфері деяких внутрішніх сімейних взаємин верховенство чоловіка зберігалось (наприклад, вирішення питання вибору місця проживання сім'ї, способів і методів виховання дітей тощо).

Так само регулювалися й майнові відносини подружжя, в основу яких було покладено принцип роздільності майна чоловіка і дружини. Все, що було власністю дружини до вступу в шлюб або набуто нею за час шлюбу, залишалось її власністю, якщо вона юридично була самостійною. Дружина мала право самостійно володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном.

Разом з тим дещо обмеженим було *jus commercii* подружжя відносно одне одного. Загалом, чоловік та дружина мали право укладати між собою різноманітні види договорів, але, один з них – дарування, був можливий лише з істотними застереженнями.

Іноді в романістичній літературі можна зустріти твердження, що дарування між подружжям було категорично заборонено взагалі. При цьому посилаються на сентенцію Ульпіана, який писав: «Наші предки заборонили дарування між жінкою і чоловіком; вони оцінювали гідну поваги любов лише на основі душевного настрою і піклувалися про репутацію подружжя, аби (подружня) угода не мала вигляду набутого засобом ціни і аби кращий не впадав в бідність, а гірший не збагатився» (Д.24.1.3).

Але слід мати на увазі, що Ульпіан змальовував ситуацію, що мала місце у римському праві раннього періоду. У період класичного римського права правове регулювання цих відносин виглядало дещо інакше. Дійсно, існувало загальне правило, згідно якому дарування між чоловіком та дружиною не мало сили (Д.24.1.1-3). Разом з тим перелік винятків був вельми широким: дозволялось дарування на похорон (Д.24.1.5.8-10), дарування на випадок смерті (Д.24.1.9.2), дарування дружиною чоловікові для просування по службі, а також для необхідних витрат за посадою (Д.24.1.40-42),

дарування внаслідок вигнання (Д.24.1.43), а також – на випадок розлучення (Д.24.1.60.1).

Дружина могла доручити чоловікові управління своїм майном. Оскільки між подружжям могли виникати будь-які майново-правові відносини, – ці відносини підлягали позовному захисту. Проте він мав певні обмеження.

Подружжя відповідали один за одного лише у випадках, коли один з них виявляв стосовно майна другого менше піклування, ніж за своє. Між подружжям не допускалися позови, що призводили до безчестя одного з них.

Майнові відносини подружжя охоплювали ще два шлюбно-правових інститутів: посаг, придане (*dos*) та дарування з боку чоловіка (*donatio propter nuptias*).

На початку становлення шлюбу без чоловічої влади ввійшло в звичай в момент його укладення передавати чоловікові певне майно – посаг (*dos*). Посагом вважалося не все майно дружини, а тільки те, що спеціально призначалося для цієї мети і передавалося чоловікові самою дружиною, її *pater familias* чи іншими особами. Спершу мета посагу полягала в полегшенні майнового тягара чоловіка на утримання сім'ї, а пізніше забезпечення непохитності шлюбного союзу

У республіканський період посаг відразу переходив у власність чоловіка, і навіть після припинення шлюбу не повертався дружині. Це призвело до низки негативних наслідків. Внаслідок повної свободи розлучення і нівелювання моральних засад наприкінці періоду республіки кількість розлучень зросла. Шлюб починає набувати форми збагачення, що обурювало багатих батьків наречених. Вони вимагають від женихів перед вступом до шлюбу певних обіцянок на випадок його припинення, які поступово перетворюються в шлюбні договори. Преторська практика з часом виробила певні правила, які зняли гостроту проблеми.

Згідно з загальним положенням, при припиненні шлюбу в зв'язку зі смертю дружини посаг залишався чоловікові. Проте, якщо він був встановлений батьком дружини, який був живий на момент смерті дочки, посаг повертався йому. Якщо шлюб припинявся внаслідок смерті чоловіка, посаг в усіх випадках повертався дружині. При розлученнях діяло інше положення: якщо в розлученні винен чоловік, посаг повертався дружині, якщо винна дружина, – залишалося чо-

ловікові. Пізніше Юстиніан ще більше обмежив права чоловіка на посаг, встановивши положення: посаг залишався чоловікові лише за умови розлучення з вини дружини, в інших випадках – повертався спадкоємцям дружини чи їй самій. Права жінки на посаг зростали, при цьому римські юристи зазначали: «Хоча посаг перебуває у майні чоловіка, він належить жінці» (Д.23.3.75).

Дошлюбне дарування – дарування майбутнього чоловіка майбутній дружині ввійшло в звичай, а згодом набуло досить чітких правових контурів після того, як визначилася забезпечувальна функція посагу. Якщо дружина у випадку безпідставного розлучення зі свого боку ризикує втратою посагу, вона зацікавлена в тому, щоб чоловік, отримуючи посаг, виділяв певну (приблизно рівну посагу) частину свого майна для подібної гарантії дружині. Це положення не було нормою, правовим обов'язком чоловіка, проте його суворо дотримувалися внаслідок вимог моральності. За Юстиніана зазначені норми набули подальшого розвитку. Це дало змогу у відповідь на переданий чоловіку посаг здійснити відповідне дарування не тільки до шлюбу, а й після його укладення. Таке дарування з боку чоловіка дістало назву *donatio propter nuptias*. Насправді дарування тут не було. Чоловік залишався власником майна, яке обіцяв дружині замість посагу, користувався ним, як і раніше. Однак при розлученні з його вини це майно переходило у власність дружини як штрафна компенсація. Найбільше це нагадувало заклад на випадок розлучення, при якому дружина не тільки мала право вимагати назад придане, а й могла домогтися передачі цього умовного дарування з боку чоловіка.

4. Правові відносини між батьками та дітьми

Відносини батька і дітей. Для таких взаємовідносин в римській сім'ї характерна практично безмежна батьківська влада над дітьми. Жодна правова культура не знала такого неприхованого вираження володарювання. Інститут батьківської влади – це прерогатива римських громадян: «Навряд чи є які інші люди, які мали б таку владу над своїми дітьми, що маємо ми, римські громадяни» (Гай Д. 1.1.55).

5. Батьківська влада. Усиновлення та узаконення

Patria potestas (батьківська влада) встановлювалась передусім над дітьми, народженими у римському законному шлюбі. На дітей, народжених в незаконному шлюбі, в конкубінаті, а також в будь-яко-

му фактичному спільному житті, батьківська влада не поширювалася. Вони були чужими для нього.

Мати дитини була завжди відома, навіть якщо вона зачала поза шлюбом. Батьком дитини вважали того, хто знаходиться у шлюбі з матір'ю дитини. Це юридична презумпція – положення, що не потребує доказів. Павло писав: «Батько – це той, на кого вказує шлюб» (Д.2.4.5).

Крім народження дітей в законному шлюбі, батьківська влада встановлювалася шляхом узаконення або усиновлення.

Узаконення – встановлення батьківської влади над власними дітьми, але народженими поза шлюбом. Так, батько міг визнати своїми дітей, народжених в конкубінаті. Узаконення провадилося за встановленою формою.

Усиновлення – встановлення батьківської влади над чужими дітьми, з якими батько кровними узами не пов'язаний. Усиновлення провадилося в формі *arrogatio* чи *adoptio*. Арогація застосовувалася для усиновлення осіб свого права, тобто повнолітніх і самостійних в правовому плані, адопція – для осіб чужого права, тобто тих, що знаходилися під владою *pater familias*. Внаслідок цього існували різні формальні акти усиновлення. З часом формалізм усиновлення був значною мірою спрощений і його здійснювали на основі заяви перед судом чи перед імператором.

Узаконення і усиновлення дітей прирівнювалося до народження їх в шлюбі, тобто вони повністю урівнювалися за правовим статусом до дітей, народжених в шлюбі. Вони отримували правовий статус та ім'я свого усиновителя (батька, що їх узаконив), право взаємного спадкування з ним, поділу його соціального й громадського становища, на них поширювалася батьківська влада тощо.

Батьківська влада припинялася внаслідок:

а) смерті батька чи дітей; б) звільнення з-під батьківської влади. Фактично батьківська влада була довічною навіть в розвиненому римському праві.

Досягнення сином повноліття, заснування власного дому, сім'ї та господарства не припиняли батьківської влади і не послабляли її. Проте досягнення сином високого громадського становища (зайняття посади консула, префекта, магістра) звільняло його від батьківської влади, що, як право однобічне, могла бути і припинена в однобічному порядку – волею батька. Батько своїм волевиявленням мав

право звільнити сина з-під своєї влади. Це дістало назву еманципації, форми якої були різноманітні. Внаслідок еманципації син ставав «особою свого права», набував повної правоздатності і господарської самостійності, хоча й втрачав спадкові права у своїй колишній сім'ї (останнє обмеження швидко відпало). Проте повністю влада батька не припинялась і після еманципації. Батько зберігав за собою право користування половиною майна сина.

Влада батька над дітьми була безмежною. В архаїчні часи він мав право на життя і смерть дітей з моменту народження їх: міг зберегти життя новонародженому чи викинути його, продати в рабство, застосувати будь-які покарання. Проте згодом безмежне свавілля зменшується. В давні часи моральні (але не правові) норми забороняють викидати новонароджених. Законна заборона вводиться лише в період імперії (Д.9.16.9). Продаж у рабство обмежується трьома разами. В період імперії батьківська влада обмежується в праві на життя дітей: вбивство власної дитини прирівнювалося до звичайного вбивства з карною відповідальністю. Встановлюється контроль і над дисциплінарною владою батька.

У майнових відносинах батька і дітей так само безроздільно володарював батько. *Pater familias* – єдиний і неподільний власник сімейного майна. Майно, набуте дітьми, автоматично ставало власністю батька. При цьому майнова залежність дітей не послаблювалася з їх віком. Діти не мали права від свого імені здійснювати цивільно-правові угоди, бути власниками майна і в цьому наближалися до становища рабів. Для ведення господарства вони могли наділятися певним майном – пекулієм. У зв'язку з господарською діяльністю за рахунок пекулія діти здійснювали деякі правочини. Однак, все, одержане за цими правочинами, переходило у власність батька. Батько ніс і відповідальність за цими правочинами.

З часом влада батька обмежується. За Октавіана Августа було встановлено, що майно, яке син-воїн набуває на війні, залишається в його власності. Пізніше вводиться таке саме правило щодо майна, набутого сином на державній службі. Згодом деякі імператорські постанови приписували залишати у власності дітей (а не тільки синів) майно, одержане в спадщину після смерті матері чи інших родичів по її лінії. Це обмежувало майнову владу батька над дітьми, проте не усувало її повністю. На деяке майно, набуте дітьми, батько зберігав право довічного користування. Однак майнова самостійність дітей стає загальновизнаною.

Правові відносини між матір'ю та її дітьми також існували (хоча мати ніякої влади над дітьми не мала) і повністю залежали від форми шлюбу. При шлюбі з чоловічою владою мати поділяла стан своїх дітей, знаходилася (як і її діти) під владою чоловіка чи його *pater familias*. Нарівні з дітьми вона спадкувала після смерті чоловіка, діти – після смерті матері. Як агнати дорослі сини здійснювали опіку над матір'ю після смерті чоловіка.

У ранній республіканський період при шлюбі без чоловічої влади мати з дітьми практично не була пов'язана. Вона залишалась агнаткою своїх кровних родичів – батьків, братів, сестер і не була з точки зору права членом сім'ї чоловіка. Звідси і різні правила спадкування – дружина не мала права бути спадкоємицею після смерті чоловіка й своїх дітей як і вони після неї.

Утвердження кровної сім'ї чіткіше визначає права матері. Згодом вона отримує право на спільне проживання зі своїми неповнолітніми дітьми внаслідок розлучення з їх батьком, на аліменти на дітей. Дітям заборонялося подавати до матері позови, що ганьблять її, притягати її до суду без дозволу магістрату. Розширюються можливості взаємного спадкування дітей і матері.

Задача:

1. Рабиня вийшла заміж і передала чоловіку як посаг певну кількість грошей. Через деякий час колишній хазяїн рабині звернувся до її чоловіка з позовом про витребування вказаної суми, посилаючись на те, що гроші належать йому. Відповідач заперечував позов посиленням на те, що після укладення шлюбу він звільнив свою дружину з рабства, і вона тепер є вільною жінкою. Крім того, він зазначив, що після укладення шлюбу вже пройшло більше 10 років. Як вирішити справу? Дайте оцінку аргументам сторін.

Питання для самоперевірки

1. Хто входив до складу римської сім'ї?
2. Які особи відносяться до *persona sui juris*, а які – до *persona alieni juris*?
3. Назвіть основні відмінності шлюбів *cum manu* та *sine manu*.
4. Чим відрізняється усиновлення від узаконення?
5. В яких випадках припинялася батьківська влада?

Тема 4. Речі (res)

Питання:

1. Поняття і види речових прав.
2. Поняття речей. Речі публічні та приватні.
3. Види речей у приватному праві.
4. Право власності: поняття, зміст.
5. Поняття, сутність та види прав на чужі речі.

Основний зміст:

1. Поняття і види речових прав

Визначення речового права римські юристи та джерела не містили. Однак існувало посилання, що приватне право поділяється на право, що стосується речей і право, що стосується позовів. Перший «блок» відносин приватного права охоплював всі норми, що регулюють майнові відносини (майнове право). Згодом у складі норм майнового права було виокремлено дві групи правових норм: правові приписи, що забезпечували особам право використовувати в своїх інтересах деякі речі та норми права, що наділяли певних осіб правом вимоги від інших вчинення певних дій на їх користь.

Джерела римського права першу групу визначали як право на речі (*ius in re*), а другу – як право на особистість (*ius in persona*). Згодом право на річ перетворилося на речове право, під яким розуміли сукупність правових норм, що встановлювали постійні та безпосередні правомочності окремих суб'єктів на свій розсуд використовувати повністю або частково будь-які речі.

Ще на ранніх стадіях розвитку римського права із речових прав сформувалося володіння, яке згодом породило право власності як найбільш абсолютне речове право та похідні від нього речові права на чуже майно, а саме: сервітути, емфітевзис, суперфіцій, заставне право.

Римські юристи класичного періоду виділяли групи правових норм, які регулюють такі речово-правові відносини.

1. Норми права, які надають конкретним особам право використовувати в своїх інтересах деякі речі (право власності, права на чужі речі);

2. Норми права, які надають окремим особам право вимагати від інших осіб вчинення конкретних дій (зобов'язальне право).

3. Норми права, які регулюють майнові відносини, пов'язані зі смертю суб'єкта (спадкове право).

Таким чином, у Давньому Римі існували такі види речових прав: володіння, право власності та права на чужі речі.

Основним речовим правом є право власності, обсяг і межі якого римляни визначали шляхом правомочностей власника. Сукупність цих правомочностей становила зміст права власності. Власник мав право володіти річчю (*jus possidendi*), користуватися нею за власним розсудом (*jus utendi*) і розпоряджатися нею (*jus abutendi*), продавати, заставляти, дарувати та ін. До числа прав власника іноді відносять право на одержання плодів (*jus fruendi*), право повернути собі річ від чужого фактичного володільця (*jus vindicandi*). Звичайно, даний перелік окремих повноважень власника не є і не може бути вичерпним.

Право володіння (*jus possidendi*). Це право означає, що власник може фактично володіти річчю, тобто річ повинна фактично бути в господарстві власника і виконувати своє господарське призначення. Право володіння власник може здійснювати як особисто, так і передаючи його іншим особам.

Право користування (*jus utendi*). Це право є найважливішою правомочністю власника. У ній закладена можливість задовольнити його особисті, побутові, господарські та інші потреби. Здійснюючи цю правомочність, власник має право добувати з речі її корисні якості. Користуватися річчю можна в різних формах: позичити річ, передати в оренду, споживати тощо, не завдаючи при цьому шкоди іншим особам, або користуватися річчю всупереч закону.

Право розпоряджатися річчю (*jus abutendi*). Це право полягає в тому, що власник міг вирішувати правову долю речі всіма дозволеними способами: продати, заповідати, встановлювати сервітут на користь іншої особи тощо.

Разом с правом власності вдосконалювався інститут прав на чужі речі, який почав формуватися ще в цивільному праві, але набув довершеності вже у період принципату.

Права на чужі речі за римським приватним правом з деякими застереженнями можна поділити на дві групи:

- права користування чужими речами. Це, головним чином, сервітути, які могли бути персональними або предіальними, а також емфітевзіс та суперфіцій, що являли собою обмежені речеві права на землю.

- права розпорядження чужими речами, до яких відносили іпотеку, сутність якої в тому, що кредитор мав право реалізації заставленого майна для задоволення своїх майнових інтересів у випадку неповернення боргу

Поміж названих видів прав на чужі речі, варто звернути увагу на тих, які були сформовані пізніше, за допомогою преторського права і більшою мірою відображали особливості концепції римського приватного права. Це – емфітевзис та суперфіцій.

Ще одна категорія, яку необхідно дослідити – це сервітут, тобто право на чужу тілесну річ (це право, за яким річ крім свого власника служить ще й іншій особі).

Заставне право у римському праві різновид права на чужі речі. Але це не є правом користування чужою річчю. Заставне право не допускає можливості користуватися її предметом. Форми застави: фидуціарна застава, ручна застава (*pignus*), іпотека (*hypoteca*).

Захист цивільних прав у римському приватному праві міг здійснюватися як у позовному, так і в спеціальному (за допомогою інтердиктів претора) порядку. Головним з них, як і взагалі типовим для приватного права, був позовний захист.

У класичному римському праві позов (*actio*) — це право домагатися через суд того, що тобі належить. Іншими словами, позов — це звернення до суду за захистом своїх порушених прав.

Найбільш поширеними були *Actio in rem* (позов «до речі») та *actio in personam* (позов до певної особи).

Якщо предметом спору було право на річ, то це був речовий позов (*actio in rem*), наприклад, спір про право власності, сервітутне право тощо.

2. Поняття речей. Речі публічні та приватні.

Річ (*res*) – це частина природи, все одно, живої чи неживої, ізольованої просторово або фізично, або невіддільна від інших частин природи і яка є предметом юридичного панування особи.

Ця частина природи може бути ізольована від природи (наприклад, тварина, раб, будинок), а може бути і невіддільна від неї (наприклад, земля, вода, ліс). Не має значення й те, чи жива ця природа чи нежива (наприклад, тварина і будинок). З точки зору римського права речами визнавалося все, що оточувало людину, могло бути об'єктом речового права і містило в собі певну вартість.

Проте ці ознаки не обов'язкові для визнання того чи іншого об'єкта річчю. Класичне римське право знало безтілесні речі, тобто речі, що не мали матеріального субстрату. Речами римське право визнавало як те, що створене самою природою, так і те, що створене людською працею. Однак поняття товару й речі за правовим змістом не співпадають. Товаром може бути об'єкт, який в момент продажу в природі ще не існував (наприклад, майбутній врожай, річ, яка ще буде зроблена), а річчю визнається тільки те, що наявне на даний момент.

Римська юриспруденція не виокремлювала таку категорію як «майно», використовуючи інший термін – «universitas» – сукупність. При цьому йшлося про конкретні ситуації, а не про загальне правило. Наприклад, враховувалась сукупність прав та обов'язків при спадкуванні, сукупність речей та речевих прав, що надаються підвладному сину тощо.

Найважливішим і суто римським розмежуванням речей є їх поділ на манциповані (*res mancipi*) та неманциповані (*res nec mancipi*). До манципованих речей відносили: землю, рабів, робочу худобу і земельні сервітути — найважливіші і найцінніші речі в господарстві. Неманциповані речі — усі інші речі. Різниця між цими групами речей полягала у способі відчуження.

Речі людського права поділялися на публічні і приватні. Суб'єктом права на публічні речі виступав римський народ, тоді як носієм прав на приватні речі виступали окремі особи. До публічних відносилися речі, що перебували у спільному користуванні – повітря, річки, моря, їх береги, дороги, театри тощо; речі, що забезпечували виконання державних функцій – казна, військове майно; речі, що складали державний земельний фонд.

Подальшому розподілу на групи буде піддано речі приватного права (*res privata*). Так, виділялися речі, допущені до цивільного обігу (*res in commercio*) і речі, що існують поза обігом (*res extra commercium*). Причому першу групу складали речі, що можуть бути об'єктом права окремої особи, тоді як до другої групи відносилися речі, що не могли належати за своїми властивостями певним особам. Ріка вважалася у римському праві публічною річчю (D. 1.8.4.1), струмінь води в ній — річчю *extra commercium*, а вода з ріки уміщена в посудину визнавалася річчю, допущеною до обігу.

3. Види речей у приватному праві

Як зазначав Гай, головним є поділ речей на речі божественного (*res divini iuris*) і людського (*res humani iuris*) права (Gai. 2.2).

Речі, які відносились до речей божого права, поділялися на святі і релігійні. Визнання того, що річ належить божеству, позбавляло її здатності бути об'єктом особистої власності і такі речі вилучалися з обігу. Речі святі: речі, присвячені богам (*res sacrae*), храми і алтарі тощо, а також речі, що перебувають під заступництвом богів — міські стіни міста Риму.

Речі релігійні (*res religiosae*) — кладовища, могили тощо.

Найважливішим і суто римським розмежуванням речей є їх поділ на манциповані (*res mancipi*) та неманциповані (*res nec mancipi*).

До манципованих речей відносили: землю, рабів, робочу худобу і земельні сервітути — найважливіші і найцінніші речі в господарстві. Неманциповані речі — усі інші речі.

Різнниця між цими групами речей полягала у способі відчуження.

Рухомі і нерухомі (*res mobiles, res immobiles*).

Споживні і неспоживні.

Тілесні і безтілесні.

Подільні і неподільні речі.

Неподільні речі (*res indivisibiles*) — з правової точки зору це ті речі, які в результаті їх поділу втрачають своє призначення, цілісність (раб, тварина тощо).

Головні і приладдя.

Індивідуальні і родові.

Безхазяйні речі (нічийні) і речі, які знаходяться в правовому володінні. Безхазяйні речі — це ті речі, які на цей час нікому не належать і належати не можуть (звір в лісі, риба в морі, птахи у небі). Речі в правовому володінні — це речі, які мають конкретного господаря.

Речі, допущені до цивільного обігу (*res in commercio*) і речі, що існують поза обігом (*res extra commercium*).

Виокремлюють також заборонені речі — ті, які державою заборонені у цивільному обігу (книги про магію, отрути).

Прості, змістовні, збиральні речі.

Плоди, продукція, доходи. Плоди — продукти органічного розвитку, як живі (тварина), так і неживі речі (врожай). Продукція — все те, що отримано в результаті виборного використання речі (продукти, приладдя тварин). Доходи — плоди, які ми отримуємо з речі в

результаті юридичних угод (цивільні плоди). Дохід — це грошове надходження від речі.

4. Право власності: поняття, зміст

Основним речовим правом є право власності, обсяг і межі якого римляни визначали шляхом правомочностей власника. Сукупність цих правомочностей становила зміст права власності. Власник мав право володіти річчю (*jus possidenti*), користуватися нею за власним розсудом (*jus utendi*) і розпоряджатися нею (*jus abutendi*), продавати, заставляти, дарувати та ін. До числа прав власника іноді відносять право на одержання плодів (*jus fruendi*), право повернути собі річ від чужого фактичного володільця (*jus vindicandi*). Звичайно, даний перелік окремих повноважень власника не є і не може бути вичерпним. Принциповий погляд римських юристів на право власності такий, що власник має право робити з самою річчю все, що йому не заборонено. Тому право власності вважають найповнішим правом за обсягом, оскільки всі інші права на річ поступаються йому в цьому.

Право володіння (*jus possidendi*). Це право означає, що власник може фактично володіти річчю, тобто річ повинна фактично бути в господарстві власника і виконувати своє господарське призначення. Право володіння власник може здійснювати як особисто, так і передаючи його іншим особам.

Право користування (*jus utendi*). Це право є найважливішою правомочністю власника. У ній закладена можливість задовольнити його особисті, побутові, господарські та інші потреби. Здійснюючи цю правомочність, власник має право добувати з речі її корисні якості. Користуватися річчю можна в різних формах: позичити річ, передати в оренду, споживати тощо, не завдаючи при цьому шкоди іншим особам, або користуватися річчю всупереч закону.

Право розпоряджатися річчю (*jus abutendi*). Це право полягає в тому, що власник міг вирішувати правову долю речі всіма дозволеними способами: продати, заповідати, встановлювати сервітут на користь іншої особи тощо. Право розпорядження річчю може здійснюватися в різних формах, але з однією умовою – воно не повинно суперечити закону. Власник може сам розпоряджатися річчю, а може доручити й іншій особі, якщо він сам позбавлений такої можливості, наприклад він може віддати річ на комісію.

Захист цивільних прав у римському приватному праві міг здійснюватися як у позовному, так і в спеціальному (за допомогою інтердиктів претора) порядку. Головним з них, як і взагалі типовим для приватного права, був позовний захист.

У класичному римському праві позов (*actio*) — це право домагатися через суд того, що тобі належить. Іншими словами, позов — це звернення до суду за захистом своїх порушених прав.

Найбільш поширеними були *Actio in rem* (позов «до речі») та *actio in personam* (позов до певної особи).

Якщо предметом спору було право на річ, то це був речовий позов (*actio in rem*), наприклад, спір про право власності, сервітутне право тощо. Порушником цього права потенційно могла бути будь-яка третя особа, оскільки в кожній з них могла виявитися спірна річ, право на яку оспорував позивач. Хто буде відповідачем за речевим позовом — невідомо, бо невідомо, хто може виявитися порушником речевого права. Захист засобом речевого позову називався абсолютним захистом.

Якщо ж предметом спору була певна дія, право вимагати виконання якої належить позивачеві, то це — персональний, або ж особистий позов (*actio in personam*). Він впливав з особистих правовідносин, що склалися між двома або кількома певними особами, найчастіше з договору або іншого зобов'язання. Правовідносини тут встановлювалися між конкретними особами. При цьому заздалегідь було відомо, хто з них може виявитися порушником. Отже, відомо, хто міг бути відповідачем за даним позовом. Захист за допомогою особистого позову дістав назву відносного захисту.

Кондикції — особливі зобов'язальні позови, передбачені *jus civile*, у яких не згадуються підстави їхнього виникнення. Цей термін з'явився ще у легісакційному процесі у формі вимоги виконання зобов'язання з перенесення права власності. Широке застосування кондикції дістали у формулярному процесі. Римська юриспруденція розробила фундаментальне вчення про кондикції, що стало основою для сучасних позовів з безпідставного збагачення.

Actio directa («прямий позов»), що містить головну вимогу в даних відносинах, та *actio contraria* («зворотний позов»), призначений для захисту прав, похідних від головних. Наприклад, при веденні чужих справ без доручення за допомогою прямого позову захищалися права господаря справи, в яку втручалася стороння особа. Це було

пов'язано з таким принципом римського приватного права, як неприпустимість втручання у сферу чужих майнових прав. Разом з тим, мали бути захищені й права гестора, який добровільно зробив корисні витрати на чужу користь. Для цього йому і надавався «зворотний позов» про відшкодування доцільних витрат на користь господаря.

5. Поняття, сутність та види прав на чужі речі

Разом с правом власності вдосконалювався інститут прав на чужі речі, який почав формуватися ще в цивільному праві, але набув довершеності вже у період принципату.

Права на чужі речі за римським приватним правом з деякими застереженнями можна поділити на дві групи:

Права користування чужими речами. Це, головним чином, сервітути, які могли бути персональними або предіальними, а також емфітевіз та суперфіцій, що являли собою обмежені речеві права на землю.

Права розпорядження чужими речами, до яких відносили іпотеку, сутність якої в тому, що кредитор мав право реалізації заставленого майна для задоволення своїх майнових інтересів у випадку неповорнення боргу

Поміж названих видів прав на чужі речі, варто звернути увагу на тих, які були сформовані пізніше, за допомогою преторського права і більшою мірою відображали особливості концепції римського приватного права. Це – емфітевіз та суперфіцій.

Емфітевіз (*ius in agro vectigali*) з'явився в результаті трансформації орендних відносин. Свого часу держава, муніципії, приватні особи здавали свої землі за платню для сільськогосподарського використання. Ці відносини забезпечувалися персональними позовами, але з часом преторським правом захист з персонального перетворився у речевий, абсолютний (Д.6.3.1-3).

Емфітевіз був відчужуваним, безстроковим («на сто або більше років»), передавався у спадщину, забезпечувався преторським захистом від порушень з боку «всіх і кожного».

Щодо здійснення прав емфітевтою існували обмеження, пов'язані зі специфікою предмета емфітевіза. Зокрема, не можна було вільно продавати таку землю, допускати її погіршення тощо.

Суперфіцій являв собою право забудови – зведення на чужій ділянці своїх будівель. Якщо такі ділянки передавались під забудову

державою, це відносилось до публічного права. Але якщо це робили муніципії або приватні особи, виникали приватноправові відносини. Як і емфітевзис, суперфіцій спочатку формувався за зразком оренди, права сторін захищалися персональними позовами. Але з часом претор, враховуючи специфіку відносин, тривалість користування ділянкою, виокремив його з договорів оренди і надав речевий захист – спочатку за допомогою інтердикту, а пізніше – позова, аналогічного віндикаційному. При цьому суперфіціарій отримав захист від порушень з боку будь-якої особи. Таким чином, суперфіцій з персонального права перетворився у речеве.

Як і емфітевзис, він був відчужуваним, бестроковим, переходив у спадок і був забезпечений абсолютним захистом.

Сервітут – право на чужу тілесну річ. Це право, за яким річ крім свого власника служить ще й іншій особі.

Заставне право у римському праві різновид права на чужі речі. Але це не є правом користування чужою річчю. Заставне право не допускає можливості користуватися її предметом. Форми застави:

- 1) фидуціарна застава.
- 2) ручна застава (pignus).
- 3) іпотека (hipoteca).

Задачі:

1. Юриста запитали: «Якщо тварина поранена так сильно, що її можна взяти, то чи вважається вона твоя з цього моменту?». Дайте консультацію.
2. Требацій, який жив на узбережжі, одного дня знайшов скриню, де були різноманітні товари. Оскільки вказівки на те, чиї це товари, не було, він забрав скриню собі. Через деякий час до нього прийшов раб Муція з листом від останнього і проханням повернути речі. Кому належать речі, які в бурю було викинуто за борт для полегшення судна?
3. До юриста звернулися з питанням: «Хто має бути власником речі, якщо на пергаментних паперах Тиція Мевій напише вірш, розповідь, промову?» Дайте відповідь.
4. Велій є власником двох будинків, побудованих один біля одного. З них він одночасно продає один будинок Петрицію, а другий – Урбану. Ділянка останнього доходить до самої стіни будинку Петриція. Але Урбан не бажає, щоб вікна (які за

місцевими звичаями відкриваються назовні) й надалі виступали у повітряний простір, який йому належить, а також він не згоден, щоб з даху будинку Петриція вода стікала на його ділянку. Але Петрицій посилається на те, що в договорі купівлі-продажу є умова про те, що дім продається «в наявному видимому стані». Як вирішити спір?

5. Власник будинку, переданого в оренду, зажадав негайного виселення орендаря під тим приводом, що будинок йому потрібний для термінового перевлаштування під торгівельну крамницю. Орендар заперечував на тій підставі, що контрактом строк оренди не встановлений, і зажадав собі від претора інтердикт про захист права володіння. Чи буде його вимога задоволена?
6. Син успадкував після смерті батька серед іншого майна й землю на праві володіння. Яким є це придбання – первісним або похідним? До настання строку набувальної давності зазначеному володінню бракує кілька місяців. Чи може син бути позбавлений володіння третьою особою? Чи буде для сина-спадкоємця зарахований строк добросовісного володіння батька або його треба починати рахувати спочатку?
7. Якийсь громадянин придбав статую Юпітера, але не обумовив при цьому, що купує її разом з п'єдесталом. Чи може він, побачивши в майстерні скульптора придбану статую на гранітному п'єдесталі, вимагати видачі п'єдесталу разом зі статуєю?
8. Якийсь Гай купив у Марка будинок, не вчинивши обряд манципації. Через рік він помер, не залишивши спадкоємців. Землю самовільно зайняв Троян, проти якого Марко негайно подав виндикаційний позов. Чи мав право Марко подати даний позов?
9. Гай придбав у Тита річ, не знаючи про те, що вона крадена. Коли проти нього був пред'явлений виндикаційний позов з боку хазяїна речі, з'ясувалося, що Гай і Тит у сукупності володіли річчю протягом строк, необхідного для набуття права власності на річ за набувальною давністю. Гай, посилаючись на це, відмовився повернути річ. Яке рішення прийме суд?
10. Після традиції проданої ділянки на ньому був знайдений скарб. Продавець заявив свої претензії щодо нього, оскільки він продавав ділянку, але не мав на увазі продати скарб, що там перебував. Чи правомірна ця претензія?

11. Після укладання договору купівлі-продажу яблуневого саду, але до моменту традиції продавець зібрав з нього врожай. Покупець у момент традиції зажадав передачі врожаю йому. Чи правомірні ці претензії, якщо при укладанні угоди це питання не обговорювалося?

Питання для самоперевірки

1. Що таке право власності ?
2. Які характерні риси права власності?
3. Які правоможності складають зміст права власності?
4. В чому полягала суть права спільної власності?
5. Які способи набуття права власності належали до первісних, а які – до похідних?
6. Яким чином здійснювався захист права власності в римському праві?
7. Хто є посесором за римським правом?
8. Назвіть елементи посідання.
9. Detentor – це...?
10. Чим відрізняється посідання від держання?
11. Дайте порівняльну характеристику законного та незаконного володіння.
12. В яких випадках припиняється посідання?
13. Як захищалося посідання?
14. Види прав на чужі речі.
15. Види сервітутів у римському праві.
16. Підстави встановлення сервітутних прав
17. Підстави припинення сервітуту.
18. Чим відрізняється емфітевзис від суперфіцію?
19. Що таке «іпотека»?

Тема 5. Зобов'язання (obligatio)

Питання:

1. Поняття та види зобов'язань.
2. Підстави виникнення зобов'язань.
3. Сторони у зобов'язанні.

4. Припинення зобов'язання.
5. Забезпечення зобов'язань.

Основний зміст:

1. Поняття та види зобов'язань

В Римі зобов'язання оформляли (були формою майнових відносин), а також застосовувались як спосіб покарання у випадку порушення особистих чи майнових прав.

В римському праві зобов'язання називалися *obligatio*. Зобов'язання – правовий зв'язок двох осіб – кредитора (*creditor*) і боржника (*debitor*), в силу якого кредитор має право вимагати, а боржник зобов'язаний щось зробити, дати, надати кредиторові, утриматись від вчинення певних дій.

Змістом зобов'язання є право кредитора і відповідний обов'язок боржника – права і обов'язки сторін.

Види зобов'язань: – за критерієм розподілу прав і обов'язків між сторонами зобов'язання поділяють на односторонні і двосторонні.

Якщо в двосторонніх зобов'язаннях права і обов'язки розподіляються рівномірно між сторонами, то зобов'язання називаються синалагматичними.

- за підставами виникнення зобов'язання поділялися на такі, що виникали з договору, ніби з договору, з делікту, ніби з делікту.
- зобов'язання, забезпечені позовним захистом
- цивільні або преторські; не забезпечені позовним захистом
- натуральні.
- зобов'язання подільні і неподільні.
- роздільні зобов'язання (альтернативні). – зобов'язання родові та видові.
- зобов'язання також поділяються на активні і пасивні, на дольові і солідарні.

Правомірні дії, спрямовані на досягнення певного правового результату, тобто на виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків, називаються правочинами.

Зобов'язання носили особистий характер і у такі правові відносини не можна було вступати через представника.

У зв'язку з тим, що в зобов'язанні брало участь кілька осіб боржників чи кілька осіб кредиторів, чи кілька осіб кредиторів з одного боку і кілька боржників – з другого, то виникали зобов'язання дольові

ві і солідарні. Якщо виступало декілька кредиторів, то зобов'язання – активне; декілька боржників – пасивне.

У дольовому зобов'язанні кожен з боржників ніс відповідальність тільки за ту частину боргу, яка припадала на його частку.

Солідарні – при яких кредитор мав право вимагати від будь-кого з кількох боржників виконання зобов'язання в повному обсязі.

2. Підстави виникнення зобов'язань

На питання: «На підставі чого виникали зобов'язання?» відповідати можна коротко: «З юридичних фактів». Отож пригадаємо, що таке юридичні факти.

Факт (*factum* – зроблене) – означає дійсну, не вигадану, реальну подію або дію: землетрус, народження людини, укладення договору, вчинення злочину, прогулянка тощо. Це дії чи події, що мали місце в дійсності. Проте одні з них мають значення, а інші – ні. Факти, що мають правове значення, тягнуть певні правові наслідки, називаються юридичними (народження людини, укладення договору тощо). Факти, що не мають правових наслідків, не належать до юридичних (прогулянка, відвідування родичів тощо).

Юридичні факти поділяються на події та дії.

Ті з них, які настають незалежно від волі людини, називаються подіями (смерть, народження людини, землетрус та інші стихійні дії сил природи).

Дії – це факти, які настають за волею людей. Вони можуть мати протиправний характер або правомірний. Перші порушують закон, інші відповідають йому. Дії, які здійснюються відповідно до закону, називаються правомірними, а ті, що порушують його, – неправомірними.

Правомірні дії, спрямовані на досягнення певного правового результату (на виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків), називаються правочинами (наприклад продати, обміняти, подарувати тощо).

Якщо для встановлення, зміни або припинення прав і обов'язків у осіб необхідне волевиявлення двох сторін, то йдеться про двосторонні правочини (договори, контракти, пакти). Без згоди іншої сторони договір укласти не можна). Якщо права і обов'язки виникають, змінюються або припиняються за волевиявленням однієї сторони, правочини називаються односторонніми, (наприклад, заповіт та ін.)

Двосторонні правочини – це і є договори. Проте не слід змішувати поняття односторонніх правочинів, односторонніх зобов'язань і односторонніх договорів, так само як і двосторонніх правочинів, двосторонніх зобов'язань і двосторонніх договорів.

Одностороннім називається договір (зобов'язання), в якому одна сторона має тільки права і не має обов'язків, а друга несе тільки обов'язки, але не має прав (наприклад позика), а двостороннім – договір (зобов'язання), в якому кожна із сторін має і права і обов'язки (наприклад купівля-продаж).

Отже, критерієм розмежування двосторонніх і односторонніх договорів (зобов'язань) є розподіл прав і обов'язків між сторонами.

Критерієм розмежування двосторонніх і односторонніх правочинів є кількість сторін, що висловлюють свою волю на їх виникнення. Односторонній – це той правочин, що виникає за волевиявленням однієї сторони (заповіт), а двосторонній – той, що виникає за волевиявленням двох сторін (договір).

Неправомірні дії поділяють на: а) приватні порушення; б) публічні порушення (проступки; злочини). Приватне правопорушення, яке порушує договір, називається договірним приватним правопорушенням. Приватне правопорушення, яке порушує права чи інтереси особи, з якою порушник не знаходиться у договірних відносинах дістало назву позадоговірного, або деліктного.

Зобов'язання виникають з договорів, односторонніх правочинів, деліктів та інших позадоговірних правопорушень. Ці юридичні факти, які є підставою виникнення зобов'язань, у пізньому римському праві (не вживаючи самого терміну «юридичні факти») групували таким чином: а) зобов'язання з договорів – *ex contractu*; б) зобов'язання ніби з договорів – *quasi ex contractu*; в) зобов'язання з деліктів – *ex delicto*, г) зобов'язання ніби з деліктів – *quasi ex delicto*. Звідси основний поділ зобов'язань ті, що виникають з договорів, – договірні, а ніби з договору, делікту і ніби з делікту, – позадоговірні.

Отже, договір – це акт, з якого виникає зобов'язання; він є правочин (двосторонній), а зобов'язання – це правовідносини. З будь-якого договору виникає зобов'язання, проте не всяке зобов'язання є договірним, оскільки зобов'язання може також виникати з деліктів і ніби з деліктів, а також ніби з договорів. На практиці інколи поняття «правочини», «договори» і «зобов'язання» вживають як однозначні. Однак це неправильно. Відмінність між правочином і договором по-

лягає в тому, що правочин – поняття ширше, ніж договір, яке включає в себе односторонні і двосторонні правочини. Із двосторонніх правочинів (договорів) завжди виникають зобов'язання, а з односторонніх – не завжди (наприклад із заповіту зобов'язання не виникає).

3. Сторони у зобов'язанні

Давньоримське зобов'язання мало суворо особистий характер, стосувалось тільки тих осіб, які його уклали. Це був персональний зв'язок між кредитором і боржником, і на третіх осіб він не поширювався. Персональний характер зобов'язання виявлявся в тому, що праводносини виникали лише між кредитором і боржником. Спочатку зобов'язання було невідчужуваним. Кредитор не міг передати свої права, а боржник перевести свої обов'язки на інших осіб. У зв'язку із суворо особистим характером зобов'язання в нього не можна було вступити через представника. Права і обов'язки, встановлені зобов'язанням, не стосувалися третіх осіб, що не приймали участі в зобов'язанні.

Отже, у зобов'язанні, зазвичай, було дві сторони – кредитор і боржник.

Проте, наявність у переважної більшості зобов'язань тільки двох сторін (кредитора і боржника) зовсім не означає, що в кожному з них бере участь тільки дві особи. Можуть бути й зобов'язання, в яких беруть участь більше число осіб.

Це, так звана, множина осіб. У цьому випадку можливі принаймні три варіанти:

1) на стороні кредитора одна особа, а на стороні боржника кілька. Наприклад, за одним договором кредитор дає позику трьом братам, кожному певну суму;

2) кілька осіб, на стороні кредитора, а на стороні боржника одна. Наприклад, Клавдій взяв позику за одним договором у трьох братів;

3) на стороні кредитора і на стороні боржника кілька осіб. Наприклад, два брати укладає договір позики з іншим двома особами.

Зобов'язання з множиною осіб стороні поділяються на часткові й солідарні. І перші, і другі можуть бути активними і пасивними. Якщо в зобов'язанні кілька кредиторів – це активне зобов'язання, якщо ж кілька боржників – пасивне. Зобов'язання можуть бути одночасно і активними, і пасивними.

У частковому зобов'язанні за наявності кількох кредиторів кожен з них має право вимагати від боржника виконання лише своєї част-

ки, за наявності кількох боржників кожен з них зобов'язаний виконати зобов'язання також тільки в своїй частині. Часткові зобов'язання можливі тільки при подільному предметі зобов'язання (гроші, зерно, мука тощо).

Зобов'язання, за яким кредитор має право вимагати від будь-кого із боржників його виконання в повному обсязі, називається солідарним. Воно також може бути активним і пасивним. Якщо кожний з кількох кредиторів має право вимагати від боржника (боржників) виконання зобов'язання в повному обсязі, то це солідарне активне зобов'язання. При цьому витребування одним із кількох кредиторів повного виконання зобов'язання на свою користь позбавляє права інших кредиторів вимагати виконання того самого зобов'язання ще раз. Так само виконання зобов'язання в повному обсязі одним із кількох боржників звільняє інших від обов'язку виконувати його. Боржник, що виконав зобов'язання в повному обсязі, має право вимагати від інших боржників відшкодування в тих частках, в яких він виконав зобов'язання за них (право регресу). Кредитор, який одержав задоволення за зобов'язанням в повному обсязі, зобов'язаний передати частки виконаного іншим кредиторам. Часткове зобов'язання було більш вигідним для боржників, оскільки кожний з них відповідав тільки у своїй частці, а солідарні, навпаки, – для кредиторів, бо вони мали право вимагати повного виконання зобов'язання від будь-кого із кількох боржників. Свою вимогу кредитор міг задовольнити повністю за рахунок майна найбільш сумлінного боржника, аби той сам розрахувався б з іншими. У разі виникнення спору кредитор стверджував, що зобов'язання було солідарним, а боржник – частковим. Для усунення подібних конфліктів існувало правило: солідарне зобов'язання, а отже, солідарна відповідальність наставала тоді, коли це було передбачено договором або законом; в усіх інших випадках – часткова відповідальність.

Інколи розрізняли головного і додаткового боржника (наприклад, позика, забезпечена порукою). Зобов'язання з додатковим боржником або додатковим кредитором називали субсидіарними або ж субсидарними.

Заміна сторін в зобов'язанні спочатку не допускалась. Римське зобов'язання на ранніх стадіях було суворо особистим взаєминами кредитора і боржника, що за умов обмеженого цивільного обігу не викликало істотних незручностей. Але пізніше знадобився більш гнучкий підхід.

Основою заміни осіб в зобов'язанні стала новація (оновлення зобов'язання), на підставі якої кредитор міг передати своє право вимоги іншій особі. З цією метою зі згоди боржника кредитор укладав з особою, якій хотів передати своє право вимоги до боржника, новий договір такого ж самого змісту. Новий договір заміняв старий, встановлюючи зобов'язальні правовідносини між тим самим боржником і новим кредитором. Така форма заміни кредитора в зобов'язанні була досить складною і не могла задовольнити потреби цивільного обігу. По-перше, для новації вимагалась згода боржника, якої він міг і не дати. По-друге, укладення нового договору не лише заміняло старий, а й припиняло різні форми забезпечення, встановлені для нього, що також ускладнювало становище нового кредитора.

На зміну новації прийшла більш досконала форма заміни кредитора, а потім і боржника. З утвердженням формулярного процесу, коли можна було вести справу через представника, почали застосовувати особливу форму передачі зобов'язання, яка дістала назву *cessio* (цесія). Суть її полягала в тому, що кредитор, який бажав передати своє право вимоги іншій особі, призначав його своїм представником по стягненню боргу з боржника і передавав йому своє право. З часом цесія стала самостійною формою переносу права від попереднього кредитора до другої особи. Вона усувала недоліки новації. Для цесії не треба було згоди боржника, його лише належало повідомити про заміну кредитора. Крім того, цесія не скасовувала форм забезпечення зобов'язання, що існувала раніше: з правом вимоги до нового кредитора переходило і забезпечення зобов'язання.

Для захисту інтересів цесіонарія йому надавався спеціальний позов. Цесія укладалася за волею кредитора, за судовим рішенням, а також на вимогу закону. Не допускалась цесія, якщо вимога мала суцільно особистий характер (наприклад, аліменти), при спірних вимогах, а також заборонялась передача вимоги більш впливовим особам.

Разом із поступкою вимоги допускалося переведення боргу на іншу особу. При передачі права вимоги особа боржника ніякої ролі не відігравала, а при переведенні боргу на іншу особу його особистість набувала істотного значення. Вступаючи в зобов'язання, кредитор мав бути впевненим в його виконанні, вірити новому боржнику. Тому перенесення боргу мало місце лише за згодою кредитора. Здійснювалося воно у формі новації, тобто укладенням нового договору між кредитором і новим боржником.

Для переведення боргу потрібні були такі умови: а) добровільне прийняття чужого боргу; б) належне оформлення. Переведення боргу – своєрідна форма забезпечення виконання зобов'язання, тому інколи вона виражалася у формі надання застави чи поруки.

4. Припинення зобов'язання

Ідеальним способом припинення зобов'язань є його виконання. Проте в діловому житті не рідкісні випадки припинення зобов'язань з інших підстав: оновлення сторонами договору умов, на яких його укладено; залік взаємних вимог; смерть однієї із сторін в зобов'язаннях, які тісно пов'язані з особою кредитора або боржника; неможливість виконання зобов'язання з підстав, що не залежать від волі сторін. Розглянемо ці випадки детальніше.

1. Новація (*novatio*) – це оновлення існуючого зобов'язання за допомогою договору, який скасовує дію раніше укладеного договору і створює нове зобов'язання. Новація погашала раніше існуюче зобов'язання за умови, що: а) нова угода укладалась саме з цією метою – погасити попереднє зобов'язання; б) у новому зобов'язанні з'явився новий елемент порівняно з попереднім зобов'язанням. Цей новий елемент міг полягати у зміні підстав (наприклад, борг із позики перетворювався в борг купівлі-продажу), змісту (замість передавання речі в найом вона вважалась переданою у позичку) тощо. Якщо ж змінювалися сторони в зобов'язанні, то це вже була поступка вимогою або переведення боргу.

2. Залік (*compensatio*) – має місце, коли між одними й тими самими суб'єктами існує кілька зобов'язань, які мають зустрічний характер. Взаємний залік міг застосовуватись за умов, що: а) вимоги зустрічні; б) дійсні; в) однорідні (гроші на гроші, зерно на зерно тощо); г) «дозрілі», тобто за обома зобов'язаннями наставав строк платежу; д) безспірні.

3. Смерть однієї із сторін. За загальним правилом смерть сторони не припиняє зобов'язання, оскільки на спадкоємців переходять як права, так і борги небіжчика. Проте у випадках, де особистість боржника має особливе значення (наприклад, аліментні зобов'язання), смерть зобов'язаної особи припиняє зобов'язання. Борги, які випливали з деліктів, також не переходили в спадщину. Але, якщо внаслідок делікту спадкоємці збагатилися, збагачення підлягає вилученню, оскільки до складу спадщини воно не

входило. Хоча за сам делікт спадкоємці відповідальності не несли (Д.3.6.5).

4. Випадкова неможливість виконання (*impossibilium*). Вона могла бути фізичною і юридичною. Фізична наставала тоді, коли предмет зобов'язання випадково гинув, а юридична – коли предмет зобов'язання вилучався з обігу.

5. Забезпечення зобов'язань

Кредитор завжди заінтересований у тому, щоб зобов'язання було виконане реально і у встановлений строк. У випадку його невиконання боржником кредитор має право повернути стягнення на його майно. Проте кредитор воліє бути впевненим як в реальному і своєчасному виконанні самого зобов'язання, так і в реальній можливості відшкодування збитків, заподіяних невиконанням зобов'язання. Крім того, він хоче мати правові засоби, які б примушували боржника до добровільного і своєчасного виконання зобов'язання настанням негативних для нього наслідків.

Римська юриспруденція створила довершену систему правових засобів забезпечення зобов'язань, основними з яких є: *arra* (завдаток), *stipulatio poena* (штраф або ж неустойка), застава (*pignus, hypotheca*), порука (*adpromissio, fidejussio*).

Arra (завдаток) – грошова сума або інша цінна річ, яку одна сторона – боржник (найчастіше покупець) дає другій стороні – кредитору (продавцю) в момент укладення договору. Спочатку завдаток відіграв роль доказу факту укладення договору. Без нього договір не втрачав свого юридичного значення, проте завдаток підтверджував факт угоди. Штрафну функцію він набував уже у часи Юстиніана, який Конституцією 528 р. передбачив можливість примусу боржника до виконання зобов'язання – *arra poenalis*. При забезпеченні зобов'язання завдатком боржник втрачав його, коли відмовлявся від виконання. Кредитор, який відмовився від договору, зобов'язаний був повернути завдаток у подвійному розмірі. При нормальному виконанні договору завдаток зараховувався як частка платежу за зобов'язанням.

Stipulatio poena (штраф або ж неустойка) – визначена в договорі грошова сума, яку боржник зобов'язаний був виплатити кредитору в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання. Угода про штраф укладалась у формі стипуляції і мала характер акцесорного (додаткового) договору. Тому, якщо основний договір за

яких-небудь причин виявлявся недійсним, визнавалась недійсною і угода про штраф.

У разі невиконання зобов'язання кредитор мав право вимагати або виконання зобов'язання, або сплати штрафу (неустойки). Витребування виконання зобов'язання і сплати штрафу допускалось лише як виняток (так звана кумулятивна неустойка).

Застава (*pignus, hypotheca*) – право на чужу річ. (Положення про неї викладені у розділі цього посібника, присвяченого речевому праву).

Порука (*adpromissio, fidejussio*) – забезпечення виконання зобов'язання шляхом залучення додаткового боржника.

Задачі:

1. Амулій Лоренці надав у найом Ветурію Терму земельну ділянку для випасу худоби. Як виявилось, на наданій ділянці росли шкідливі рослини, внаслідок чого вся худоба, що належала Ветурію Терму, загинула. Ветурій Терм звернувся до Амулія Лоренца із вимогою відшкодувати збитки, викликані загибеллю худоби. Амулій Лоренці, у свою чергу, відмовився відшкодувати збитки, оскільки він не знав про шкідливі рослини, і зажадав від Ветурія Терма найомну плату. Як розв'язати спір?

2. Колатин Торквіній передав Камілу Квінцію на збереження 50 мішків зерна. Мішки поклали у коморі, що належала Камілу. Внаслідок недбалості Каміла пошкоджений дах комори не був відремонтований до настання сезону дощів. У результаті цього все зерно, що знаходилося у коморі, у тому числі і зерно самого Каміла, було зіпсовано. Торквіній звернувся до Каміла із позовом про стягнення вартості втраченого зерна. Чи підлягає позов задоволенню?

3. Марко Фаустул 10-ти років, що тренувався у стрілянні з лука, убив коня, який належав Красу Клавдієві. Крас Клавдій зажадав відшкодувати йому вартість коня – 30 сестерціїв. Опікун Марка Фаустула заперечував обов'язок Марка відшкодувати шкоду, оскільки: – по-перше, ціна в 30 сестерціїв занадто висока. Зараз кінь коштує 25 сестерціїв. А вбитий кінь взагалі був куплений 4 роки тому (зі слів самого хазяїна) і коштував тоді 20 сестерціїв; – по-друге, Марко Фаустул є неповнолітнім і не міг передбачити наслідки своїх дій, а тому не несе відповідальності. Чи повинна бути відшкодована вартість коня, і якщо так, то в якому розмірі?

4. Хтось був змушений до укладення не вигідної для себе угоди під впливом погроз і сильного страху перед контрагентом. Коли це виявилось, винного покарали штрафом у чотириразовому розмірі заподіяного їм збитку. Чи зберегла силу укладена угода? Що розуміти під «сильним страхом» – страх втратити повагу батьків, сусідів, страх смерті або фізичного впливу?

5. З якої причини згода, надана внаслідок омани, є недійсною: а) угода виявилася явно збитковою, б) суперечить добрій совісті та справедливості, в) відсутня воля сторони на виконання угоди.

6. Дорослі сини звернулися до батька з вимогою розподілу майна, посилаючись на те, що воно є їхньою спільною власністю. Однак батько виконати цю вимогу відмовився, зазначивши, що сини знаходяться під його владою, а тому є не суб'єктами, а об'єктами права. Хто з них прав?

7. Неемансипованого тридцятирічного сина було призначено на посаду міського претора. Батько звернувся до сина, як до посадової особи, з питанням: хто з них має підпорядковуватися іншому: чи він сину – як кожен громадянин Риму – магістрату, чи син йому, як *paterfamilias*? Дайте мотивоване роз'яснення.

8. До юриста звернулися з питанням: «Що робити, коли особа, яка досягла 25 років, продала себе у рабство, тобто якщо вона отримала частину ціни за свій продаж? Чи може вона потім бути поновлена в правах?» Дайте мотивовану відповідь.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття «зобов'язання».
2. Які існують підстави виникнення зобов'язань?
3. Назвіть сторони у зобов'язаннях за римським правом.
4. Що таке новація?
5. Яких вимоги необхідні для того, щоб зобов'язання вважалось виконаним?

Тема 6. Договори (contractus)

Питання:

1. Принципи права у римських зобов'язальних правовідносинах.
2. Поняття і види договорів.

3. Умови чинності (дійсності) договорів.
4. Зміст договору. Укладення договору.
5. Вербальні та літеральні (лібральні) контракти.
6. Реальні та консенсуальні контракти.
7. Інномінальні (безіменні) контракти.

Основний зміст:

1. Принципи права у римських зобов'язальних правовідносинах

Основною правовою формою, за допомогою якої здійснювався товарний обіг Стародавнього Риму був договір. Римське договірне право класичного і післякласичного періодів – результат тривалого розвитку, вдумливого аналізу і відбору практики преторів. Багато його положень були рециповані більш пізніми правовими системами і збереглися в сучасному праві.

Договір – це двостороння угода, в якій виражена воля двох сторін, спрямована на досягнення певного правового результату – виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Іншими словами, договір є угодою двох або кількох осіб про здійснення певної правової дії або про утримання від здійснення певної дії.

Розрізняли два види договорів – контракти і пакти.

Контракти – це формальні угоди, що визнавалися цивільним правом і забезпечувалися позовним захистом. Система контрактів була замкнутою, внаслідок чого тривалий час не визнавалася сила за угодами, які не входили до цієї системи.

Пакти – це неформальні угоди, які були правовою формою ділового життя за межами кола контрактів. Вони не мали позовного захисту, а їхні учасники покладалися на совість контрагентів, на їхню моральність, а не на припис норм права. Невиконання пакту не тягло юридичної відповідальності. Проте, з розвитком ремесел, торгівлі, сільського господарства цивільний обіг не міг вже задовольнитися замкнутим колом контрактів. Нові відносини вимагали нових договірних форм. Тому практика визнавала за деякими пактами силу контрактів, надаючи їм позовний захист.

Контракти поділялись на види:

1) у залежності від процедури укладення договорів Гай розрізняв чотири види зобов'язань: 1) ті, що впливали з передачі речі – *res*; 2) ті, що виникали внаслідок проголошення певних слів (усні) – *verba*; 3) ті, що виникали внаслідок написання певних слів – *litterae*;

4) ті, що виникали внаслідок досягнення угоди – consensus. Це стало критерієм розмежування окремих видів контрактів: вербальних, літеральних, реальних і консенсуальних.

Кожен з контрактів мав своє місце і не міг бути переміщеним з однієї групи до іншої. Відповідно кожен з чотирьох видів контрактів містив їх вичерпний перелік. Однак практика потребувала визначення юридичної чинності також за іншими договорами, які не входили до цього переліку. Так утворилася п'ята група (вид) контрактів, яка вже в середні віки дістала назву *contractus innominati* – інномінальні або ж безіменні контракти. За своєю юридичною природою вони наближались до реальних контрактів;

2) критерієм класифікації контрактів слугував також ступінь вимог до їхньої «формалізації». За цим критерієм розрізняли *negotia stricti juris* – правочини суворого права і *negotia bonae fidei* – правочини доброї совісті. Перші були властиві докласичному праву, другі – праву класичному, коли при тлумаченні більше значення має зміст. Потім ця тенденція поширюється і на договори. Визначальним є не те, що сказано – *id quod dictum est*, а те, що зроблено, чого сторони дійсно прагнули – *id quod actum est*;

3) у залежності від розподілу прав і обов'язків розрізняли односторонні і двосторонні договори, так само як і зобов'язання, що виникали з них. Договори, в яких одна сторона має тільки право, а інша – тільки обов'язки, називалися односторонніми (договір позики), а договори, в яких кожна зі сторін мала права і обов'язки, – двосторонніми. Договори, у яких права і обов'язки однієї сторони відповідали обов'язкам і правам іншої, називалися синалагматичними (договір купівлі-продажу). У свою чергу, синалагма була доконаною (якщо зобов'язання були взаємними від початку) або недоконаною (коли зобов'язання спочатку були односторонніми, а потім стали взаємними. Так, безоплатний договір доручення породжував обов'язки довірителя компенсувати витрати повіреного, якщо такі мали місце);

4) за критерієм оплатності розрізняли договори платні, коли майнову вигоду мають обидві сторони (при купівлі-продажу), і безоплатні, коли вигоду має тільки одна сторона (безпроцентна позика, позичка).

Римському праву були відомі також інші договори: абстрактні й казуальні, формальні й неформальні тощо.

2. Поняття і види договорів

Договори є основною правовою формою, за якою здійснювався величезний товарний і господарський обіг Стародавнього Риму. Римське договірне право класичного і післякласичного періодів – результат тривалого розвитку, вдумливого аналізу і відбору практики преторів. Багато його положень були рециповані більш пізніми правовими системами і збереглися в сучасному праві.

Договір – двостороння угода, в якій виражена воля двох сторін, спрямована на досягнення певного правового результату – виникнення, зміна або припинення прав і обов'язків. Іншими словами, договір є угодою двох або кількох осіб про здійснення певної правової дії або про утримання від здійснення певної дії.

Розрізняли два види договорів – контракти і пакти.

Контракти – це формальні угоди, що визнавалися цивільним правом і забезпечувалися позовним захистом. Система контрактів була замкнутою, внаслідок чого тривалий час не визнавалася сила за угодами, які не входили до цієї системи.

Пакти – це неформальні угоди, які були правовою формою ділового життя за межами кола контрактів. Вони не мали позовного захисту і їхні учасники поклалися на совість контрагентів, на їхні моральні якості, а не на припис норм права. Невиконання пакту не тягло юридичної відповідальності. Проте, з розвитком ремесел, торгівлі, сільського господарства цивільний обіг не міг вже задовольнитися замкнутим колом контрактів. Нові відносини вимагали нових договірних форм. Тому практика визнавала за деякими пактами силу контрактів, надаючи їм позовний захист.

Контракти поділялись на види.

1. У залежності від процедури укладення договорів Гай розрізняв чотири види зобов'язань: 1) ті, що впливали з передачі речі – *res*; 2) ті, що виникали внаслідок проголошення певних слів (усні) – *verba*; 3) ті, що виникали внаслідок написання певних слів – *litterae*; 4) ті, що виникали внаслідок досягнення угоди – *consensus*. Це стало критерієм розмежування окремих видів контрактів: вербальних, літеральних, реальних і консенсуальних.

Кожен з контрактів мав своє місце і не міг переходити з одної групи до іншої. Відповідно кожен з чотирьох видів контрактів містив їх вичерпний перелік. Однак практика потребувала визначення юридичної чинності і за іншими договорами, які не ввійшли до цього пе-

реліку. Так утворилася п'ята група (вид) контрактів, яка вже в середні віки дістала назву *contractus innominati* – інномінальні або ж безіменні контракти. За своєю юридичною природою вони наближалися до реальних контрактів.

2. Критерієм класифікації контрактів слугував також ступінь вимог до їхньої «формалізації». У докласичному римському праві при пануванні формалізму у випадку укладення і тлумачення змісту договорів перевагу надавали букві договору, а не його суті.

За цим самим критерієм розрізнялися *negotia stricti juris* – правочини суворого права і *negotia bonae fidei* – правочини доброї совісті. Перші були властиві докласичному праву, другі – праву класичному, коли при тлумаченні правових норм виникає тенденція більшого врахування змісту, надаючи йому перевагу перед буквою. Потім ця тенденція поширюється і на договори. Визначальним визнається не те, що сказано – *id quod dictum est*, а те, що зроблено, до чого сторони прагнули насправді – *id quod actum est*.

3. У залежності від розподілу прав і обов'язків розрізняли односторонні і двосторонні договори, так само як і зобов'язання, що виникали з них. Договори, в яких одна сторона має тільки право, а інша – тільки обов'язки, називалися односторонніми (наприклад, договір позики), а договори, в яких кожна із сторін мала права і обов'язки, – двосторонніми. Права і обов'язки розподілялися між сторонами не завжди рівномірно. Договори, у яких права і обов'язки однієї сторони відповідали обов'язкам і правам іншої, називалися синалагматичними (наприклад, договір купівлі-продажу). У свою чергу сингалагма була dokonanoю (якщо зобов'язання були взаємними від початку) або недokonanoю (коли зобов'язання спочатку були односторонніми, а потім стали взаємними. Наприклад, безоплатний договір доручення породжував обов'язки довірителя компенсувати витрати повіреного, якщо такі мали місце).

4. За критерієм оплатності розрізнялися договори платні, коли майнову вигоду мають обидві сторони (наприклад, при купівлі-продажу), і безоплатні, коли вигоду має тільки одна сторона (наприклад, безпроцентна позика, позичка).

Римському праву були відомі також інші договори: абстрактні й казуальні, формальні й неформальні тощо.

Як зазначалося вище, для римської договірної системи характерний вичерпний перелік контрактів. Незважаючи на різне господар-

ське призначення і правову специфіку контрактів, їх об'єднувала наявність позовного захисту. Кожний контракт захищався спеціальним позовом зі своєю власною назвою. Характер позову визначався змістом договору

3. Умови чинності (дійсності) договорів

Юридичну чинність угода набувала лише за умови дотримання обов'язкових вимог: вільного волевиявлення сторін, правосуб'єктності сторін, відповідної форми волевиявлення, визначення предмета договору, реальності виконання дій, що становлять предмет договору. При недотриманні цих вимог договір міг бути визнаний недійсним.

Отже, розглянемо ці вимоги.

1. Вільне волевиявлення сторін.

Воля сторін виражається в їхній згоді прийняти на себе певні обов'язки за договором. Вона має бути взаємною, двосторонньою і спрямованою на досягнення певної мети. Проте для укладення договору однієї внутрішньої волі недостатньо. Для договору необхідно її зовнішнє виявлення, притому в такий спосіб, що доступна для сприйняття і розуміння іншими особами. Без фіксації волі оточуючими особами неможливе виявлення зустрічної волі. Отже, воля укласти договір має бути виражена зовні в певній об'єктивній формі – у волевиявленні. Форми його можуть бути різноманітні (усна, письмова), проте достатньо чіткими, зрозумілими, здатними для сприйняття іншими..

Спосіб виявлення волі має важливе значення для правильного тлумачення договору. Тому в деяких договорах було чітко визначено вимоги до способу виявлення волі (манципація, стипуляція та ін.).

Ідеальним є договір, в якому збігаються воля і її виявлення. Але трапляється, що внутрішня воля особи не збігається з її зовнішнім виявленням.

Неправильне уявлення однієї сторони в договорі про виявлену зовні волю іншої сторони, яка спонукала останню на певне волевиявлення, називається помилкою – *error*. Питання про юридичні наслідки помилки вирішуються залежно від вини особи, що неправильно виявила свою волю. За наявності вини особа вважалась зв'язаною зазначеним зобов'язанням, а при відсутності юридичних наслідків помилки не встановлювалось.

Розрізняли помилки істотні та неістотні. До істотних належали помилки: а) у характері правочину (*error in negotio*). Наприклад, особа передає річ на схов, а отримувач речі – вважає, що річ передана їй в тимчасове користування; б) у предметі (*error in corpore*). Наприклад, продається один земельний наділ, а покупець думає, що інший; якщо помилка стосується властивостей предмета, то дійсність договору залежала від того, наскільки ця властивість вплинула на сутність предмета (наприклад, вазу купляли як золоту, а вона виявилася бронзовою); в) у особі контрагента (*error in persona*). Така помилка визнавалася істотною і договір визнавався недійсним, якщо особистість контрагента мала істотне значення для другої сторони.

Помилка у мотивах укладення договору вважалася неістотною і оспорювання договору в таких випадках не допускалося.

Волевиявлення сторін має бути вільним і усвідомленим. Вираження волі, сформованої під впливом обману, насильства, примусу, вважалося неналежним, а згадані обставини називалися вадами волі.

Обман (*dolus*) – навмисне введення в оману контрагента з метою спонукання до волевиявлення на шкоду власним майновим інтересам. У республіканський період оману визнавалися будь-які хитрощі, а у класичному праві – це поведінка особи, яка зумовила волевиявлення контрагента, викликане неправильно уявою про її наміри.. Цицерон дав таке визначення обману: «Коли одне робиться для виду, а інше здійснюється (входить в намір)» – *cum esset aliud simulatum, aliud actum*. Лабеон, який жив пізніше Цицерона, розвиває визначення обману своє: «Це є лукавство, обман, хитрість, здійснені для того, щоб обійти, обманути, заплутати іншого» (Д.4.3.1.2).

Правочин, здійснений під впливом обману, не визнавався абсолютно недійсним. Він мав певні юридичні наслідки, проте особі, що виявила волю під впливом обману, надавався позов (*actio doli*) для визнання договору недійсним і стягнення заподіяних збитків, що настали внаслідок обману. Оскільки присудження за даним позовом тягло безчестям (*infamia*) для відповідача, то він майже не застосовувався проти осіб, що займали високе соціальне становище – його замінювали іншим позовом.

Волевиявлення однієї сторони може здійснитися під примусом іншої. Примус може виражатися у фізичному насильстві або у психологічному впливі – погрозі (*metus*). Вада волі мала місце, якщо погроза була протиправною, реальною і «викликала страх перед великим

злом» (Д.4.2.5), тому не мала значення, наприклад погроза застосувати санкції до несправного боржника.

Римське право визнавало правочин, здійснений під примусом, дійсним, пояснюючи це тим, що «хоча і під тиском, але ж волю виразив» – *Coactus tamen volui* (Д.4.2.21.5). Пізніше правознавці дійшли висновку, що воля, виявлена під тиском, не є справжньою. Особі, чие волевиявлення сформувалося під впливом погрози, надавався спеціальний позов – *actio quod metus causa*.

Той, хто застосував примус, присуджувався до відшкодування завданих збитків. При відмові добровільно виконати рішення суду він присуджувався до відшкодування заподіяних збитків у чотириразному розмірі.

2. Правосуб'єктність сторін. Для укладення договору необхідна була здатність до волевиявлення, а її, як відомо, мали не всі. Правоздатності були позбавлені раби, а також підвладні особи, як нездатні укладати договори від свого імені. Істотно обмежувалися в цій здатності особи, що не мали статусу римського громадянина. Для вільного волевиявлення вимагалась також і дієздатність, якої не мали малолітні і неповнолітні, душевнохворі та інші категорії вільного населення.

3. Дотримання форми волевиявлення – укладення договорів у формі, що приписувалась законом. Недотримання її тягло недійсність договору.

4. Визначеність предмету договору. Римське приватне право поділяло зобов'язання на визначені та невизначені. У визначених предмет вказувався ясно і чітко; у невизначених – предмет окреслювався загальними ознаками (наприклад, продаються речі зі спадкового майна Клавдія). Залежно від виду речей, які могли бути предметом договору, розрізнялися родові зобов'язання і зобов'язання, предмет яких визначався індивідуально. Практичне значення такого поділу полягало у тому, що у випадку загибелі родової речі без вини боржника останній не звільнявся від обов'язку виконати зобов'язання. Цей принцип виражався афоризмом: «Речі, визначені родовими ознаками, не гинуть» – *genus non perit*. Випадкова загибель індивідуально-визначеної речі припиняла зобов'язання.

5. Реальність виконання дій, що є предметом договору. Договір вважався дійсним, якщо його можна було виконати: немає зобов'язання, якщо його предмет неможливий – *impossibilium nulla obligatio*

est. Неможливість дії може бути фізичною, юридичною і моральною. Прикладом фізичної неможливості є договір про те, що боржник має випити море. Якщо предметом договору купівлі-продажу була річ, вилучена з обігу, це зумовлювало юридичну неможливість виконання договору. Моральна неможливість дії за договором мала місце, якщо він суперечить загальноприйнятій поведінці.

4. Зміст договору. Укладення договору

Змісту договору – це сукупність умов, на яких він укладений.

Умови (елементи змісту) договору поділяються на три види: істотні (необхідні), звичайні та випадкові.

Істотні умови – такі, без яких договір взагалі не може існувати (наприклад, у договорі купівлі-продажу – товар, ціна).

Разом із тим, у договір могли включатися і умови, які не були безумовно обов'язковим, але, зазвичай, згадувалися в ньому. Такі елементи змісту договору називалися звичайними.

Крім того, за бажанням сторін у договір можна включити інші умови, які не є для нього необхідними і звичайними. Їх називають випадковими.

Як випадковий елемент у договір за бажанням сторін може включатися застереження, яке ставить його чинність в залежність від настання певної, згаданої в договорі події. Якщо настання чинності договору зумовлено настанням цієї події, то така умова називається відкладальною або суспензивною. Прикладом відкладальної умови може бути здача в найом будинку до можливого одруження сина.

Якщо ж чинність договору визначена «до настання зумовленої події», то така умова (застереження) називається скасувальною, або резолютивною. При скасувальній умові договір набуває чинності відразу після його укладення і втрачає чинність з настанням цієї умови, а при відкладальній умові – набуває чинності тільки при настанні цієї умови.

Строк. Чинність договору може залежати від настання певного строку. Умови, і строки подібні між собою. Відмінність полягає лише в тому, що умова може наступити або не наступити, а строк завжди настане, хоча може бути не вказаним точно. Якщо настання строку зазначено точно – це певний строк (наприклад, договір укладено на два місяці), а якщо ні – невизначений строк (наприклад, договір купівлі-продажу набуде чинності після того, як зійде сніг). Строки (як і умови) поділяються на відкладальні та скасувальні.

Договори, не обтяжені умовами і строками, називалися чистими.

Умова має не суперечити закону, моральності, добрим звичаям і бути можливою до виконання.

Мета договору. Найближча мета, задля якої укладається договір, називається каузою. Наприклад, при набутті речі це є найближча мета, заради якої укладався договір. Вона одночасно є підставою укладення договору. Договори, в яких мету (causa) легко встановити, називаються каузальними.

Проте є договори, сторони в яких не вказують мету, заради якої укладають договір (наприклад, стипуляція). Такі договори ніби абстраговані від своєї мети і називаються абстрактними.

Contractus (договір) – походить від лат. contrahere, буквально – con+trahere – стягувати, тобто зводити в одне волю сторін. Процес такого суміщення волі сторін або, іншими словами, укладення договору являє собою складний набір юридичних дій. Він починається з оголошення стороною, яка бажає вступити в договірні відносини, про свій намір укласти відповідну угоду. Таке оголошення називається офертою (propositio).

Оферта могла бути виражена в будь-якій формі і в будь-який спосіб, проте так, щоб вона була доведена до певного кола осіб і правильно ними сприйнята. Це може бути пряма пропозиція майбутнього боржника або кредитора, оголошення, зроблене в доступній формі, виставка товарів тощо.

Кожний договір або група договорів мали свій тип оферти. Наприклад, для стипуляції вона могла мати форму постановки запитання майбутнього кредитора: «Обіцяєш дати мені сто?», на що майбутній боржник повинен висловити свою згоду або незгоду укласти договір.

Сама по собі оферта договору не породжувала. Для укладення договору вимагалось, щоб оферта була прийнята заінтересованою особою (акцептована). Прийняття пропозиції укласти договір називалось акцептом. У консенсуальних договорах акцептування оферти вважалось досягненням угоди, тобто укладенням договору. В інших видах договорів, крім акцептування оферти, для укладення договору вимагалось виконання певних формальностей (дотримання форми, передачі речі тощо).

Для укладення договору вимагалась особиста присутність сторін, оскільки зобов'язання розумілося як суворо особисті відносини між певними особами. Юридичні наслідки, що впливали із зобов'язан-

ня, поширювалися тільки на осіб, що брали участь в його установленні. Тому спочатку не допускалося встановлення зобов'язання через представника.

Лише з розвитком обігу почали практикувати укладення договорів через представника, чому сприяло лояльне ставлення до цього преторів, які визнавали чинність таких контрактів.

5. Вербальні та літеральні (лібральні) контракти

Вербальними називалися договори, які уклалися шляхом виголошення певних слів, формул або фраз. Юридичну чинність вони набували з моменту їх проголошення – *verbis*. Звідси і їхня назва – вербальні. Це найдавніші договори: стипуляція, клятвена обіцянка вільновідпущеника патрону при звільненні, встановленні посагу. Два останніх договори уклалися дуже рідко. Стипуляція (*stipulatio, sponsio*), навпаки, виявилася зручною формою і стала одним з найпоширеніших вербальних договорів.

Сутність – це договір, що встановлювався у формі постановки майбутнім кредитором певного запитання і відповідної відповіді майбутнього боржника. Укладання договору проходило в присутності свідків, які підтверджували його правдивість. Вимагалася присутність кредитора і боржника в одному місці, не допускалося представництво. Стипуляція була відома вже Законам XII таблиць, де договір вважався укладеним, якщо відповідь боржника співпала з поставленим запитанням кредитора. Наприклад: «Обіцяєш дати мені сто?» – «Обіцяю дати сто». Коли ж відповідь була: «Обіцяю дати дев'яносто», договору не виникало. Оскільки форма стипуляції вимагала виголошення запитань і відповідей, звичайно, вона була недоступною для глухих і німих. У період домінуючої стипуляції допускалося у будь-яких висловлюваннях в усній формі, аби по суті не було протизаконним. Проте й тоді вона була недоступною для глухих і німих.

Стипуляція була суто формальним договором навіть у класичному праві. Вона створювала одностороннє зобов'язання: кредитор мав право вимагати, а боржник був зобов'язаний у повному обсязі виконати вимогу кредитора.

У стипуляції не визначалася близька мета, не була чітко визначена матеріальна основа, з якої виникало б зобов'язання. Із поставленого кредитором запитання і відповіді боржника не було зрозу-

мілим, за що боржник обіцяв дати гроші: за куплену річ, виконану роботу чи це була позика? Отже, зобов'язання за стипуляцією було абстрактним. Якщо сторони з якоїсь причини не хотіли розкривати матеріальну основу договору, вони вдавалися до стипуляції. Часто її використовували і з метою новації.

Абстрактний характер, простота укладення та можливість швидкої реалізації стипуляції надавали порівняно з іншими формами договору такі переваги, що у класичний період вона перетворилася на одну із провідних форм. Для підтвердження факту стипуляції звертаються до письмової форми, що одержала назву *cautio*. Наявність письмових документів не заперечувала, а передбачала попереднє здійснення словесної угоди.

Найчастіше стипуляція застосовувалась для оформлення поруки – найпоширенішої форми забезпечення зобов'язань.

Порука – договір, за яким встановлювалася додаткова (акцесорна) відповідальність третьої особи (поручника) за виконання зобов'язання боржником. Кредитор, даючи в борг майбутньому боржнику певну суму грошей, потребує гарантій, що позичені гроші він одержить назад, а тому вимагає, аби хто третій взяв на себе обов'язок повернути йому гроші, якщо чомусь їх не зможе повернути боржник. Боржник повинен знайти поручника і домовитися з ним щодо прийняття додаткової відповідальності. При укладенні основного договору в формі стипуляції кредитор, одержавши стверджувальну відповідь від боржника на своє запитання, звертався з таким самим запитанням до присутнього при цьому поручника. Якщо він давав стверджувальну відповідь, договір поруки вважався укладеним. (Це називалося *adpromissio* – додаткова обіцянка). Таким чином, поруці передувало дві угоди: основний контракт і угода боржника з поручником щодо прийняття на себе додаткової відповідальності. Порука, як допоміжний договір, існувала, доки існував основний договір. Якщо той припинявся, то припинялася і порука

У класичному праві відповідальність поручника мала саме додатковий (акцесорний) характер. Вважалося, що кредитор за впливом строку договору мав право вимагати виконання зобов'язання з боржника чи поручника. Право вибору належало кредитору. Таку акцесорну відповідальність поручника слід відрізнити від субсидіарної (додаткової відповідальності), яка наставала лише за неможливості виконання зобов'язання боржником. Зрозуміло, що для поручника

акцесорна відповідальність була більш обтяжливою, ніж субсидіарна. Юстиніан реформував поруку, встановивши, зокрема, що поручник може вимагати, аби кредитор спочатку звернув стягнення на майно основного боржника. Тільки після з'ясування факту неплатоспроможності боржника настає відповідальність поручника. Таким чином, порука перетворилася на субсидіарне зобов'язання.

Виконавши зобов'язання, поручник мав право вимагати від основного боржника відшкодування своїх витрат

6. Реальні та консенсуальні контракти

До реальних контрактів належало чотири види договорів: позика, позичка, зберігання, застава.

Реальні контракти набували юридичної чинності в момент фактичної передачі речі, без якої договору взагалі не існувало. Предметом цього договору була саме передача речей однією особою іншій. Фактичній передачі передувала усна домовленість сторін про укладення договору. Але без фактичної передачі ця угода юридичних наслідків не мала. Отже, для виникнення реального договору слід було здійснити дві дії в сукупності: досягнути згоди і передати річ. Здійснення однієї з них виникнення договору не тягло. Перелік реальних контрактів був вичерпним і не міг бути змінений угодою сторін.

1. *Mutuum* (позика) – це реальний контракт, за яким одна сторона (позикодавець) передає іншій стороні (позичальнику) певну суму грошей або родових речей у власність, а позичальник зобов'язаний повернути позикодавцю таку суму грошей або таку саму кількість родових речей.

Такий договір є порівняно пізньою формою позики, якій передували більш ранні: *pecum* і *stipulatio*. Юридична природа *pecum* у першоджерелах не розкрита. Проте відомо, що цей договір був занадто обтяжений формальностями. Розвиток обігу вимагав простішої форми, якою і стала позика.

Предметом договору позики були гроші чи інші речі, що визначалися родовими ознаками (зерно, вино, масло тощо), які називалися валютою позики. Оскільки ці речі споживні, звичайно поверненню підлягали не ті, що передавалися в позичку, а інші, такі самі, тієї ж кількості та якості. Іншого уявити не можна, адже за договором позики боржник одержував речі не для тимчасового користування, а щоб ними скористатися, спожити, витратити, розпорядитися. Отже,

предметом договору позики були речі взаємозамінні, що вимірювалися кількістю, масою чи іншою мірою. Речі, що становили предмет договору позики, ставали власністю боржника, який був їхнім необмеженим володарем і розпорядником. Перехід речей у власність боржника зумовлював ще одну особливість такого договору: оскільки боржник ставав власником позичених речей, то він ніс ризик їхньої випадкової втрати. Тобто, збитки від втрати предмета договору падали на боржника, навіть якщо загибель речей сталася не з його вини.

Договір позики – односторонній договір. За ним кредитор-позикодавець має право вимагати повернення боргу, не маючи ніяких обов'язків, а боржник-позичальник повинен повернути борг, але не має жодних прав.

Визначення строку в договорі не обов'язкове. Він може бути зазначений, однак може бути і не визначений. Якщо договір позики строковий (тобто визначено строк його виконання), боржник зобов'язаний повернути борг за спливом строку, а якщо безстроковий (без визначення строку виконання) – за першою вимогою кредитора.

Договір позики може бути оплатним або безоплатним, тобто позика могла бути процентною чи безпроцентною. Оплатний договір – якщо за передані в позику гроші боржник повинен оплачувати проценти. Нарахування процентів на проценти не допускалося. Виплата процентів була необов'язковою умовою позики. Мали місце й безоплатні позики.

Договір позики був не тільки правовим засобом кредитування незаможного населення Риму, але й слугував іноді засобом утистки економічно незалежного населення з боку лихварів. Як зазначалося, були непоодинокі випадки, коли боржник, який видав кредитору розписку в одержанні позики, насправді грошей не одержував. Хірограф засвідчував факт укладення договору, а тому боржнику довести безвалютність позики було непросто. Оскільки такі випадки мали місце досить часто, що призводило до небажаних конфліктів, урядовці Риму змушені були вжити заходів проти масового зловживання кредиторів (лихварів). Боржникам було надано додаткових правових засобів захисту проти безпідставних вимог. У випадках, коли кредитор на підставі боргової розписки звертався з позовом до боржника про повернення грошей, яких насправді йому не давав, претори почали давати боржнику заперечення проти позову – *exceptio doli*. Відповід-

но до нього боржник, спираючись на безвалютність позики, доводив недобросовісність кредитора, його *dolus*. Пізніше боржник міг, не чекаючи подачі позову кредитором, самостійно порушити позов щодо повернення розписки на підставі її безвалютності. Для цього йому надавався кондикційний позов про витребування у кредитора безпідставного збагачення, одержаного за рахунок боржника.

Спочатку ці заходи виявилися недостатньо ефективними. Боржник фактично не мав змоги довести безвалютність позики, якщо його розписка була на руках у кредитора. Проте, у III ст. ситуація поліпшилася. При подачі позову кредитором про повернення боргу він мав довести обґрунтованість своїх вимог, тобто факт надання грошей боржнику (*onus probandi*).

Спеціальні обмеження позики встановив сенатус-консулт Мацедонія, яким було заборонено укладення цього договору підвладним. Такий договір позики був дійсним за неодмінної умови, що він укладений зі згоди або з відома *pater familias*. Якщо ця вимога не виконувалася, то договір не мав позовного захисту.

2. *Commodatum* (позичка) – реальний контракт, за яким одна сторона (комодант) передає іншій особі (комодатарію) індивідуально-визначену річ у тимчасове безплатне користування, а позичальник (комодатарій) зобов'язується повернути ту ж саму річ у справному стані.

Предметом договору позички може бути тільки індивідуально-визначена річ. Оскільки зі спливом строку користування поверненню підлягає та сама річ, яка була передана позичальнику, вона не може бути споживною і заміною.

За договором позички річ передавалася у тимчасове і безплатне користування. Ця особливість договору відрізняла його від інших подібних відносин, наприклад, від договору найму речей. Оскільки за цим договором позичальник одержує право безплатного користування чужою річчю, він зобов'язаний виявляти до речі особливу увагу, підвищену турботу та обережність, несе відповідальність за будь-яку вину. Якщо пошкодження чи загибель речі сталося не тільки з умислу чи грубої необережності, а й через легку необачність, він зобов'язаний відшкодувати завдані збитки. Якщо ж ушкодження чи загибель речі сталися не з вини позичальника, випадково, він звільнявся від відповідальності. Оскільки в договорі позички річ передається у тимчасове користування, а право власності залишається у позичкодавця, останній і несе ризик випадкової загибелі речі.

Договір позички не є суто одностороннім, як позика. Він може бути одностороннім (частіше) і двостороннім (хоча й рідше). У цьому випадку кожна сторона має і права, і обов'язки.

Права і обов'язки позичкодавця. Основне право позичкодавця – вимагати повернення своєї речі відразу після закінчення строку договору. Крім того, він має право на відшкодування збитків, завданих речі з вини позичальника. Оскільки цей договір зумовлюється не господарською потребою позичкодавця, а, навпаки, його бажанням допомогти іншій особі, то позичкодавець сам визначає межі доброї волі, тобто межі своїх обов'язків. Проте, вступивши в зобов'язання, він певним чином зв'язує себе і не може вимагати повернення речі раніше визначеного строку. Межами цієї люб'язності визначаються й обов'язки позичкодавця, які можуть виникнути, а можуть і не виникнути. Якщо люб'язність правдива, то річ, що надається, має бути придатною для користування. У такому випадку у нього ніяких обов'язків не виникає. Проте, якщо надана у позичку річ виявиться несправною, що може завдати чи завдало збитки позичальнику, позичкодавець зобов'язаний їх відшкодувати (Д.13.6.17.3).

Права і обов'язки позичальника у договорі позички зумовлені правами і обов'язками позичкодавця. Так, праву позичкодавця вимагати повернення речі кореспондує обов'язок позичальника повернути річ. Це його основний обов'язок. Крім того, позичальник повинен дбайливо ставитись до одержаної речі і відшкодувати заподіяні через його вину збитки.

Прав у позичальника може й не бути, оскільки позичка – односторонній договір. Проте, якщо з вини позичкодавця в користування передано несправну річ, то в позичальника виникає право вимагати відшкодування завданої шкоди. У такому випадку договір стає двостороннім.

Різновидом договору позички був так званий прекарій (*precarium*), за яким заможні люди передавали речі зі свого майна в користування іншим особам з метою заручитися їхньою підтримкою під час виборів чи інших політичних акцій. Відрізнявся прекарій від позички тим, що за договором позички річ передавалася на певний строк, а за прекарієм – «до вимоги». Ульпіан писав: «Прекарій є надання речі в користування за проханням особи на такий строк, на який вважає можливим власник речі» (Д.43.26.1).

Позичка і позика – ці два реальних контракти, які мають багато спільного, але містять такі принципові відмінності:

При договорі позики предметом договору є речі родові, які передаються у власність позичальника. Ризик випадкової загибелі речі несе позичальник. Позичальник зобов'язаний повернути таку саму кількість таких самих речей. Позика – договір односторонній, може бути як оплатною, так і безоплатною.

При договорі позички предметом угоди є речі індивідуально-визначені, які передаються у тимчасове користування. Ризик випадкової загибелі речі несе позичкодавець. Позичальник зобов'язаний повернути ту ж саму річ і в такому ж самому стані. Позичка може бути одностороннім або двостороннім договором, але завжди є безоплатною.

3. Depositum (зберігання, схов) – це реальний контракт, за яким одна сторона (депонент) передає іншій стороні (депозитарію) індивідуально-визначену річ на схов, зберігання.

Сторонами цього договору могли бути будь-які суб'єкти приватного права. Спочатку договір зберігання характеризувався тим, що предмет схову переходив у власність депозитарія. Тому останній підбирався особливо ретельно, як правило, серед вірних друзів. Депонентом могла бути будь-яка особа, в тому числі і не власник, тобто на зберігання можна було передавати як власні, так і чужі речі.

За загальним правилом, предметом договору були індивідуально-визначені речі. Проте допускалися договори, за якими на зберігання передавалися речі, що визначалися родовими ознаками (зерно, гроші тощо).

Права і обов'язки сторін. Договір зберігання був безоплатним договором, що позначилося на правах і обов'язках сторін. Основне право депонента полягало у наявності вимоги повернути річ у цілості з усім приростом. Йому також належало право вимагати відшкодування збитків, завданих речі. Проте, оскільки договір зберігання завжди укладався в інтересах депонента, депозитарій відповідав тільки за умисел і грубу необережність. За шкоду, завдану речі з його вини у формі легкої необережності, депозитарій відповідальності не ніс.

Так само як у договорі позички, обов'язок у депонента може виникнути, але його може і не бути. Так, у випадку, коли передана на схов річ завдала шкоду майну, депонент зобов'язаний відшкодувати

завдані з його вини збитки. Крім того, якщо схов вимагав від депозитарія певних витрат, депонент зобов'язаний був відшкодувати їх.

Права депозитарія можуть виникати, але їх може і не бути (право вимагати відшкодування заподіяних депозитарію збитків і витрат, яких могло і не бути). Основний обов'язок депозитарія – дбайливо і надійно зберігати передану йому річ. Користуватися нею він не має права, бо є тільки держателем, а не володільцем, і отже зобов'язаний зі спливом строку зберігання повернути ту саму річ і в такому ж самому стані.

Хранитель повинен здійснювати зберігання особисто. Тільки у виняткових випадках він може передати річ іншим особам, але під свою особисту відповідальність.

Договір зберігання може бути укладений на визначений і на невизначений строки.

Різновиди договору зберігання.

Договір зберігання застосовувався досить широко і це зумовило множинність його форм. У деяких випадках обмеження відповідальності депозитарія не відповідало інтересам депонента (наприклад, на зберігання передавалася особливо цінна річ). Депонент бажав надійнішого схову, більшої впевненості в одержанні речі назад по закінченні зберігання. У такому випадку сторони уклали договір на платне зберігання, яке передбачало більш сувору відповідальність (в тому числі і за легку необережність).

Часом договір зберігання уклали за якихось незвичайних обставин. Укладаючи договір за нормальних умов, депонент мав можливість вибрати надійного депозитарія. Договір був безплатним і брати на себе зберігання чужої речі погоджувалися лише ті особи, які знаходилися в близьких стосунках з депонентом, що користувалися його довірою. Якщо за таких обставин депозитарій допускав необачність в зберіганні, що призводило до ушкодження чи загибелі речі, в цьому був винен і сам депонент, який припустився помилки у виборі депозитарія і вже тому розділяв його вину. Але за екстремальних умов депозитарій був позбавлений можливості свободи вибору. Такий договір почали називати «нешасним», або «жахливим», сховом – *depositum miserabile*. Преторська практика виділила їх в окрему групу і встановила підвищену відповідальність депозитарія за цілісність речі (у подвійному розмірі). До цієї групи належали договори, укладені під час бунту, пожежі, землетрусу тощо.

Ще одну різновидність договору зберігання становив «ірегулярний (неправильний) схов» – *depositum irregulare*. Предметом звичайного договору зберігання, як відомо, були індивідуально-визнані речі. Однак інколи виникала необхідність передати на зберігання речі, що визначалися родовими ознаками (наприклад, гроші, зерно). Якщо родові речі при цьому були яким-небудь чином індивідуалізовані (наприклад, гроші передані в шкатулці, зерно в мішках), це був звичайний договір зберігання, якщо ні – *depositum irregulare*. В такому разі речі депонента переходили у власність депозитарія, який мав потім повернути не обов'язково ті самі речі, але таку ж саму кількість таких самих речей. Цей договір був подібний договору позики, проте відрізнявся каузою. У договорі позики мета – задовольнити потреби позичальника, в договорі зберігання – депонента.

Секвестр, або секвестрація, теж складав особливий вид зберігання. Павло так визначав секвестр: «У... якості секвестру передається на зберігання річ кількома особами солідарно на схов і повернення на певних умовах» (Д. 16.3.6). Найпоширенішим видом секвестру була передача на зберігання третій особі речі, з приводу якої виник спір. Сторони, що не довіряли одна одній, могли передати спірну річ на зберігання обраній ними нейтральній особі до вирішення спору, аби потім передати її тому, хто буде визнаний власником.

4. Договір застави укладався у тих випадках, коли застава супроводжувалася передачею речі заставодержателю. Ранні форми римської застави (*fiducia*, *pignus*) полягали саме у передачі предмета застави іншій стороні. Тоді заставне право на річ боржника встановлювалося шляхом договору застави, який визначав правове становище сторін. Так, при *fiducia* обов'язок заставодержателя повернути заставу боржнику після погашення ним зобов'язань мав виключно моральний характер. При *pignus* (заклад) заставодержатель мав також певні обов'язки. Він повинен був ставитися до предмета застави дбайливо, як добрий господар, і повернути річ після погашення зобов'язання. Обов'язок заставодавця відшкодувати завдані збитки виникав, якщо він передавав у заставу річ, яка могла завдати майнової шкоди заставодержателю.

У решті зазначених договорів правове становище сторін визначалося правилами застави, які розглядалися раніше.

Консенсуальні контракти сформувались пізніше інших договорів, і формалізм при укладенні їх був істотно пом'якшений. Укладення

договору досягалося тут простою угодою сторін. До цієї групи належали договори купівлі-продажу, найму (речей, послуг, роботи), доручення, *societas* (договір про спільну діяльність або ж договір товариства). Консенсуальні контракти склали замкнуту групу. Інші угоди, навіть ті, що за зовнішніми ознаками відповідали консенсуальним контрактам, формально до них не належали.

Головна риса консенсуальних контрактів – набуття ними чинності з моменту досягнення угоди без виконання додаткових формальностей. Отже, на відміну від реальних контрактів, досягнення угоди набувало тут юридичного значення, ставало юридичним фактом, який встановлював обов'язки сторін виконувати певні дії. Практичне значення цього моменту полягало в тому, що вже після цього кредитор мав право вимагати від боржника виконання договору.

Різновиди консенсуальних контрактів.

1. *Emptio-venditio* (купівля-продаж). Договір купівлі-продажу є контрактом, за яким одна сторона (продавець) бере на себе обов'язок передати іншій стороні (покупцеві) у власність якусь річ, а покупець зобов'язується прийняти куплену річ і заплатити за неї обумовлену ціну.

Істотними елементами договору є товар (предмет) і ціна. Як консенсуальний контракт, договір купівлі-продажу існував з моменту досягнення угоди продавця і покупця щодо цих істотних елементів – товару й ціни.

У назві договору відображена його подвійна господарська мета: продавець прагне продати товар, а покупець, навпаки, – придбати у власність річ (товар). У давні часи укладення договору купівлі-продажу і його виконання здійснювалися одночасно. Проте у класичному римському приватному праві ці два акти (укладення договору і його виконання) були розділені в часі. Укладення договору не завжди передбачало одночасне його виконання. На момент укладення договору сторони приймали на себе зобов'язання: одна – передати річ, друга – прийняти і заплатити ціну.

Предметом купівлі-продажу, тобто товаром, могли бути будь-які речі, не вилучені з обігу. Допускався продаж безтілесних речей, споживчих, неспоживчих, рухомих, нерухомих тощо. Могли бути предметом продажу речі, яких в момент укладення договору або взагалі ще не існувало в природі, або вони ще не були у власності продавця (незібраний урожай тощо). За умов обігу, що все більше ускладню-

вався, виробник зазначених товарів бажав бути впевненим в їхньому надійному збуті. Тому перш ніж виробляти, він укладав договір купівлі-продажу на майбутню продукцію.

Істотним елементом договору купівлі-продажу була ціна. За загальним правилом вона встановлювалась угодою сторін і виражалася у певній грошовій сумі. В цьому полягала істотна відмінність договору купівлі-продажу від міни, коли вартість речі виражалася через іншу річ. Ціна мала бути чітко визначеною. Вона залежала від наявності товару і попиту. В імператорський період мали місце спроби регулювання цін на ринку, які, втім, успіху не мали.

Права і обов'язки сторін в договорі купівлі-продажу.

Продавець мав право вимагати від покупця:

а) прийняти продану річ, тобто виконати договір; якщо покупець відмовляється від прийняття речі, він зобов'язаний відшкодувати продавцю зазнані тим збитки;

б) сплати обумовленої договором ціни. Порядок сплати ціни встановлюють сторони (передплата, з частковим авансом або після передачі товару); момент сплати на виникнення договору не впливає і є лише елементом його виконання.

Продавець зобов'язаний:

а) передати проданий товар у власність покупця. Звідси випливає, що продавцем може бути тільки власник товару (виняток – продаж за договором доручення і з публічних торгів, але й у цих випадках продаж провадиться від імені продавця-власника). Якщо продавець продав чужу річ, не будучи її власником, покупець також не може стати її власником – не можна передати іншому право, якого сам не маєш. У такому випадку продавець несе відповідальність за евікцію, тобто відсудження купленої речі третьою особою у покупця на підставі права, яке виникло раніше. Але при поданні позову про відсудження речі до покупця, останній зобов'язаний залучити до участі у справ продавця. Якщо він цього не зробить, то продавець звільняється від відповідальності за евікцію. Якщо ж річ буде відсуджена, не зважаючи на активні зусилля продавця довести своє право на її продаж, він несе відповідальність в подвійному розмірі ціни;

б) передати покупцеві річ належної якості, придатну для використання за призначенням. Покупець може відмовитися прийняти її чи вимагати зменшення покупної ціни, якщо вона не відповідає цим вимогам. Проте відповідальність продавця настає лише за так

звані приховані недоліки, тобто такі, які не можна було помітити при уважному огляді речі. За недоліки, які можна було помітити при огляді речі, продавець відповідальності не ніс;

в) передати речі в обумовлений строк і в обумовленому місці. Ухилення продавця від цих вимог договору могло завдати майнову шкоду покупцеві, за що продавець ніс відповідальність. Щодо строку виконання договору купівлі-продажу виникає питання – з якого моменту покупець стає власником купленої речі. У процесі виконання договору купівлі-продажу розрізняють три стадії: укладання договору, його виконання і перенесення на покупця ризику випадкової загибелі речі. В давнину моменти укладення і виконання договорів, як правило, збігалися. Покупець ставав власником і одночасно на нього переходив ризик випадкової загибелі речі. З розвитком обігу моменти укладення договору і його виконання усе частіше не співпадали. Саме в цей період річ могла випадково загинути, і тоді поставало питання, хто мав відшкодувати збитки від її загибелі. За загальним правилом, збитки покладалися на власника. Покупець ставав власником купленої речі в момент її фактичної передачі йому. Якщо річ гинула випадково, тобто без вини і покупця, і продавця, то відповідно до принципу – *periculum sentii dominus* (ризик випадкової загибелі завжди несе власник) збитки мав би нести продавець. Проте римське приватне право, відступаючи від цього загальноновизнаного принципу, покладало такі збитки на покупця з моменту укладання договору – *periculum est emptoris* (ризик випадкової загибелі проданої речі лежить на покупцеві). Відповідно до цього були вироблені наступні правила: 1) у момент укладення договору право власності до покупця не переходило. Факт укладення договору лише покладал на продавця обов'язок передати право власності на продану річ покупцеві; 2) покупець ставав власником купленої речі в момент її фактичної передачі; 3) ризик випадкової загибелі проданої речі переходив на покупця в момент укладення договору, тобто ще до того, як він ставав власником.

Таким чином, з моменту укладення договору покупець, ще не будучи власником купленої речі, ніс ризик збитків від її випадкової загибелі. Це означало, що коли річ випадково гинула після укладення договору, але до фактичної її передачі покупцеві, останній мав заплатити ціну продавцеві, а якщо він її заплатив раніше, то не міг вимагати назад.

Це правило суперечило загальновизнаній концепції римського права з цього питання. Довгий час йому не могли знайти пояснення. Врешті-решт зійшлися на тому, що в давні часи договір купівлі-продажу виконувався у момент його укладення, в цей же момент покупець ставав власником купленої речі і на нього переходив ризик випадкової загибелі її. Проте після допущення можливості виконання договору через певний час після його укладення правило про ризик залишалося те саме – його ніс покупець. Сучасні правові системи не сприйняли цього правила. Разом із переходом ризику випадкової загибелі речі на покупця до нього переходять і будь-які можливі прирощення, поліпшення тощо.

Права і обов'язки покупця. Правам продавця кореспондували відповідні обов'язки покупця. Покупець мав право вимагати передачу проданої йому речі у власність. Якщо продавець не міг передати продану річ покупцеві, він був зобов'язаний відшкодувати завдані збитки. Покупець мав право вимагати передачу речі належної якості, у встановлений строк і в обумовленому місці. При цьому він мав сплатити продавцю ціну, що було необхідною умовою переходу до нього права власності на продану річ. У договорі допускалась угода про відстрочку або розстрочку уплати ціни (Д. 18.1.19).

2. *Locatio-conductio* (найом). Класичне римське право знало три договори найму: найом речей; найом послуг; найом роботи. Між ними багато спільного, проте є й істотні відмінності. Спільне те, що в кожному з них одна сторона що-небудь передає другій стороні в тимчасове користування за певну плату, а різниця полягає в тому, що предмет договору різний – речі, послуги, робота.

2.1. *Locatio-conductio rerum* (договір найму речей) – це контракт за яким одна сторона – наймодавець (*locator*) – приймає на себе обов'язок надати іншій стороні – наймач (*conductor*) – у тимчасове користування певну річ за обумовлену винагороду.

Предметом договору найму речей могли бути будь-які речі, крім споживаних, оскільки наймач зобов'язаний повернути ту ж саму річ і в тому ж самому стані (таку саму споживану річ повернути неможливо). Предметом договору могли бути одна або кілька речей. При цьому не мало значення, чи був власником цих речей наймодавець.

Права і обов'язки сторін. Наймодавець повинен надати річ своєчасно і в придатному для користування стані. Він зобов'язаний постійно, протягом дії договору забезпечувати наймачу можливість

нормального і безперешкодного користування річчю. Разом із річчю наймачу передавалися і всі приналежності до неї. Якщо річ чомусь не можна було використовувати, наймодавець відповідав за наявності своєї вини у будь-якій формі.

Основне право наймодавця можливість отримувати винагороду за користування річчю. Наймна плата, як правило, виплачувалась по закінченні певних проміжків часу, проте сторони могли домовитися й інакше. Якщо наймна плата виплачувалась наперед, а наймач не зміг скористатися річчю не по своїй вині (наприклад, найнятий раб випадково загинув і не виконав роботу), наймодавець зобов'язаний повернути наймну плату. Наймачу надавався для цього спеціальний позов.

Наймна плата могла бути визначена або у твердій сумі, або в натурі (наприклад, частина врожаю). При цьому якщо у наймача був неврожай, він не звільнявся від обов'язку внести обумовлену кількість врожаю. Тільки нездоланна сила звільняла його від цього обов'язку. Класичні римські юристи так обґрунтовували це положення: урожай – справа випадку. Один рік може бути неврожай, другий – багатий врожай. У неврожайний рік варто зменшити наймну плату наймачу. Однак в урожайні роки наймач зобов'язаний відшкодувати наймодавцю недоплату і за неврожайні роки.

Наймодавець має право вимагати повернення справної речі в обумовлений строк. Якщо річ буде повернута не в строк або з пошкодженнями, наймодавець має право вимагати відшкодування збитків.

Права і обов'язки наймача. Наймач має право користуватися найнятою річчю в своїх інтересах. При цьому він міг (якщо в договорі не було прямої заборони) передати річ в користування третій особі (у піднайом). Проте за схоронність речі перед наймодавцем відповідав наймач, а не піднаймач. Зрозуміло, піднаймач відповідав перед наймачем. Наймач мав право вимагати відшкодування витрат, понесених ним щодо найнятої речі під час дії договору. Відшкодуванню підлягали необхідні і корисні витрати.

Наймач повинен своєчасно вносити наймну плату. Він також зобов'язувався дбайливо користуватися річчю, турбуватися про її збереження. Якщо ж пошкодження або погіршення речі трапились, наймач ніс відповідальність за будь-яку вину, в тому числі і за легку необережність.

Договір найму речей припинявся за взаємною згодою. Проте в деяких випадках він міг бути припинений за одностороннім воле-

виявленню. Так, наймач міг відмовитися від договору, якщо надана річ виявлялася непридатною для користування. У свою чергу, наймодавець, виявивши недбале ставлення наймача до речі, міг припинити договір. Смерть однієї із сторін не припиняла договір. Найом припинявся із закінченням строку. Однак якщо наймач продовжував користуватися річчю після закінчення строку, а наймодавець не заперечував, договір вважався продовженим за взаємною згодою.

Римське право послідовно дотримувалося концепції зобов'язально-правової природи майнового найму. Тобто, якщо наймодавець до спливу строку договору відчужував здану в найом річ, то новий власник не був зв'язаний договором свого попередника. Гай писав: «Якщо хтось здав іншому в найом маєток для одержання прибутків або здав житло, а потім з якихось причин продав маєток або будинок, він має потурбуватися, щоб на підставі цього договору (продажу) покупець дозволив колону одержувати прибутки, а жильцю – проживати в будинку; інакше той, кому це буде заборонено, подасть позов (до наймодавця) з договору найму» (Д. 19.2.25.1).

2.2. *Locatio-conductio operarum* (договір найму послуг) – контракт, за яким одна сторона (найнятий) – приймає на себе зобов'язання надати за обумовлену винагороду певні послуги на користь іншої сторони (наймача).

Він не був поширеним у Стародавньому Римі, оскільки усі необхідні послуги надавалися рабами. Крім того, фізична праця за плату вважалася такою, що принижує гідність вільної людини, а тому зневажалась. Проте інколи виникала необхідність в наданні послуг саме вільними: потреба в засобах існування, висока кваліфікація чи майстерність вільної людини тощо.

Предметом договору найму послуг були фізичні роботи, які виконувалися за вказівкою наймача. Предметом їх не могли бути послуги юридичного характеру.

Договори найма послуг і договори підряду близькі між собою – предметом їх є послуги: у договорі найма послуг – процес виконання послуг, а в договорі підряду – готовий результат, який належить передати замовнику. Але у першому випадку наймача цікавить саме процес, виконання послуг протягом певного часу, в другому – замовника цікавить не сам процес, а одержання в обумовлений строк готового результату.

Договір найму послуг – двосторонній, у ньому кожна із сторін мала обов'язки і права. Найнятий зобов'язаний особисто виконувати послуги у відповідності з договором, протягом договірного строку. Якщо він не міг їх виконати з вини наймача, за ним зберігалося право на винагороду.

Наймач зобов'язаний оплачувати послуги в обумовленому розмірі і в установлені строки. Невиконані послуги наймач не оплачував.

2.3. *Locatio-conductio operis* (договір найму роботи або ж підряд) – контракт, за яким одна сторона (підрядник) приймає на себе обов'язок виконати зо обумовлену винагороду певну роботу і готовий результат передати іншій стороні (замовнику) – у встановлений строк.

Предметом договору є готовий результат, який підрядник зобов'язаний передати замовнику. Якщо результату не буде (хоча, можливо, підрядник завзято трудився), договір вважається не виконаним.

Це договір про найом роботи, тому в ньому відповідно називаються сторони: замовник, що здає роботу – локатор, сторона, що виконує роботу, – кондуктор. За загальним правилом підрядник виконує роботу повністю або частково з матеріалів замовника. Робота, виконана повністю з матеріалів підрядника, обертає цей договір в купівлю-продаж.

Права і обов'язки сторін. Підрядник зобов'язаний якісно виконати роботу і в строк передати готовий результат замовнику. Робота має бути виконана відповідно до умов договору. Якщо в процесі виконання роботи необхідно відступити від умов договору, підрядник повинен повідомити замовника і продовжувати роботу тільки з його згоди. Для виконання роботи підрядчик має право залучати третіх осіб, так званих субпідрядників, проте він відповідає перед замовником за їх вину. Взагалі підрядник несе відповідальність за недоліки виконання робіт, які сталися з будь-якої вини, в тому числі і легкої необережності.

Підрядник виконує роботу на свій ризик. Отже, якщо робота буде виконана, але до передачі замовнику випадково загине, збитки від цієї загибелі результату роботи несе підрядник. Зрозуміло, збитки від випадкової загибелі матеріалів, що були передані замовником, несе він сам.

Підрядник має право вимагати прийняття виконаної роботи або принаймні її оплати, якщо вона виконана відповідно до договору.

Основний обов'язок замовника (наймача, локатора) полягає в оплаті готового результату роботи. Оплата може провадитися або за повністю виконану роботу, або за окремі виконані частини роботи. Проте якщо в процесі виконання роботи виявиться її подорожчання порівняно з обумовленою винагородою, підрядник зобов'язаний повідомити замовника і продовжувати роботу тільки з його згоди. Замовник має право продовжувати роботу чи відмовитися від договору.

3. *Mandatum* (договір доручення) – контракт, за яким одна сторона (повірений, мандатарій) приймає на себе обов'язки виконати безоплатно на користь іншої сторони (довірителя, манданта) певні дії.

Предметом доручення могли бути дії як юридичного, так і фізичного характеру. Однак договір доручення частіше укладався для здійснення саме юридичних дій – вчинення правочинів, виконання процесуальних дій тощо. Водночас допускалося укладення договору доручення щодо здійснення «супутніх» послуг фізичного характеру – доставка документів, заповнення формулярів і т.п.

За сутністю договір доручення наближається до договору найма послуг: в першому і другому предметом можуть бути фізичні послуги. Різняться вони істотною ознакою: договір найму послуг – платний, а договір доручення завжди безоплатний. Якщо виконання яких-небудь дій здійснювалося за плату, це перетворювало договір в найм послуг.

Договір доручення інколи вимагав значних витрат, часу, зусиль, енергії тощо. Сама робота повіреного не підлягала оплаті. Проте довіритель зобов'язаний був відшкодувати повіреному витрати, пов'язані з виконанням доручення. Римські юристи пояснювали це так. Договір доручення походить із громадського обов'язку і дружби (*ex officio atque amicitia*). Брати плату за послуги, виконані на підставі громадського обов'язку чи дружби, в римському рабовласницькому суспільстві вважалося ганебним для вільної людини. Мандатарій вважав за честь виконати певні послуги на користь іншої вільної людини і плату розглядав як образу своєї честі.

Разом із тим, з розвитком цивільного обігу збільшувалась потреба в наданні юридичних послуг. На виконання доручень витрачалося багато зусиль і часу. Добре виконане доручення почали певним чином винагороджувати – робити який-небудь подарунок або іншим шляхом матеріально заохочувати, аби в достойний спосіб, який не

принижував честі повіреного, стимулювати його працю по виконанню доручення. Такі подарунки пізніше ввійшли в практику і дістали назву «*honor*» (звідси сучасний «гонорар»). Робити подарунок чи якимось іншим способом матеріально винагороджувати повіреного довіритель спочатку був не зобов'язаний, проте з часом така форма оплати доручення закріпилася.

Права і обов'язки сторін. Хоча договір доручення був двостороннім контрактом, права і обов'язки в ньому розподілялися нерівномірно. Більш суворі вимоги ставилися до повіреного, не зважаючи на безоплатність договору, його старанність, добросовісність, сумлінність тощо. Павло зазначав: «Справа волі – прийняти на себе доручення, справа необхідності – виконати його» (Д. 17.6.17.3).

Основний обов'язок повіреного – ретельно і сумлінно виконати доручення. Він мав точно дотримуватися одержаних вказівок. Переконавшись в неможливості виконати доручення відповідно до одержаних інструкцій, повірений зобов'язаний повідомити про це довірителя. В разі наполягання довірителя на продовженні виконання доручення повірений міг в односторонньому порядку відмовитися від договору. Проте відмова від договору не повинна була завдати довірителю майнової шкоди.

У договорі чітко визначалося, чи виконує доручення повірений особисто, чи може залучати третіх осіб. Якщо йому було дозволено залучати помічників, за їхні дії відповідальності він не ніс (вони відповідали безпосередньо перед довірителем). Однак повірений відповідав за вибір помічників. Звернувшись за допомогою до третіх осіб без спеціального дозволу на це довірителя, повірений сам відповідав за їхні дії.

Повірений не міг перевищувати надані йому повноваження, інакше довіритель міг відмовитися від прийняття виконання. Виконавши доручення повірений звітував перед довірителем і передавав йому все одержане внаслідок виконання доручення з усім прирощенням.

Безоплатність договору доручення робило його не вигідним для повіреного. Однак римське право, попри загальний принцип – сторона, яка не мала вигоди в договорі, несе обмежену відповідальність, встановлювало підвищену відповідальність повіреного. Особливо довірчі відносини між сторонами в договорі доручення зумовлювали відповідальність повіреного за будь-яку вину. Він зобов'язаний був відшкодувати довірителю всі збитки, завдані неналежним виконанням або невиконанням договору.

Права повіреного в цьому договорі були обмежені. Він міг відмовитися від виконання договору, якщо бачив, що не зможе його виконати належним чином, а також вимагати відшкодування витрат, пов'язаних з виконанням договору.

Обов'язки і права довірителя. Основний обов'язок довірителя – відшкодувати повіреному понесені при виконанні доручення витрати. Вони підлягали відшкодуванню навіть в тому випадку, якщо результат не був досягнутий, але не з вини повіреного. Крім того, довіритель мав відшкодувати повіреному збитки, зазанані з вини довірителя. Права довірителя відповідали обов'язкам повіреного.

Припинення договору. Внаслідок особливих довірчих відносин передбачалися специфічні способи припинення договору доручення. Кожна із сторін мала право в будь-який час в односторонньому порядку відмовитися від договору: якщо довіра втрачалася, то припинявся й договір. Проте повірений міг відмовитися від виконання договору доручення, якщо це не завдасть шкоди довірителю. Він мав своєчасно повідомити довірителя про відмову від доручення, аби останній міг вжити необхідних заходів.

Договір доручення припинявся смертю однієї із сторін, що також зумовлювалося довірчим характером відносин. Проте у випадку смерті довірителя повірений мав закінчити розпочаті дії, аби запобігти можливій шкоді спадкоємцям довірителя.

Для захисту інтересів сторін кожна з них мала спеціальний позов, що впливав з договору доручення.

4. *Societas* (договір про сумісну діяльність або ж договір товариства) – контракт, за яким дві або кілька осіб об'єднувалися для досягнення якоїсь спільної господарської мети.

Договір *societas* своєрідний в тому плані, це багатосторонній договір. Він так само, як і договір доручення, базувався на особливій довірі товаришів один до одного, на впевненості одного в порядності, чесності, сумлінності і добросовісності всіх інших. Без такої впевненості успіху у спільній діяльності досягти неможливо. Довірчий характер *societas* вказує на його походження – він виник на основі сімейних чи родинних зв'язків. Наприклад, спадкоємці, аби не подрібнювати одержану в спадщину ділянку, домовлялися між собою щодо способу подальшого її використання. Тому римські правознавці визначали *societas* як об'єднання, основане, ніби на братстві.

Характерною ознакою *societas* була спільність майна. Ступінь її визначався в договорі: чи на все майно всіх, хто об'єднувався, чи тільки на те, яке було необхідне для досягнення спільної мети. У першому випадку, коли об'єднувалося все майно, виникло право спільної власності всіх, хто об'єднувався, на все їхнє майно як наявне, так і на те, яке могло бути одержане в майбутньому. В другому – об'єднанню підлягала тільки та частина майна, яка призначалася для досягнення мети. Розміри внесків визначалися договором – вони могли бути рівними для всіх або різними.

Договір також визначав правовий режим об'єданого майна. Наприклад, це могла бути спільна власність всіх учасників, кожний з яких зберігав індивідуальне право власності на зроблений внесок, передаючи його тільки в користування.

У договорі визначалася також участь сторін у прибутках і збитках: пропорційно внеску чи особистій участі в справах, в рівних долях всім чи з урахуванням інших факторів. Допускалася умова, за якою визначалася більша доля прибутку одним, менша – іншим, але не так, аби одні одержували тільки прибутки, а інші несли тільки збитки. Ульпіан, натякаючи на відому байку Езопа, зазначав: «Не можна створити товариство, щоб одним діставалася тільки вигода, на іншого покладалися тільки збитки, таке товариство прийнято називати «левовим» (Д. 17.2.29.2)

Договір товариства міг укладатися на строк або без визначення строку.

Відносини за договором *societas* поділялися на внутрішні та зовнішні. Внутрішні виникали між самими учасниками, зовнішні – між учасниками (товариством), з одного боку, і третіми особами, з іншого.

Права і обов'язки сторін у договорі *societas* між собою (внутрішні відносини). Кожна із сторін мала право вимагати участі в розподілі прибутків, одержаних внаслідок успішної спільної діяльності. Розмір часток зумовлювався при укладенні договору – він міг бути рівним для всіх товаришів, але не обов'язково. Кожному учаснику надавалося право вийти з товариства в будь-який час, але за умови, що його вихід не завдасть збитків іншим. Бажаючий вийти з товариства мав заздалегідь попередити про це, щоб інші товариші могли завчасно прийняти відповідні заходи проти можливих збитків. Кожному учас-

нику також надавалося право вимагати від інших прийняти на себе частину збитків, заподіяних випадковою загибеллю чи пошкодженням його майна, внесеного в спільну справу.

Кожен з учасників був зобов'язаний внести обумовлене майно і в обумовленому розмірі як внесок в спільну справу. Внесене майно стає спільною власністю товариства, а у разі випадкової загибелі чи пошкодження збитки несли всі учасники. При цьому ризик випадкової загибелі речей, визначених родовими ознаками, лягав на учасників з моменту передачі їх в спільну справу, а індивідуально визначених речей – з моменту укладення договору (Д. 17.2.58). «Бо повинні бути спільними як вигода, так і збитки, що виникли не за вини учасника *societas*...». – зазначав Юліан (Д. 17.2.52.4).

Важливим обов'язком кожного учасника було добросовісне ставлення до спільної справи. При цьому добросовісність визначалася на відміну від інших договорів конкретно – до спільних справ кожний мав ставитися так, як він ставиться до своїх власних справ. У даному випадку настає відповідальність за конкретну вину – *culpa in concreto*.

Все набуте у спільній справі кожний учасник зобов'язаний передати у спільне розпорядження і звітувати за здійснені дії. В разі зловживання одним із учасників до нього міг бути поданий позов, наслідком якого також була *infamia*. Суворість відповідальності пояснюється довірчим характером договору *societas*.

Правові відносини з третіми особами (зовнішні відносини). Об'єднання учасників *societas* не було юридичною особою, тому в зовнішніх відносинах кожний учасник виступав і діяв від власного імені. В разі порушення договору, укладеного з третіми особами, перед цим зовнішнім контрагентом відповідав той, хто укладав договір. Тільки після передачі всього одержаного за цим договором до спільної каси зовнішній контрагент міг заявляти вимоги до інших учасників.

Договір *societas* припинявся односторонньою відмовою будь-кого з учасників від продовження спільної справи, при досягненні спільної господарської мети чи в зв'язку зі смертю одного з учасників, а також внаслідок неспроможності одного з учасників. Однак після виходу або смерті одного з учасників інші за мовчазною згодою могли продовжувати розпочату справу. Проте це вже був новий договір *societas*.

7. Інномінальні (безіменні) контракти

З пожвавленням господарського життя Риму замкнута система контрактів вже не задовольняла потреби цивільного обігу. Господарський обіг вимагав нових договірних відносин.

Спочатку на практиці преторами просто надавався позовний захист відносинам, які раніше не захищалися, з метою компенсації втрат потерпілого. Проте при такому вирішенні конфлікту господарська мета, з якою укладався договір, не досягалася. Інтерес сторони, що виконала своє зобов'язання, лишався незадоволеним. Тому було визнано за необхідне застосувати примус до сторони, яка не бажає виконувати прийняте на себе зобов'язання в цьому договорі; при її ухиленні від виконання сторона, що виконала своє зобов'язання, отримувала спеціальний позов. Таким чином, межі позовного захисту були розширені – сторона, що виконала договір, мала право вимагати від іншої не тільки повернення виконаного, а й виконання самого договору. Так були визнані й одержали юридичну чинність і позовний захист договори, що не вписувалися в систему контрактів. Це була нова група договорів, що не увійшли в жодну із розглянутих вище груп і пізніше дістали в науці римського права назву *contractus innominati* (інномінальні або ж безіменні контракти).

За характером ці договори наближалися до реальних контрактів. Вони виникали не з моменту угоди, а з моменту фактичного здійснення однією із сторін майнового надання. Це спільне в інномінальних і реальних контрактах. А відмінність полягає в тому, що всі реальні контракти виникають з моменту фактичної передачі речі однією стороною іншій.

Отже, виникнення інномінальних контрактів пов'язане з майновим наданням, яке може полягати у передачі речі або у здійсненні якої-небудь дії.

Різноманітність інномінальних контрактів може бути зведена до чотирьох груп:

1. *Do ut des* – передаю тобі річ, аби ти мені передав іншу річ.
2. *Do ut facias* – передаю тобі річ, аби ти виконав дію на мою користь.
3. *Facio ut des* – здійснюю на твою користь дію, аби ти мені передав річ.
4. *Facio ut facias* – здійснюю на твою користь дію, аби ти здійснив дію на мою користь.

З часом ці групи договорів сформувалися в самостійний вид і утворили нові договори в системі римських контрактів. У джерелах є відомості щодо протиставлення нових договорів, які виходили за межі усталеної договірної системи, контрактам, що мали власну назву. Нова група договорів зберегла відмінну ознаку: сторона, яка виконала своє зобов'язання і не одержала задоволення від іншої сторони, мала право замість позову про примус до виконання подати до контрагента кондикційний позов про повернення виконаного.

З часом більшість інномінальних контрактів отримали власні назви.

Найпоширенішими серед цих договорів були *permutatio* (договір міни) і *contractus aestimatorius* (оціночний договір).

Договір міни – це контракт, за яким одна сторона передавала іншій стороні у власність яку-небудь річ (речі), з тим що друга сторона натомість передасть першій стороні у власність іншу річ, еквівалентну за вартістю.

Хоча міна існувала раніше, ніж договір купівлі-продажу, але з появою грошей останній майже витіснив її. Проте міна все ж таки зберегла свою життєздатність. Головна відмінність її від купівлі-продажу полягала в тому, що, коли сторона передавала контрагенту річ, що не належала їй, а потім ця річ у контрагента була відсуджена, договір вважався таким, що не мав чинності. В іншому договір міни був подібний до договору купівлі-продажу і до нього застосовувалися правила останнього.

Оціночний договір – контракт, за яким одна сторона передавала іншій певну річ для продажу за обумовлену ціну, а друга сторона повинна була передати першій обумовлену суму чи повернути саму річ.

Предметом договору могла бути будь-яка річ, не вилучена з обігу. Він вважався укладеним з моменту фактичної передачі речі власником іншій особі для продажу. Цей договір наближався до договору доручення за його суттю: фактично власник доручав комусь продати свою річ за обумовлену ціну. Проте відмінність між ними полягала в тому, що доручення – завжди безоплатний договір. За сутністю оціночного договору особа, якій власник доручав продати свою річ, – посередник, (точніше перекупник), в своїх діях був більш вільним, ніж повірений. Він міг продати річ за будь-яку ціну (залишивши різницю між обумовленою в договорі і фактичною ціною собі), міг взагалі залишити річ собі у власність. Своєму контрагенту він зо-

бов'язаний був передати обумовлену договором суму чи повернути річ, якщо її не зміг її продати.

Так само, як і в договорі доручення, продавець не був власником переданої для продажу речі і відповідно до загального принципу, здавалось би, не міг перенести право власності на річ на її набувача. Проте римське право в цих випадках допускало перенос права власності на набувача, оскільки продаж провадився за дорученням і від імені власника.

Однією з особливостей оціночного договору було те, що ризик випадкової загибелі речі приймав на себе перекупник, хоча й не був її власником. Мабуть, це правило збереглося з давніх часів – разом з передачею речі переходив і ризик випадкової загибелі. Ульпіан писав: «На підставі оцінки ризик покладається на того, хто прийняв (річ): він повинен повернути саму річ в цілості або сплатити за оцінкою, про яку досягнуто угоду» (Д. 19.3.1). Проте, інколи ризик покладался на власника речі (Д.19.5.17.1). Очевидно, така непослідовність пояснюється незавершеністю вирішення цього питання у римському праві.

Задачі:

1. Кредитор прийняв у заставу вівцю, що виявилася хворою і заразила всю його стадо. Чи може кредитор заявити позов боржникові про відшкодування шкоди? Чи буде прийнята екцепція боржника, що вівцю вибирав сам кредитор?

2. Тіцій придбав річ у володільця-невласника, догадуючись про це за деякими прикметами. Але він сподівався на те, що набувальна давність зробить його власником раніше, ніж несумлінність продавця буде виявлена. Чи обгрунтовані його надії?

3. Цесія могла бути двох видів – активною й пасивною. Якому з її видів і чому відповідає випадок: а) боржник з волі кредитора обіцяє виконання третій особі, б) кредитор на прохання боржника погоджується прийняти виконання від третьої особи?

4. Чи міг боржник, що взяв у борг під заставу всього свого майна: а) продати з нього що-небудь, включаючи плоди, б) передавати це майно у посаг, в) одержувати нову позику під заставу того ж майна, г) користуватися речами так, що це погіршувало їхній стан?

5. Домовласник уклав договір про продаж належного йому на праві суперфіцію будинку іншій особі. Вночі будинок згорів. Це трапилося ще до того, як договір був виконаний сторонами. Покупець

відмовився виплатити гроші, пославшись на те, що за відсутності об'єкта купівлі-продажу, немає й договору. Чи правомірна ця заява?

6. Три римлянина уклали угоду про створення своєрідного товариства взаємодопомоги. В цій угоді вони передбачили, що веденням сумісних справ буде займатися Тицій, тоді як Луцилій надасть приміщення для крамниці, а Валеріус виділить для загальних потреб певну суму грошей. Прибутки мають розподілятися у рівних частках між усіма учасниками договору. Через деякий час Луцилій помер, і його спадкоємці звернулися з вимогою до Тиція та Валеріуса про звільнення приміщення, а також про виплату їм частини прибутку, отриманого з моменту смерті Луцилія до моменту подання позову. Відповідачі посилалися на те, що крамниця передана у користування товариству і, отже, поверненню не підлягає. Що стосується виплати частки прибутку, то вони готові це зробити за умови вступу когось із спадкоємців до товариства. Вирішіть спір.

7. Римський громадянин уклав договір продажу свого маєтку, але, не встигнувши одержати за нього гроші, пішов на війну та потрапив у полон. Чи може одержати гроші, що належать йому за цим договором, його син, який жив разом з батьком? Його дружина?

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення договору.
2. Назвіть умови чинності договору.
3. Співвідношення понять «договір», «контракт», «пакт»
4. Види контрактів
5. Порядок укладення договорів
6. Що таке «вади волі»?
7. Що таке помилка та які наслідки вона має при укладенні договору?
8. Дайте визначення обману та назвіть наслідки укладення договору під впливом обману.
9. Зміст договору.
10. Що таке «істотні умови договору»?
11. Що таке «вербальний контракт»?
12. Які договори належали до реальних контрактів?
13. Які договори належали до консенсуальних контрактів?
14. У чому сутність інномінальних контрактів ?
15. Які існували види пактів?

Тема 7. Спадкування

Питання:

1. Основні поняття спадкового права.
2. Спадкування за заповітом.
3. Спадкування за законом.
4. Прийняття спадку та відмова від спадку.

Основний зміст:

1. Основні поняття спадкового права

Спадкове право — це сукупність правових норм, які регулюють порядок переходу майнових прав і обов'язків померлої особи до її правонаступників.

В системі римського приватного права спадкове право тісно пов'язане з усіма видами майнових прав. Після смерті особи найчастіше залишається її майно, яке є об'єктом переходу за спадщиною до інших осіб. Римські юристи вважали, що помирає власник, але його власність залишається; помирає боржник, але не борг. У римському спадковому праві склався цілий комплекс правових приписів, які регулювали перехід майна власника після його смерті до інших осіб. До них належали такі категорії та положення, як спадкування, спадщина, спадкодавець, спадкоємець, універсальне та сингулярне наступництво, відкриття та набуття спадщини, легати, фідейкоміси та ін.

Спадкування (*hereditas*) – перехід майна після смерті його власника до інших осіб. Під майном прийнято розуміти сукупність прав і обов'язків померлого. Отже, до складу спадщини належать як права, так і обов'язки, актив і пасив, наявне майно померлого і його борги, які він не встиг скасувати за життя. Перехід майна чи майнових прав і обов'язків, що належали певній особі, можливий лише після смерті власника. Спадкування майна за життя його власника не буває.

Спадщина (*hereditas*) – це сукупність прав і обов'язків померлого, яка визначається на момент смерті спадкодавця.

Спадкодавець (*defunctus*) — особа, після смерті якої залишилося майно. Ним може бути лише фізична особа. Юридична особа не може вмерти, її діяльність припиняється, але в цьому випадку права спадкування в неї не настає.

Спадкоємець (*heres*) — особа, до якої переходить у встановленому порядку майно померлого. Ним може бути як фізична, так і юридична особа.

Перехід майна померлого (наступництво) до інших осіб можливий за однією із двох правових підстав — за заповітом або за законом.

Римське спадкове право не допускало одночасного спадкування за заповітом і за законом: *nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest* — не може бути спадкування в одній частині майна померлого за заповітом, а в іншій — за законом. Цей принцип римського спадкового права закладений ще в Законах XII таблиць і зберігся в праві Юстиніана.

Водночас наступництво у правах і обов'язках померлого могло бути двояким за характером — універсальним або сингулярним. За універсальним наступництвом до спадкоємців переходили права й обов'язки як єдине ціле, все повністю. Не можна було погодитися на наступництво лише в правах, відмовившись від обов'язків (боргів), чи покласти на одного спадкоємця борги спадкодавця, а іншому передати тільки права. Тому спадкоємці несли відповідальність за борги спадкодавця – римські юристи, розв'язуючи в такий спосіб питання про борги спадкодавця, ніби підкреслювали, що в особі спадкоємців продовжує свою юридичну особистість спадкодавець.

2. Спадкування за заповітом

Спадкування за заповітом у класичному праві стало переважаючою формою спадкування. Фактично на руїнах колективної власності римської *familia* утвердилася повна свобода заповіту.

У римській класичній сім'ї єдиним і повновладним власником її майна був *pater familias*, і тільки він міг ним розпоряджатися, зокрема, на випадок смерті вказати, кому має перейти після смерті майно, в яких частках, в якому порядку тощо.

Заповіт (*testamentum*) – розпорядження власника щодо його майна на випадок смерті власника. Це односторонній правочин (одностороннє волевиявлення), який може бути реалізованим лише за умови, що особи, визначені як спадкоємці, також виявлять свою волю на прийняття спадщини. Виявлення згоди після смерті заповідача є самостійним, незалежним від заповіту волевиявленням, що відрізняє ці відносини від договірних, хоча тут і має місце виявлення волі як

з боку заповідача, так і з боку його спадкоємців. Заповідач може в будь-який час скасувати або змінити своє розпорядження, чого не можна зробити в договірних відносинах. Це також вказує на односторонній характер заповіту.

Заповіт – це розпорядження з відкладальною умовою, бо воно набуває чинності лише з настанням умови – смерті заповідача. Ця обставина зумовила жорстокі вимоги до заповіту, оскільки в разі сумніву в будь-якому положенні заповіту уточнити дійсний намір заповідача вже неможливо. Для визнання за заповітом юридичної сили він має відповідати таким умовам: заповідач мав активну заповідальну правоздатність; заповіт складений у певній формі; у заповіті міститься вказівка про призначення спадкоємцями конкретних осіб, які мають пасивну заповідальну правоздатність. Заповіт, що не відповідає вказаним вимогам, визнається недійсним.

Заповіт може бути складений фізичною особою. Активна заповідальна правоздатність передбачає наявність у заповідача на момент складання заповіту загальної правосуб'єктності у галузі майнових відносин. Втрата її на момент смерті заповідача не робила заповіт недійсним. У праві Юстиніана заповідальної правоздатності не мали раби, перегріни (проте вони могли заповідати за своїм національним правом), віровідступники, єретики, душевнохворі, неповнолітні, марнотратці, підвладні, глухонімі від народження, а також ті, що не могли висловити свою волю загальнодоступним способом. Жінки до II ст. взагалі не могли заповідати, навіть якщо були *persona sui juris*. З II ст. їм надається право заповідати, але лише зі згоди опікуна.

Кожному історичному періоду відповідала своя форма заповіту. В давньому *jus civile* були одні форми, в республіканський період – інші. В імператорський період і у «праві Юстиніана» існували дві основні форми заповіту: приватна і публічна. Приватними заповітами називалися такі, які складалися без участі органів державної влади. Якщо ж у їх складанні брали участь органи державної влади, вони називалися публічними. В свою чергу, приватні заповіти могли бути письмовими або усними. При складанні усного і письмового заповітів вимагалася присутність семи, а в деяких випадках навіть восьми свідків. Це надавало заповідальному акту урочистості. Свідками могли бути тільки вільні й дієздатні особи. Процес здійснення заповідального акта був безперервним з самого початку і до повного завершення.

При складенні письмового заповіту спадкодавець оголошував свідкам про те, що в цьому документі його заповіт, підписував його сам і давав для підпису свідкам, які засвідчували свої підписи печатками. За усної форми заповіту заповідач мав висловити свою волю вільно, чітко і зрозуміло словами або знаками. Свідки, присутні при складанні заповіту, могли записувати висловлену волю, проте для дійсності заповіту це не мало значення. З часом письмова форма заповіту практично витісняє усну.

З імператорського періоду поширюються публічні форми заповітів. Їх також було два види: 1) заповідач міг висловити свою волю в суді і вона заносилась в протокол, який зберігався в архіві суду; 2) заповідач міг передати свою останню волю, виражену письмово, імператорові, який і оголошував її після смерті заповідача.

В окремих випадках допускалися інші форми заповітів. Проте при всій їх різноманітності в усі часи можна було простежити єдиний принцип – заповіт складався особисто заповідачем, а не його представником.

Призначення спадкоємців – основний елемент змісту кожного заповіту. Якщо в ньому не називалося ім'я спадкоємця, заповіт вважався недійсним. Спадкоємцем можна було призначити лише особу, яка мала пасивну заповідальну правоздатність. Передусім, вона мала бути конкретною – *persona certa*. До невизначених відносилися юридичні особи і постуми – особи, зачаті при житті заповідача, проте народжені після його смерті. Юстиніан визнав за можливе призначити і цих осіб спадкоємцями за заповітом.

Не могли бути спадкоємцями за заповітом жінки після смерті осіб, які володіли майновим цензом в 100 тисяч сестерцій і більше. Ця норма була спрямована проти марнотратства жінок, що належали до вищих верств. Не мали пасивної заповідальної правоздатності діти державних злочинців, перегріни, віровідступники, еретики та ін.

У деяких випадках могли бути спадкоємцями за заповітом раби. Це передбачало відпущення їх на свободу. Вони не могли відмовитися від спадщини і приймали на себе всі борги свого хазяїна. Якщо раб до відкриття спадщини відчужувався власником, то він приймав спадщину за наказом свого нового хазяїні, якому й переходила спадщина. Якщо раба до відкриття спадщини відпускали на волю, то він сам був спадкоємцем і самостійно вирішував питання про прийняття спадщини чи відмову від неї.

Деякі особи, що мали пасивну заповідальну правоздатність, були обмежені в можливості одержати спадщину за заповітом. Так, чоловіки віком 25–60 років і жінки 20–50 років, які не були у шлюбі, одержували спадщину тільки після найближчих родичів, а також за умови, що вони взяли шлюб протягом 100 днів після відкриття спадщини. Ці обмеження були введені законами Августа з метою боротьби з небажанням брати шлюб і бездітністю. Крім того, були й інші обмеження на одержання спадщини.

Допускалось призначення спадкоємця під відкладальною умовою. У такому разі днем відкриття спадщини вважався не день смерті спадкодавця, а день настання зазначеної умови, наприклад за підпризначення спадкоємця (субститута), коли заповідач визначав ніби запасного спадкоємця на випадок, коли перший спадкоємець чомусь відмовиться прийняти спадщину чи помре до відкриття спадщини.

Призначення спадкоємця за скасувальною умовою не допускалось, оскільки суперечило принципові римського спадкового права – *semel heres semper heres* – спадкоємець завжди спадкоємець, тобто, якщо хтось призначений спадкоємцем, то призначений назавжди і замінити його не можна.

Важливим принципом римського спадкового права, який залишався практично незмінним в усі часи римської історії, була свобода заповіту, завдяки якій заповідач міг призначити спадкоємцем на свій розсуд будь-кого зі своїх родичів або й зовсім сторонніх осіб.

Суворість моральних правил, любов до рідних, гласність вчинення заповіту утримували спадкоємців від можливості скористатися своїм правом свободи заповіту попри сімейних інтересів. Спадкоємці, як правило, були членами сім'ї заповідача. Проте із занепадом патріархальної римської *familia*, послабленням моральних норм тощо свобода заповіту призводила до того, що заповідачі все частіше призначають своїми наступниками сторонніх осіб, обходячи своїх найближчих родичів, які своєю працею брали безпосередню участь у створенні спадщини. Це не могло не викликати обурення суспільства.

Так, виникає необхідність у розумному обмеженні свободи заповіту. Спочатку це зводилося до того, що заповідач, оголошуючи на народних зборах своє розпорядження, зобов'язаний був згадати поіменно всіх безпосередньо підвладних – *heredes sui*. При цьому він міг позбавити їх спадщини, вказавши підвладних синів поіменно, а

дочок – загалом: «Всіх останніх позбавляю спадщини». Але розрахунок був на те, що публічно позбавити спадщини своїх підвладних (передусім дітей) заповідач не наважиться. Від такого нерозважливого кроку його мала утримати загроза громадського осуду. Таким чином, виникло «процесуально-необхідне спадкування», яке полягало у необхідності дотримання процедури позбавлення спадщини під загрозою недійсності заповіту.

Проте практика довела недостатність таких формальних обмежень. Заповідачі без докору сумління перелічували найближчих родичів, проголошуючи при цьому, що їх вони позбавляють спадщини. Потрібні були більш радикальні заходи. Їх виробила практика центумвіральних судів, в компетенцію яких входило розгляд спорів про спадщину. Тепер заповідач був зобов'язаний не лише перелічити найбільш близьких родичів, а й визначити їм у заповіті певну (обов'язкову) частку спадщини. В іншому разі обійденим спадкоємцям надавався спеціальний позов про порушення заповідачем моральних обов'язків. Преторська практика визначила коло осіб, що мали право на обов'язкову частку в спадщині незалежно від змісту заповіту. Крім *heredes sui* (безпосередньо підвладних) до цього кола відносили також еманципованих дітей.

У класичний період право на обов'язкову частку одержали всі низхідні і висхідні родичі безумовно, а повнорідні і єдинокровні брати і сестри заповідача – за умови, що спадкоємцями були призначені недостойні особи. Так сформувалося «матеріально-необхідне спадкування», яке полягало у примушуванні спадкодавця до виділення обов'язкової частки спадку певним особам.

Обов'язкова частка складала чверть від законної частки, тобто тієї частки, яку спадкоємець одержав би в разі спадкування за законом. У «праві Юстиніана» розмір обов'язкової частки визначався більш гнучко: якщо до спадкування за законом закликалися чотири і більше спадкоємців, обов'язкова частка становила половину законної, якщо менше – її третину. У разі поважних причин (посягання на життя заповідача, дочка брала шлюб без згоди батьків до 25 років та ін.) заповідач міг позбавити спадкоємця і права на обов'язкову частку.

Крім визначення спадкоємців і часток у спадщині, в заповіті могли бути й інші розпорядження: вказівки, як і для чого використати спадкове майно, покладення на спадкоємців обов'язків виконати пев-

ні дії. Заповідач мав змогу зобов'язати спадкоємця або спадкоємців передати певну річ зі спадщини або її частину третім особам (легат або ж заповідальний відказ).

Заповіт міг бути скасований або частково змінений до відкриття спадщини самим заповідачем: він міг скласти новий заповіт, доповнити його або змінити. Пізніше складений заповіт скасовує раніше складений у частині, що суперечить пізніше складеному.

3. Спадкування за законом

Спадкування за законом (*ab intestato*) мало місце: а) за відсутності заповіту; б) визнання його недійсним; в) смерті спадкоємців, зазначених у заповіті, до відкриття спадщини або їх відмови від прийняття спадщини. В цих випадках спадкування наставало в порядку, встановленому законом; воно називалося ще спадкуванням «проти заповіту». Якщо воля заповідача була висловлена з відхиленням від вимог закону, то вона не визнавалася справжньою. Спадкування також здійснювалося за законом у випадках смерті спадкоємців за заповітом до відкриття спадщини або за їх відмовою від спадщини.

Кардинальну реформу спадкування за законом здійснив Юстиніан новелами 118 і 127. Реформа була підготовлена всім попереднім ходом розвитку римського спадкового права. Основні принципи спадкування за законом були вироблені преторською практикою і практикою центумвіральних судів, а пізніше були законодавчо закріплені Юстиніаном I.

В основу спадкування було покладено когнатське (кровне) споріднення та індивідуальна приватна власність. Усіх потенційних спадкоємців, тобто кровних родичів, було розділено на п'ять класів, встановлено черговість їх закликання до спадкування, передбачене наступництво між спадкоємцями різних класів і ступенів. У разі відмови від спадщини закликаного спадкоємця спадщина виморочною не ставала, а до спадкування закликалися наступні за ступенем родичі.

Класи спадкоємців:

I клас – низхідні родичі спадкодавця: діти незалежно від статі і віку, онуки та ін., оскільки згідно правила про черговість спадкування більш близький ступень усуває від спадкування спадкоємців більш далекого ступеня, то за життя дітей спадкодавця їхні діти (онуки спадкодавця) до спадкування, як правило, не закликалися.

Проте, коли на момент відкриття спадщини не було серед живих їх батька, котрий був би закликаний до спадкування, то спадкоємцями ставали його діти.

Такий порядок спадкування онуків називається спадкуванням за правом представлення – вони ніби представляють свого померлого батька. У такому самому порядку успадковували дідусі і бабусі спадкодавця, його племінники і племінниці. Ці особи закликалися до спадкування за умови, що на момент відкриття спадщини не було в живих того батька чи матері спадкодавця або його сестри чи брата, які могли б самі одержати спадщину, якби вони були живі.

II клас – висхідні родичі: батько й мати, дідусь і бабуся з боку батька, дідусь і бабуся з боку матері, інші висхідні родичі, якщо вони були. В цей же клас входили повнорідні брати й сестри спадкодавця та їхні діти. І в цьому випадку дідусі, бабусі, діти братів і сестер успадковують за правом представлення. Якщо до спадкування закликалися висхідні родичі, а також брати й сестри, спадщина поділялась порівну між усіма спадкоємцями, а якщо тільки висхідні – то на дві рівні частини з боку матері й батька. Наприклад, якщо до спадкування закликані батько спадкодавця, дідусь і бабуся з боку матері, то половину спадщини одержував батько спадкодавця, а другу половину ділили між собою дідусь і бабуся з боку матері.

III клас – неповнорідні брати і сестри та діти раніше померлих неповнорідних братів й сестер. Останні закликалися до спадкування за правом представлення. Неповнорідними братами й сестрами вважалися ті, котрі мали або спільного батька й різних матерів (єдинокровні), або спільну матір, проте різних батьків (єдиноутробні). Зрозуміло, спадкування для неповнокровних братів й сестер відкривалося після смерті тих із братів й сестер, з якими вони були в кровному зв'язку. Діти жінки, що мала шлюб з чоловіком, в якого були свої діти, не були пов'язані кровним зв'язком між собою, вважалися зведеними братами й сестрами, а не повнорідними, і не могли успадковувати один після одного.

IV клас – решта бокових родичів без обмеження ступенів. При цьому родичі більш близького ступеня усували родичів більш далекого ступеня. Наприклад, після смерті спадкодавця залишилися дядько померлого – боковий родич третього ступеня і двоюрідний брат – родич четвертого ступеня. До спадкування буде закликаний

лише дядько померлого, а його двоюрідний брат від спадкування усувається.

У клас – той з подружжя, хто пережив спадкодавця (чоловік після смерті дружини або дружина після смерті чоловіка), закликався до спадкування за умови, що нікого із перелічених у перших чотирьох класах родичів на момент відкриття спадщини не виявилось чи ніхто з них спадщину не прийняв. Практично ця група спадкоємців спадкувала дуже рідко. Проте «бідна удовиця», тобто така, що не мала власного майна, яке б дозволяло їй жити відповідно до її суспільного становища, мала право на обов'язкову частку в розмірі чверті спадщини. Розмір обов'язкової частки міг змінюватися залежно від кількості спадкоємців за законом, але спадкодавець не мав права зовсім позбавити обов'язкової частки свою дружину.

Отже, у «праві Юстиніана» діяв принцип (крім випадків спадкування за правом представлення): одночасне закликання до спадкування спадкоємців різних класів і ступенів не допускалося. Першими до спадкування за законом закликалися спадкоємці першого класу (черги). Ніхто із спадкоємців другого та наступних класів за наявності спадкоємців першого до спадкування не закликалися. Закликання до спадкування спадкоємців другого класу могло мати місце лише у випадках, якщо: а) спадкоємців першого класу на момент відкриття спадщини не виявилось; б) спадкоємці першого класу відмовилися від прийняття спадщини. Якщо ж спадкоємців другого класу не було чи вони відмовилися від прийняття спадщини, до спадкування закликалися спадкоємці третього класу. В разі відсутності останніх чи їх відмови від прийняття спадщини до спадкування закликалися спадкоємці четвертого класу. Якщо ж не було спадкоємців четвертого класу або вони відмовилися від прийняття спадщини, до спадкування закликався той з подружжя, хто пережив спадкодавця.

4. Прийняття спадку та відмова від спадку.

Спадкування — це наступництво у майнових правах і обов'язках спадкодавця. Воно мало дві стадії: відкриття і прийняття спадщини.

Відкриття спадщини відбувається у момент смерті спадкодавця. У момент відкриття спадщини спадкоємці ще не стають її власниками. Для цього слід здійснити такі юридичні дії:

- вжити заходів щодо повного виявлення спадкового майна та його охорони. З цією метою провадився інвентаризаційний

опис виявленого спадкового майна, що слугувало правовою підставою визначення його складу (активу й пасиву);

- виявити і визначити кредиторів і боржників, місце їх знаходження, розміри вимог і боргів тощо;
- виявити потенційних спадкоємців. Вони могли знаходитися як у місці відкриття спадщини, так і далеко від нього – в провінціях, походах тощо. Треба було підготувати спадщину до прийняття спадкоємцями, для чого необхідний був певний, а інколи тривалий час.

Проте спеціальних строків цивільне право не встановлювало.

Кредитори спадкодавця, заінтересовані в задоволенні своїх вимог у найкоротший строк, могли просити спадкоємців дати відповідь, приймають вони спадщину чи відмовляються від неї. Відповідно до цього спадкоємці зверталися до суду з проханням призначити їм строк для роздумів. Цей строк міг бути визначений до 9 місяців, а імператором – до одного року.

Для прийняття спадщини вимагалися такі умови: а) здатність закликаних спадкоємців до прийняття спадщини; б) висловлена певним чином воля на прийняття спадщини. Якщо закликані до спадкування спадкоємці не здатні самі прийняти спадщину через свою недієздатність, замість них спадщину приймали їх законні представники (батьки, опікуни, піклувальники).

Воля на прийняття спадщини могла бути висловлена одним із двох способів: а) заявою про намір прийняти спадщину; б) фактичним вступом в управління спадковим майном.

Право прийняття спадщини було суворо особистим правом, яке не переходило до спадкоємців особи, закликаної до спадкування. Але в деяких випадках таким спадкоємцям давалося право прийняти спадщину, що відкрилась. Такий перехід в спадщину права закликання до спадкування називається трансмісією (*transmissio*).

Можливі такі випадки трансмісії.

- *Transmissio ex capite in integrum restitutio*, тобто якщо закликаний до спадкування спадкоємець не встиг прийняти спадщину і сам помер, то його спадкоємцям надавалася можливість вступити замість нього в права спадщини, що відкривалась. Таке право надавалось преторам за допомогою *in integrum restitutio*.
- Юстиніан взагалі ввів трансмісію закликання на той випадок, якщо закликаний помер раніше закінчення річного строку з

того моменту, коли йому стало відомо про відкриття для нього спадщини.

Це право в межах зазначеного строку переходило до його спадкоємців (*transmissio Iustineanae*).

Траплялись випадки, коли закликаний до спадкування спадкоємець помирає до прийняття спадщини або відмовлявся від неї, причому у такого спадкоємця, що відпав, не було своїх спадкоємців.

Спадкове право – це сукупність правових норм, які регулюють порядок переходу майнових прав і обов'язків померлої особи до її правонаступників.

В системі римського приватного права спадкове право тісно пов'язане з усіма видами майнових прав. Після смерті особи найчастіше залишається її майно, яке є об'єктом переходу за спадщиною до інших осіб. Римські юристи вважали, що помирає власник, але його власність залишається; помирає боржник, але не борг. У римському спадковому праві склався цілий комплекс правових приписів, які регулювали перехід майна власника після його смерті до інших осіб. До них належали такі категорії та положення, як спадкування, спадщина, спадкодавець, спадкоємець, універсальне та сингулярне наступництво, відкриття та набуття спадщини, легати, фідейкоміси та ін.

Спадкування (*hereditas*) — перехід майна після смерті його власника до інших осіб. Під майном прийнято розуміти сукупність прав і обов'язків померлого. Отже, до складу спадщини належать як права, так і обов'язки, актив і пасив, наявне майно померлого і його борги, які він не встиг скасувати за життя. Перехід майна чи майнових прав і обов'язків, що належали певній особі, можливий лише після смерті власника. Спадкування майна за життя його власника не буває.

Спадщина (*hereditas*) — це сукупність прав і обов'язків померлого, яка визначається на момент смерті спадкодавця.

Спадкодавець (*defunctus*) — особа, після смерті якої залишилося майно. Ним може бути лише фізична особа. Юридична особа не може вмерти, її діяльність припиняється, але в цьому випадку права спадкування в неї не настає.

Спадкоємець (*heres*) — особа, до якої переходить у встановленому порядку майно померлого. Ним може бути як фізична, так і юридична особа.

Перехід майна померлого (наступництво) до інших осіб можливий за однією із двох правових підстав — за заповітом або за законом.

Римське спадкове право не допускало одночасного спадкування за заповітом і за законом: *nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest* — не може бути спадкування в одній частині майна померлого за заповітом, а в іншій — за законом. Цей принцип римського спадкового права закладений ще в Законах XII таблиць і зберігся в праві Юстиніана.

Водночас наступництво у правах і обов'язках померлого могло бути двояким за характером — універсальним або сингулярним. За універсальним наступництвом до спадкоємців переходили права й обов'язки як єдине ціле, все повністю. Не можна було погодитися на наступництво лише в правах, відмовившись від обов'язків (боргів), чи покласти на одного спадкоємця борги спадкодавця, а іншому передати тільки права. Тому спадкоємці несли відповідальність за борги спадкодавця. Римські юристи, розв'язуючи в такий спосіб питання про борги спадкодавця, ніби підкреслювали, що в особі спадкоємців продовжує свою юридичну особистість спадкодавець.

Заповіт (*testamentum*) – одностороннє формальне цивільно-правове розпорядження особи на випадок її смерті, яке містить призначення спадкоємця. Призначення спадкоємця – найістотніша частина заповіту. Якщо спадкоємець не призначався, помер чи відмовився від спадщини, заповіт втрачав силу.

Необхідно зазначити, що спадкування за заповітом з'явилося пізніше, ніж спадкування за законом. У праві Юстиніана ми маємо тільки один порядок спадкування. Юстиніан реорганізував право спадкоємства за новелами 118 і 127. Було встановлено чотири класи спадкоємців, які закликались у такому порядку:

I – всі низхідні родичі померлого. Вони (родичі дальших ступенів) закликались разом з ближчими ступенями, якщо вибув їх батько; низхідні одержували рівні частки спадщини. Діти раніше померлого батька всі разом набували ту частку спадщини, яку він міг би одержати за життя;

II – висхідні родичі – батько, мати, дід, баба, а також повнорідні брати й сестри та їх діти тощо.

Якщо успадковували лише висхідні родичі, то спадщина розподілялася порівну *in Iure*, тобто одна половина – по батьківській лінії, а друга – по материнській.

Висхідні, брати і сестри, успадковували порівну — *in capita*. Діти померлих братів і сестер за правом представництва всі разом одержували частку померлого батька — *in stirpes*;

- неповнорідні брати й сестри (єдинокровні і єдиноутробні), а також їх діти. Спадщина розподілялася порівну — *in capita*. Діти померлого батька всі разом успадковували його частку — *in stirpes*;
- всі інші родичі. Найближчі включають більш далеких без обмеження ступенів. Спадщина ділилася на рівні частки — *in capita*.

Отже, за правом Юстиніана допускалася наступність класів і ступенів (*successio ordinum et graduum*).

Спадкування — це наступництво у майнових правах і обов'язках спадкодавця. Воно мало дві стадії: відкриття і прий. Для прийняття спадщини вимагалися такі умови: а) здатність закликаних спадкоємців до прийняття спадщини; б) висловлена певним чином воля на прийняття спадщини. Якщо закликані до спадкування спадкоємці не здатні самі прийняти спадщину через свою недієздатність, замість них спадщину приймали їх законні представники (батьки, опікуни, піклувальники).

Право прийняття спадщини було суворо особистим правом, яке не переходило до спадкоємців особи, закликаної до спадкування. Але в деяких випадках таким спадкоємцям давалося право прийняти спадщину, що відкрилась. Такий перехід в спадщину права закликання до спадкування називається трансмісією (*transmissio*).

Можливі такі випадки трансмісії.

- *Transmissio ex capite in integrum restitutio*, тобто якщо закликаний до спадкування спадкоємець не встиг прийняти спадщину і сам помер, то його спадкоємцям надавалася можливість вступити замість нього в права спадщини, що відкривалась. Таке право надавалось преторам за допомогою *in integrum restitutio*.
- Юстиніан взагалі ввів трансмісією закликання на той випадок, якщо закликаний помре раніше закінчення річного строку з того моменту, коли йому стало відомо про відкриття для нього спадщини.

Це право в межах зазначеного строку переходило до його спадкоємців (*transmissio Iustineanae*).

Задачі:

1. У спадкодавця, який не залишив заповіту, не виявилось законних спадкоємців, але на спадщину стали претендувати далекий родич померлого та його емансипований син. Кому надасть перевагу претор? Дайте відповідь.

2. Хтось призначив раба своїм спадкоємцем. Чи може раб відмовитися? Чи можна зробити раба спадкоємцем без попереднього відпущення його на волю?

3. У яких випадках число свідків, що посвідчують заповіти, треба було збільшувати, а в яких – дозволялось зменшувати:

- а) при заповіті сліпого, глухого, німого;
- б) під час епідемії;
- в) коли спадкодавець призначає спадкоємцями усіх своїх законних спадкоємців, але не в рівних частках?

4. Син успадкував після смерті батька серед іншого майна й землю на праві володіння. Яким є це придбання – первісним або похідним? До настання строку набувальної давності зазначеному володінню бракує кілька місяців. Чи може син бути позбавлений володіння третьою особою? Чи буде для сина-спадкоємця зарахований строк добросовісного володіння батька або його треба починати рахувати спочатку?

5. У спадкодавця, який не залишив заповіту, не виявилось законних спадкоємців, але на спадщину стали претендувати далекий родич померлого та його емансипований син. Кому надасть перевагу претор? Дайте відповідь.

6. Хтось призначив раба своїм спадкоємцем. Чи може раб відмовитися? Чи можна зробити раба спадкоємцем без попереднього відпущення його на волю?

7. У яких випадках число свідків, що посвідчують заповіти, треба було збільшувати, а в яких – дозволялось зменшувати:

- а) при заповіті сліпого, глухого, німого;
- б) під час епідемії;
- в) коли спадкодавець призначає спадкоємцями усіх своїх законних спадкоємців, але не в рівних частках?

8. Помираючи, Гортензій вказав у тестаменті: «Хай спадкоємцем буде мій син, що має народитися від моєї вагітної дружини. Якщо ж раптом він, коли стане правоздатним, відмовиться від спадку, то хай спадкоємцем буде Курій». Після смерті Гортензія його вдова народи-

ла мертвого сина. Тоді претензії на спадок пред'явив брат померлого, посилаючись на те, що оскільки спадкоємець не став правоздатним, то тестамент є недійсним, і Курій на спадок претендувати не може. Сторони звернулися до суду. Як вирішити справу?

9. Якийсь римський громадянин був призначений спадкоємцем своїм далеким родичем, що вмер бездітним. Навівши довідки про спадкодавця, він довідався, що той володів самим розкішним маєтком у Кампанії неподалік від Неаполя та мав чимало грошей, накопичених завдяки морській торгівлі з Іспанією. Коли заповідач помер, спадкоємець поспішив з'явитися в маєток і став його хазяїном. Потім він з'явився у курію Неаполя, щоб офіційно оформити вступ у спадщину. Виконавши формальності, спадкоємець став вивчати папери померлого родича й довідався, що незадовго перед цим той втратив кілька торговельних кораблів і був змушений закласти маєток. Строк сплати боргу минав через місяць. Громадянин відправився до магістратів Неаполя й заявив, що відмовляється від спадщини. Що йому відповіли? Тоді він сказав, що не буде платити по боргах, тому що не знав про їхнє існування. Як бути кредиторам? Поки тяглася справа, громадянин довідався, що його померлому родичеві прийшов лист із Азії, у якому старий друг того відмовляв велику суму. Чи міг громадянин претендувати на ці гроші?

10. Після смерті спадкодавця, який не залишив заповіту, не виявилося законних спадкоємців, і на спадщину стали претендувати троюрідний брат спадкодавця і його еманципований син. Кому віддасть перевагу претор?

11. Якийсь літній римлянин призначив спадкоємцем свого еманципованого сина, який давно жив окремо, з умовою, якщо той одружиться й обзаветься дітьми. Коли батько помер, син успадкував його майно, тому що інших дітей у батька не було. Однак він не виконав умову заповіту й не обзавівся родиною. Із цієї причини його дядько, брат батька, вимагав передати йому майно померлого, мотивуючи цю вимогу тим, що син – 1) еманципований, 2) не виконав умову заповіту, а він, будучи братом, є агнатом покійного та, маючи дітей, у такий спосіб забезпечить продовження їхнього роду. Хто виграє у спорі?

12. У заповіті померлого громадянина було сказано, що все його майно в рівних частках залишається всім дітям без винятку. Складність ситуації полягала в тому, що молодший син спадкодавця на-

родився через тиждень після смерті батька, а старший син трагічно загинув за кілька днів до смерті батька, що й підірвало його сили. Чи будуть у числі спадкоємців фігурувати син, що народився останнім, і два малолітніх сини загиблого старшого сина батька?

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення спадкування.
2. Що розуміється під поняттям «спадкове майно»?
3. Які етапи розвитку римського спадкового права Ви знаєте?
4. Хто міг бути спадкоємцем при спадкуванні за заповітом?
5. Що розуміється під поняттями активна та пасивна заповідальна правоздатність?
6. В чому полягає сутність заповідального відказу?
7. Назвіть класи спадкування за законом відповідно до реформи Юстиніана.
8. Вкажіть умови прийняття спадщини за законом.
9. Охарактеризуйте поняття «спадкова трансмісія».
10. Що в римському праві розуміли під сингулярним наступництвом?

Тема 8. Захист цивільних прав

Питання:

1. Концепція захисту цивільних прав за римським правом.
2. Самозахист прав.
3. Строки й терміни захисту цивільних прав.
4. Позовний захист.
5. Поняття та види позову.

Основний зміст:

1. Концепція захисту цивільних прав за римським правом

Захист прав є одним з аспектів функціонування правової системи. Примусовий характер правових норм забезпечується державою за допомогою спеціально створених державних органів. В разі порушення суб'єктивного права особи, яке визнається і охороняється державою, воно може бути захищене через суд із застосуванням до

порушника примусових мір впливу. Сукупність юридичних дій, що утворюють певний порядок, процедуру захисту прав у суді, називається процесом. Правові норми, які регулюють порядок діяльності учасників процесу та судової влади складають процесуальне право.

У давньоримській практиці склалися два типи процесу, які були спрямовані на захист різних інтересів. У кримінальному процесі захищалися інтереси всього суспільства і призначалися покарання за дії, що їх порушують. Він розпочинався за ініціативою державних органів або окремих громадян, які в такому випадку представляли суспільство в цілому. Інший тип процесу – цивільний – мав за мету захист приватних інтересів окремих осіб. Він ініціювався заінтересованими особами, які прагнули захистити своє законне право. Саме цивільний процес буде розглянуто далі в трьох його формах, що історично змінювали одна одну.

В Стародавньому Римі до появи державного суду первісною формою захисту порушених прав була саморозправа. Конфлікти приватних інтересів вирішувались їх учасниками самостійно власними силами. Потерпілий або його сім'я застосовували до кривдника засоби впливу чи покарання на свій розсуд. Але згодом із розвитком суспільства, державності і права відбувається перехід від приватної розправи до судової форми захисту прав. Дослідники давньоримського права вважають, що втручання держави у приватний процес самозахисту відбувалось поступово. Спочатку приватна розправа була обмежена певним порядком застосування сили до порушника, і таким чином самозахист був введений у законні форми. На ранній стадії правової регламентації саморозправи Законами XII таблиць було дозволено завдати кривднику таке ж зло, яке він спричинив потерпілому – *talio* (з лат.- відплата, приватна помста). Така ідея еквівалентної відплати була проміжною ланкою при переході від права вбити злочинця до права прийняти від нього грошовий штраф. Пізніше введена система викупів, а завершальним етапом було становлення державного суду.

В розвинутому праві залишки самоуправної форми захисту із застосуванням сили збереглися як винятки і дозволялися законом тільки в окремих ситуаціях. Так самозахист був дозволений у випадках неправомірного нападу на особу або його майно. В такому разі відбиття нападу вважалось необхідною обороною і регламентувалось правилом: насильство дозволено відбивати силою (D. 43.16.1.27).

При цьому міри самозахисту мали відповідати характеру нападу і не повинні були перевищувати межі самооборони: нападника можна поранити під час самозахисту, але не з метою помсти (D. 9.2.45.4). Самозахист допускався також у випадках, коли була потреба у негайних діях проти порушника. Так, правомірним вважалося затримання боржника, що втікає, для того, щоб силою змусити його сплатити борг. Проте загальною засадою захисту порушеного права було належне звернення до суду для його відновлення. Застосування власної сили з цією метою не тільки заборонялося, але й призводило до негативних наслідків. Так, якщо кредитор самочинно захватив у боржника речі для задоволення своїх претензій, він мав повернути їх і, крім того, взагалі втрачав право вимоги до боржника.

У Стародавньому Римі становлення системи державного захисту прав відбувалося по мірі посилення держави і розширення сфери її впливу на приватні відносини. Головною ознакою цього стало віднесення питання захисту прав окремих осіб до компетенції спеціальних органів і магістратів, створених державою і наділених судовою владою. Форми цього захисту історично змінювалися і це знайшло свій прояв в еволюції римського приватного процесу, в якій виділяють три етапи: 1) легісакційний процес (*legis actiones*), 2) формулярний процес (*per formulas*), 3) екстраординарний процес (*cognitiones extra ordinem*).

2. Самозахист прав

Право в Римі захищалося лише тоді, коли органи держави встановлювали для даної категорії справ можливість пред'явлення позову. Не встановлено позову – немає і захищеного державою права.

Отже, перехід від приватної саморозправи до державного суду відбувався поступово. Проміжними етапами були: а) система регламентації приватної розправи шляхом встановлення певного порядку застосування насильства до кривдника; б) система викупів; в) передача справи захисту права органам держави.

Але навіть у розвиненому римському праві ще зберігалися сліди початкової епохи саморозправи. Так дозволявся самозахист, тобто самоуправне відбивання від насилля, яке загрожувало порушенням права: проти насилля дозволялося застосовувати силу і таким чином попереджувати порушення права. Однак, якщо порушувалось право, заборонялося застосовувати силу для його відновлення. Інакше

кажучи, заборонялося самоуправне відновлення порушеного права за винятком тих випадків, коли невживання негайних заходів могло привести до значних втрат. Наприклад, не сплативши боргу, боржник намагався втекти. У такому випадку кредиторі дозволялося його затримати і силою змусити сплатити борг.

Недозволене самоуправство тягнуло за собою негативні наслідки. Кредитор, який самовільно захопив річ боржника для задоволення своїх вимог, зобов'язаний був цю річ повернути. Разом з тим він втрачав своє право вимагати цю річ від боржника, коли з'ясувалося, що загарбник (кредитор) не мав права власності на цю річ, то він не тільки повертав її, але й сплачував вартість речі особі, в якій ця річ була захоплена. За винятком зазначених надзвичайних випадків самозахисту, захист прав від порушень здійснювався спеціальним органом – судом.

Однак уже римське право знало і досудові способи захисту порушених прав, а саме: а) гарантія, яку дає одна особа іншій в тому, що вона виконає дане зобов'язання. Гарантія може бути добровільною або примусовою; б) право утримання речі до задоволення власником вимог кредитора; в) секвестр – передача речі третій особі до вирішення спору між двома особами із зобов'язанням віддати її тому, кому вона була присуджена. Якщо, незважаючи на вжиті заходи охорони, право все ж буде порушене, то за захистом свого порушеного права потерпілому належить звернутися до суду.

3. Строки й терміни захисту цивільних прав

Особа, право якої порушено, мала право на позовний захист — на відновлення свого права. При цьому їй надавали можливість самій вирішувати, пред'являти позов до винного чи ні.

Позовна давність – це встановлений законом максимальний термін, після закінчення якого виключалася можливість процесуального захисту порушеного права особи, що не потребувало перегляду своєї справи.

До V ст. у римському праві існувало поняття законного строку пред'явлення позову. Як і в межах законного терміну пред'явленого позову, так і в межах позовної давності особа могла здійснювати захист порушених прав і пред'являти позов, але при закінченні законного терміну можливість процесуального захисту права особи була неможливою.

При позовній давності закінчення часу погашалося правом особи, якщо це право не використовувалося особою протягом певного часу. Тобто причина, що виключала право, було не закінчення часу права особи, а бездіяльність суб'єктивного права протягом встановленого законом часу.

Законні терміни встановлювалися для окремих позовів, наприклад, для позовів з договору купівлі-продажу, у зв'язку з недоброякісністю товару, був встановлений термін шість місяців.

Позови, пов'язані із спадщиною, могли подаватися протягом п'яти років. В епоху імператора Юстиніана з появою позовної давності строк встановлювався в 30 років.

4. Позовний захист

Захист цивільних прав у римському приватному праві міг здійснюватися як у позовному, так і спеціальному (за допомогою інтердиктів претора) порядку. Головним з них, як і взагалі – типовим для приватного права – був позовний захист. Оскільки про динаміку і види судового процесу йшлося при розгляді загальних положень римського права, тут відразу почнемо з характеристики цивільно-правового позову.

У класичному римському праві позов (*actio*) це право домагатися через суд того, що тобі належить. Іншими словами, позов – це звернення до суду за захистом своїх порушених прав.

За часів формулярного процесу претор мав право давати позов, виходячи з принципу добра і справедливості, а не з наявності норми права. Була розроблена розгалужена система позовів. У преторських едиктах постійно наводилися формули окремих позовів, розроблених щодо відносин, які одержували правовий захист з боку претора. Розглянемо найтипівіші з них.

5. Поняття та види позову

Позови в давньоримському праві склали цілу систему, яка включала у себе різні їх види. Кожний позов був призначений для певної категорії спорів. В залежності від того, на захист яких прав був спрямований позов (речових або зобов'язальних) виділяють речові та особисті позови.

1. *Actio in rem* (позов «до речі») та *actio in personam* (позов до певної особи).

Якщо предметом спору є право на річ, то це буде речевий позов (*actio in rem*), наприклад, спір про право власності, сервітутне, заставне або якесь інше речеве право. Порушником зазначеного права потенційно може бути будь-яка третя особа, оскільки в кожній з них може виявитися спірна річ, право на яку оспорує позивач. Хто буде відповідачем за речевим позовом – невідомо, бо невідомо, хто може виявитися порушником речевого права. Захист засобом речевого позову називається абсолютним захистом.

Якщо ж предметом спору є певна дія, право вимагати виконання якої належить позивачеві, то це – персональний або ж особистий позов (*actio in personam*). Він впливає з особистих правовідносин, що складаються між двома або кількома певними особами, найчастіше з договору або іншого зобов'язання. Правовідносини тут встановлюються між конкретними особами. При цьому заздалегідь відомо, хто з них може виявитися порушником. Отже, відомо, хто може бути відповідачем за даним позовом. Захист за допомогою особистого позову одержав назву відносного захисту.

2. *Actio stricti juris* (позов «суворого права») та *actio bonae fidei* (позов «доброї совісті»).

Основна відмінність між ними полягала в тому, що при розгляді першого виду позовів суддя пов'язаний буквою договору або закону і не може від неї відступити, навіть якщо вважає, що припуститься помилки. При розгляді другого виду позовів суддя заглиблювався у зміст договору в пошуках справжньої волі сторін, тобто з'ясовував насамперед те, до чого сторони прагнули при укладенні договору, а не що було виражено у букві договору чи закону. Позови суворого права були відображенням більш давніх часів, коли панував формалізм. Позови доброї совісті – породження часу пом'якшення формалізму. Наприклад, при відчуженні особливо важливих речей не дотримувались спеціального ритуалу (так званої манципації), право власності до набувача не переходило, що давало формальне право відчужувачу вимагати повернення проданої речі. Відповідно до позовів суворого права вимоги позивача підлягали задоволенню. Пізніше за позовом доброї совісті вимоги того ж позивача відхилялись, оскільки продаж все ж мав місце.

3. *Actio directa* – «прямий позов», що містить головну вимогу у даних відносинах, та *actio contraria* – «зворотний позов», призначений для захисту прав, похідних від головних. Наприклад, при веденні чу-

жих справ без доручення за допомогою прямого позову захищалися права господаря справи, у яку втручалася стороння особа. Це було пов'язане з таким принципом римського приватного права, як неприпустимість втручання у сферу чужих майнових прав. Разом з тим, мали бути захищені і права гестора, який добровільно зробив корисні витрати на чужу користь. Для цього йому і надавався «зворотний позов» про відшкодування доцільних витрат на користь господаря.

4. *Actio utilis* – позов за аналогією. Дозволяв претору поширити захист на відносини нові, використовуючи норми *jus civile*, що регулювали подібні ситуації. Сутність його у тому що відомий позов застосовується до подібної ситуації. Наприклад, відповідно до вже згаданого закону Аквілія відповідач зобов'язаний був відшкодувати заподіяну ним чужій речі шкоду за умови, що їй заподіяна шкода іншою річчю – *corpore corpori*. Наприклад, чужа тварина вбита палицею. Якщо ж вона ж заморена голодом, то відповідальність не наставала. Проте, оскільки результат в обох випадках був однаковим, то претор поширив застосування зазначеного позову і на ситуацію, коли тварина вмирала з голоду від дії чи бездіяльності винної особи, за аналогією.

5. Кондикції – особливі зобов'язальні позови, передбачені *jus civile*, у яких не згадуються підстави їх виникнення.

Ще в легісакційному процесі у формі вимоги виконання зобов'язання по перенесенню права власності з'явився цей термін, один з найдавніших у римському праві. Широке застосування кондикції одержали у формулярному процесі. Це персональний позов суворого права, спрямований на витребування певної грошової суми чи певної речі. Спочатку названий позов впливав з конкретних контрактів. Проте його значення зросло при вирішенні спорів, що виникали з безпідставного збагачення, однією із спеціальних форм якого була кондикція про повернення викраденого. Післякласичне право спеціалізувало кондикції як специфічний вид цивільного позову саме в зобов'язаннях, що виникали з такого збагачення. Це були кондикції: про повернення незаборгованого, сплаченого помилково; кондикція проти того, хто прийняв виконання, яке його безчестило, або проти того, хто прийняв виконання, заборонене законом. Однією з найпоширеніших була кондикція про повернення майнового надання, мета якого не була досягнута, а також кондикція про повернення збагачення, яке сталося з інших неправомірних підстав.

Римська юриспруденція розробила фундаментальне вчення про кондикції, яке стало основою для сучасних позовів з безпідставного збагачення.

6. *Actio fictia* – позови з фікцією. Претор пропонував судді припустити існування якоїсь обставини і з врахуванням цього вирішити справу.

Причиною появи цього виду позовів було те, що з розвитком господарського обігу виникали нові майнові відносини, для яких *ius civile* не передбачало захисту. В таких випадках претор надавав судовий захист таким відносинам, пропонуючи у формулі судді допустити існування фактів, яких насправді не було, тобто допустити фікцію і підвести під неї нові відносини. Наприклад, коли в практику почала впроваджуватися така форма уступки прав як передача вимоги, претор вказував у формулі судді: «Ти, суддя Октавій, допусти, що Авл Агерій є спадкоємцем Нумерія Негідія і за спадщиною одержав від нього право вимоги». Завдяки фікції особа, якій було передано право вимоги до іншої, одержувала позовний захист.

7. Позови з переміщенням суб'єктів в інтенції та кондемнації. Використовувались, наприклад, для використання судового представництва – в інтенції вказувалось ім'я того, кого представляли, а в кондемнації – ім'я представника.

8. Позови штрафні та реіперсекаторні. За першими можна було стягнути штраф. За другими можна було вимагати відновлення порушеного становища, передачі прав тощо. Іноді ці функції поєднувались в одному позові. Наприклад, за законом Аквілія за пошкодження речі стягувалась не її вартість, а вища ціна, що склалася протягом останнього року чи місяця. Таким чином, потерпілий не лише отримував відшкодування збитків, але й порушник додатково карався майновим обтяженням.

9. *Actio popularis* – позов, котрий міг бути поданим кожним римським громадянином в «інтересах римського народу». Такий позов можна було, зокрема, подати щодо «поставленого чи підвішеного», «вилитого чи викинутого». Штрафи за такими позовами стягувались на користь держави.

Інколи виникає ситуація, коли для захисту одного і того ж правовідношення право може запропонувати кілька позовів. Наприклад, *furtum* у римському праві була цивільно-правовим порушенням. Проти неї приватне право Риму могло запропонувати віндикаційний

позов, позов про повернення викраденого і кондикцію з крадіжки. Ось у таких випадках має місце конкуренція позовів, яка має місце тоді, коли одна або декілька осіб надіялися кількома позовами для захисту одного і того ж права, наприклад, власності. Право вибору належало позивачеві. Проте задоволення вимоги за одним позовом з конкуруючих знесиловало вимоги за іншими, оскільки не допускалося двічі задовольняти одну й ту ж вимогу. Але якщо за одним позовом вимога задовольнялася лише частково (не повністю), то в такому разі дозволялося заявляти другий позов.

Проте в окремих випадках для захисту одних і тих же відносин, які захищалися кількома позовами, допускалося одночасне подання двох позовів. У такому разі мала місце кумулятивна конкуренція. Якщо ж позивачеві дозволялося заявляти лише один з кількох позовів за вибором, то мала місце альтернативна конкуренція. Прикладом кумулятивної конкуренції може бути *furtum*, коли потерпілий мав право позову на витребування викраденої речі (нештрафний позов) і штрафний позов з *furtum*. Залежно від виду останньої визначався розмір штрафу, тобто заявлялися обидва позови. Проте для витребування викраденої речі міг бути заявлений лише один з нештрафних позовів.

Штрафні позови мали суворо особистий характер. Вони не переходили в спадщину і не допускали процесуального представництва на боці відповідача.

Для захисту одного й того самого права могло існувати кілька позовів. Це – конкуренція позовів, при якій право вибору належить потерпілому (позивачеві). Задоволення вимоги за одним позовом з таких позовів тягло втрату чинності іншими, оскільки не допускалося двічі задовольняти одну й ту ж вимогу. Але якщо за одним позовом вимога задовольнялася лише частково, то дозволялося заявляти другий позов.

У окремих випадках для захисту одних і тих самих відносин допускалося одночасне подання двох позовів. У такому разі мала місце кумулятивна конкуренція. Якщо ж позивачеві дозволялося заявляти лише один з кількох позовів за вибором, то мала місце альтернативна конкуренція. Прикладом кумулятивної конкуренції може бути *furtum*, коли потерпілий мав право позову на витребування викраденої речі (нештрафний позов) і штрафний позов з *furtum*. Проте для витребування викраденої речі міг бути заявлений лише один з нештрафних позовів.

Важливу роль у фіксації результатів розгляду позову відіграло судове рішення (*judicatum*), яке, крім того, слугувало основою для наступного розвитку процесу захисту суб'єктивного права.

Крім позовного захисту порушених прав, існували форми неповного захисту від порушень, яка надавалася магістратами. За своєю сутністю це були адміністративні форми захисту суб'єктивних цивільних прав. До них належали інтердикти, стипуляції, введення у володіння і поновлення в первісний стан

Інтердикти (розпорядження претора, яким він забороняв здійснювати які-небудь протиправні дії) спочатку адресувалися конкретним особам, а потім проголошувались як загальнообов'язкове правило. Вони широко застосовувались як правовий засіб припинення свавілля – претор віддавав розпорядження: не робити насильства (*vim fieri veto*). Оскільки свавілля найчастіше мало місце щодо володіння, то здавна виникли і володільницькі інтердикти для захисту фактичного володіння речами (інтердикти, що захищали наявне володіння від сторонніх посягань; інтердикти про повернення втраченого володіння тощо).

Стипуляція – обіцянка заплатити певну суму або зробити що-небудь: проголошувалась в урочистій обстановці у відповідь на конкретно поставлене питання. Найчастіше такі публічні обіцянки були формою забезпечення виконання вже існуючих зобов'язань чи упередження можливих негативних наслідків.

Введення у володіння здійснюється за розпорядженням претора для забезпечення схоронності певного майна або для виконання певних дій (наприклад введення у володіння спадком з метою забезпечення виконання заповідальних відказів). «Введення» могло здійснюватися щодо усього майна або щодо певної речі.

Поновлення первісного стану (*restitutio in integrum*) було запроваджено преторами для захисту прав осіб у випадку здійснення ними правочинів зі шкідливими для них наслідками. Реституція застосовувалася у випадках: неповноліття однієї зі сторін (*minor aetas*), обман (*dolus*), помилки (*error*), погрози (*metus*), відсутності однієї із сторін (*absentia iusta*). За заявою потерпілої сторони претор міг визнати договір недійсним і поновити стан, що існував до його укладення (покупцю повертається виплачена сума, а продавцю – продана річ тощо).

Задачі:

1. Требацій, який жив на узбережжі, одного дня знайшов скриню, де були різноманітні товари. Оскільки вказівки на те, чиї це товари, не було, він забрав скриню собі. Через деякий час до нього прийшов раб Муція з листом від останнього і проханням повернути речі. Кому належать речі, які в бурю було викинуто за борт для полегшення судна?

2. До юриста звернулися з питанням: «Хто має бути власником речі, якщо на пергаментних паперах Тиція Мевій напише вірш, розповідь, промову?» Дайте відповідь.

3. Каледій купив у Марія сад біля ділянки Іавлена. Марій та Іавлен багато років тому на спільні кошти побудували на землі Іавлена колодязь, який згідно з домовленістю призначався виключно для зрошення саду Марія. За це Марій відмовився від стягнення боргу з Іавлена. Зараз Іавлен не бажає, щоб Каледій користувався цим колодязем, як його попередник. Каледій посилався на те, що для саду, який був закладений вже після облаштування колодязя, немає звідки більше поблизу доставити воду. Як вирішити спір?

4. Велій є власником двох будинків, побудованих один біля одного. З них він одночасно продає один будинок Петрицію, а другий – Урбану. Ділянка останнього доходить до самої стіни будинку Петриція. Але Урбан не бажає, щоб вікна (які за місцевими звичаями відкриваються назовні) й надалі виступали у повітряний простір, який йому належить, а також він не згоден, щоб з даху будинку Петриція вода стікала на його ділянку. Але Петрицій посилається на те, що в договорі купівлі-продажу є умова про те, що дім продається «в наявному видимому стані». Як вирішити спір?

5. Депозитарій виразив намір придбати у власність річ, передану йому на зберігання. Депонент погодився та прийняв гроші. Чи потребує такий правочин формальної передачі речі?

6. Власник будинку, переданого в оренду, зажадав негайного виселення орендаря під тим приводом, що будинок йому потрібний для термінового перевлаштування під торгівельну крамницю. Орендар заперечував на тій підставі, що контрактом строк оренди не встановлений, і зажадав собі від претора інтердикт про захист права володіння. Чи буде його вимога задоволена?

7. Двоє римських громадян купили спільно раба. Чи буде власність складатися з реальних або ідеальних часток? Яким чином ідеальну частку можна перетворити в реальну і навпаки?

8. Хтось замовив скульпторові портрет своєї дружини та надав для цієї мети мармур. Тим часом скульптор одержав більше вигідне замовлення – виліпити портрет імператора. Не маючи під рукою гідного матеріалу, він використав мармур першого замовника. Той, побачивши скульптуру зі свого матеріалу, зажадав її собі, заявляючи, що заплатить за неї таку ж ціну, яку обіцяв за портрет дружини. Скульптор, якому це було невигідно, заперечував, посилаючись на те, що власником виробу слід вважати майстра, який «надав безжиттєвому камінню душу». Замовник наполягав на тому, що власність належить тому, хто надав матеріал, тому що в основі будь-якої духовної діяльності лежить «груба матерія». Як вирішили б суперечку римські юристи?

9. Чи буде дійсною правочин з передачі речі, у випадку, коли відчужувач вважав, що він дає річ у борг, а отримувач думав, що він одержує річ у подарунок?

10. Юристові Яволену належить сентенція: «Від майна ми чекаємо переважно користі, тому те, що заподіює шкоду, – не майно». Чи справедливо це судження?

11. Імператор Марк Аврелій заборонив позивачам примушувати відповідачів з'являтися до суду під час збору врожаю. Один презид провинії розпорядився про виклик сторін до суду з приводу права власності на щойно зібраний виноград, а коли вони не з'явилися, виніс рішення на користь позивача. Чи вірно він вчинив? Чи були в нього підстави порушити розпорядження принцепса? Чи вірно вчинили сторони, коли не з'явилися на вимогу презида?

12. В діалозі Цицерона «Про оратора» приводиться випадок, коли адвокат позивача наполегливо намагався дозволу претора на занадто високу суму позову, а адвокат відповідача – навпаки намагався занизити суму позовних вимог. Цицерон назвав дії обох сторін як безграмотні. Чому?

13. Деякий митець Марк домовився з Квінтом Серторієм, а потім з Гнеєм Помпеєм про продаж пналежної йому скульптури. Він отримав гроші з обох, однак скульптуру передав Гнею Помпею, який нічого не знав про існування Квінта Серторія. Серторій пред'явив виндикаційний позов проти Помпея з метою витребування речі. Чи правомірний такий позов?

14. Під час правління імператора Юстиніана Віктор Поліен передав Корнелію Ставр у належний йому будинок в оренду на два

роки, після чого поїхав у складі посольства за кордон, де перебував протягом 10 років. Повертаючись додому його було захвачено піратами та викуплено агентами уряду ще через 25 років. Корнелій Ставр відмовився повернути йому будинок, посилаючись на строк давності володіння. Чи може Поліен подати позов проти нього?

15. Деякий громадянин вимагає від сусіда аби той негайно прогнав своїх домашніх тварин з його поля, а сусід вимагає аби громадянин полагодив його паркан. Чи можуть вони вимагати у претора інтердикти чи позови? Які?

Питання для самоперевірки

1. Актіо – це...
2. Назвіть поширені позови.
3. Що таке позовна давність?
4. Що таке «спеціальні засоби преторського захисту»?
5. Що таке реституція ?

Тема 9. Рецепція римського приватного права

Питання:

1. Поняття, види і типи рецепції римського приватного права.
2. Чинники та форми рецепції римського права.
3. Вплив римського приватного права на засади сучасного цивільного права та законодавства.
4. Рецепція римського права у Східній Європі.
5. Рецепція римського права у Західній Європі.
6. Рецепція римського права в Україні.

Основний зміст:

1. Поняття, види і типи рецепції римського приватного права

Термін «рецепція» має декілька значень. У мистецтві, культурі, суспільних науках його трактують як запозичення даним суспільством соціологічних і культурних форм, що виникли у іншій країні або в іншу епоху або як сприйняття одного культурного явища, однієї культури очима – іншої.

Стосовно права рецепція – це відродження системи права, яка існувала раніше. Саме це є ключовим моментом у визначенні цього поняття.

Визначення рецепції приватного права як складового елементу загального процесу відродження має принципове значення для її розуміння та характеристики.

Як і відродження, рецепція (римського чи іншого) права є явищем повторюваним, і мову треба вести про «рецепції»; а не про одне лише унікальне явище.

Таким чином, рецепція приватного права може бути визначена як його відродження, сприйняття духу, ідей і головних засад та основних положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі її розвитку у контексті загального процесу циклічних ренесансів.

До поняття «рецепція» досить близькою є категорія «правова акультурація, під котрою розуміють щеплення однієї правової системи до іншої. Але на відміну від акультурації, яка могла бути обмежена якимось одним інститутом, або навіть нормою, рецепція є глобальним явищем. У випадку рецепції у дану культуру інтегрується правова система в цілому, як елемент іншої, більш давньої культури.

Рецепцію також слід відрізнити від реставрації. Рецепція має метою і є кінцевим результатом створення на існуючій базі чогось нового у сфері культури, права тощо. Навіть, якщо вона відбувається у формі, наприклад, прямого запозичення тих чи інших ідей, рішень, правових норм, то маємо продукт нової якості, дещо нове, що виникає на новому витку спіралі суспільного розвитку. Що ж стосується реставрації, то вона переслідує мету відновлення чогось у первісному вигляді саме без змін та доповнень, або, у всякому разі, без таких доповнень, що могли б змінити первісний стан, вигляд вихідного матеріалу.

Головним чинником рецепції права є закономірності загального історичного розвитку. Згідно з ними історія людства є зміною низки цивілізацій, котрі відображають історичний ритм рухів народів, етносів з близьким генетичним корінням та долями. Повторюваність відроджень зумовлюється спіралеподібним розвитком цивілізацій, їхня неодноразовість – неоднаковим ритмом розвитку локальних цивілізацій у межах цивілізації світової.

Рецепція, будучи елементом загального процесу відродження відійшовшої високої цивілізації, полягає у впливі права, як її елементу,

на менш розвинені правові системи, що формуються у новій культурі. При цьому право минувшини пристосовують до сучасних розумінь права. Такі процеси не поодинокі, і найбільш відома рецепція римського права у контексті світової історії цивілізацій не є чимось унікальним – досить хоча б пригадати рецепцію грецького права Стародавнім Римом і створення за допомогою її Законів XII таблиць (Д.1.2.2.4). На перебіг та характер рецепції права в окремих країнах впливають різні обставини (геополітичне становище, ступінь економічного розвитку, світогляд, ментальність тощо), котрі прискорюють або сповільнюють процес рецепції.

Реально рецепція римського приватного права майже ніколи не відбувалася в якійсь одній формі. Найчастіше мало місце поєднання декількох форм з переважанням якоїсь з них.

До цього треба додати, що рецепція римського приватного права може бути різних видів.

По-перше, розрізняють прямі (первинні) та похідні (вторинні) рецепції.

Це пов'язане з тим, що вона не обов'язково є прямим, безпосереднім контактом у часі. Ідеї приватного права, окремі його положення, правні рішення досить часто рецепуються опосередковано, наприклад, шляхом запозичення ідей з правової системи або законодавства окремої країни, де рецепція вже відбулася раніше («вторинна» або «похідна» рецепція). Типовий приклад – запозичення багатьма країнами положень Кодексу Наполеона або Німецького цивільного кодексу (хоча, власне, й вони є результатом вторинної рецепції – проміжною ланкою для них виступали кодифікаційні акти, створені за Юстиніана).

По-друге, рецепція також може бути не лише явною, але й латентною (прихованою). Це відбувається, наприклад, у тих випадках, коли запозичення певних ідей, або якихось засад, принципових рішень тощо зроблено у процесі правотворення фактично на підґрунті вже відомої раніше системи приватного права, але з виголошенням (офіційно чи напівофіційно тощо) принципово іншого підходу. З таким видом рецепції зустрічаємось, наприклад, у цивільному праві радянської державі, котра не визнавала значення принципів та головних ідей приватного права. В такому випадку запозичення, якщо і відбувається, але офіційно виголошується відмова від «застарілих» принципів.

Далі розглянемо основні типи рецепції римського приватного права.

З певною мірою узагальнення можна виокремити Східноєвропейський (Візантійський) та Західноєвропейський типи рецепції римського права.

Східноєвропейський (Візантійський) тип рецепції характеризується такими рисами:

- ґрунтується на одній, чітко встановленій ідеологічній максимі,
- не має, як правило, глибоку науково-теоретичну базу,
- провадиться «за ініціативою зверху»;
- обмежується кількома видами форм рецепції, найчастіше – обранням зразків для наслідування.

Західно-Європейський тип рецепції:

- ґрунтується на плюралізмі політичних та правових думок,
- має надійне методологічне підґрунтя (теоретичну базу),
- є компромісом дії різних політичних, економічних, соціальних сил,
- відбувається внаслідок «ініціативи знизу» (як реалізація соціальних, культурних, економічних та ін. потреб).

2. Чинники та форми рецепції римського права

Головним чинником рецепції права є закономірності загального історичного розвитку. Згідно з ними історія людства є зміною низки цивілізацій, котрі відображають історичний ритм рухів народів, етносів з близьким генетичним корінням та долями. Повторюваність відроджень зумовлюється спіралеподібним розвитком цивілізацій.

Найчастіше йдеться про рецепцію римського приватного права, оскільки саме воно було першим концептом правової системи, сформованим на підґрунті приватної власності. Визначення засад суверенітету особи – власника стало вирішальним для подальшої долі приватного права Стародавнього Риму. Відтак римське приватне право виявилось предметом неодноразових рецепцій. Реципували, насамперед, приватне право, а публічне право – лише тоді і тією мірою, коли цього вимагали потреби державного врядування тощо.

Рецепція римського приватного права відбувалася у різних формах:

- вивчення в навчальних закладах як юридичної загальноосвітньої дисципліни з метою формування світогляду майбутніх правників;

- вивчення римського приватного права як надбання культури;
- дослідження, аналіз та коментування юридичних джерел;
- безпосереднє застосування норм та положень норм римського права;
- використання норм римського права як взірця при створенні нормативних актів (особливо при реалізації кодифікаційних проектів);
- використання давньоримської методики створення нормативних актів або їхнього застосування;
- сприйняття та використання головних засад, ідей та категорій, римського приватного права.

3. Вплив римського приватного права на засади сучасного цивільного права та законодавства

Сьогоднішнє цивільне законодавство України ґрунтується на римському приватному праві. Це простежується як у основних положеннях і принципах цивільного права, так і в окремих інститутах речового, зобов'язального та спадкового права. Діючий Цивільний кодекс України закріплює і розширює необхідні гарантії та основні принципи римського приватного права. Це принципи рівності громадян перед законом (*aequitas*), справедливості (*iustitia*), сумлінності (*bona fidei*), свободи волі людини (*libertas voluntatis hominis*).

Вплив римського приватного права на сучасне цивільне законодавство настільки великий, що його неможливо звести до якоїсь певної кількості статей Цивільного кодексу України. Випадки прямого або опосередкованого впливу римського права багаточислені. Це стосується як загальних положень права, так і статусу осіб, позовної давності, речових та зобов'язальних прав, окремих видів договорів, спадкового права тощо.

Певні випадки впливу римського приватного права на цивільне законодавство, простежуються не тільки в розвитку українського цивільного права, але і в самій загальній побудові Цивільного кодексу України, відповідній системі викладу в Інституціях Гая і Юстиніана: особи – речі – зобов'язання. Римський юрист Гай стверджував: перш ніж говорити про право, необхідно говорити про осіб, для яких це право існує. Особу завжди характеризує правоздатність. Правоздатність сучасного громадянина в корні відмінна від правоздатності римських громадян. В дієздатності вплив римського приватного

права очевидний – це поділ громадян на вікові категорії: 1) малолітні у віці до 14 років (*impuberes*) можуть здійснювати самостійно лише дрібні побутові правочини (ст. 31 ЦК України); 2) неповнолітні від 14 до 18 років (*minores*) можуть розпоряджатися своїми доходами.

У ст. 34 ЦК України передбачена емансипація (*emancipatio*), відома ще римському праву, тобто оголошення неповнолітнього повністю дієздатним. Слід, однак, відзначити, що метою даного інституту в Стародавньому Римі була не стільки збільшення прав неповнолітніх, скільки покарання підвладного сина. У ЦК України врегульовані і такі інститути як опіка та піклування, аналогічні римським (Глава 6 ЦК України). Але треба зазначити, що цілі встановлення опіки та піклування різні. У римському праві – збереження майна малолітньої, в сучасному праві – захист прав і законних інтересів громадян.

Незаперечний вплив римського речового права на сучасне законодавство України і щодо класифікації речей – розподіл їх на тілесні і безтілесні (*res corporales* і *res incorporales*). У ЦК України також представлений подібний поділ речей: речі рухомі і нерухомі (ст. 181); речі подільні та неподільні (ст. 183); головні речі і приналежності (ст. 186). У римському праві існували такі інститути як «Право постійного користування» – римський аналог узуфрукта (право користування річчю і її плодами); чисто римські інститути – іпотека (форма застави) і сервітути (права на чужі речі) (Глава 30.).

Термінологія (*proprietas*), а також поняття права власності своїм корінням сягає в римське приватне право. Проте необхідно вказати, що значний період часу в римському приватному праві не існувало єдиного терміна, що означає право власності.

Крім відомих ще з римського права неустойки, поручительства, завдатку і застави, в ЦК передбачені два нових способи забезпечення зобов'язань – притримання майна боржника і гарантія. Між заставними відносинами в римському приватному праві і сучасними можна углядіти спадкоємність: у сучасному цивільному праві існують такі види застави – застава рухомого майна, схожа з римським «ручним закладами» – *pignus*, і заставу нерухомого майна – іпотека (*hipoteca*). Безумовно, випадки рецепції римського права в сучасне законодавство не є вичерпними. Але тим не менше, і вони доводять неперевершений вплив римського приватного права на сучасне цивільне законодавство України. Разом з тим слід зазначити, що сучасне законодавство України не може прямо ґрунтуватися на інсти-

тутах римського приватного права, бо сама економічна організація суспільства незмірно ускладнилася. Однак основні ідеї і риси римського приватного права впливають на сучасне цивільне законодавство, є зразком для законотворчої діяльності в сучасних умовах, тим паче, враховуючи те, що українська правова система вбудовується сьогодні в загальноєвропейські процеси інтеграції.

4. Рецепція римського права у Східній Європі

Перша рецепція римського приватного права відбулася у Візантії у VI ст.

Складовими внутрішньої політики імператора Юстиніана I, зокрема, були: проведення адміністративних реформ; здійснення економічних заходів, спрямованих на збільшення товарообігу та поживлення виробництва; обмеження земельної власності: впровадження єдності віри та віросповідання тощо. Це знайшло відображення у ліквідації останніх республіканських інституцій, посиленні влади імператора у авторитарній державі, що спиралась на величезний, централізований апарат управління. Окремі законодавчі акти спрямовані проти великих землевласників, вплив котрих іноді переростає у політичну владу, що суперечить імператорським уявленням щодо призначення державної влади. Разом із тим, обмеження прав великих землевласників супроводжуються заохоченням розвитку дрібного землеволодіння (шляхом встановлення податкових пільг тощо).

Юстиніан бореться за єдність віри та віросповідання, оскільки розглядає релігію як підґрунтя соціальної та етнічної єдності, опору політичної влади, для чого видає значну кількість указів (декретів), спрямованих на регулювання відносин у цій сфері.

«Надзавдання» відродження могутньої Римської імперії, яке ставив перед собою Юстиніан, зумовило й проведення робіт пор систематизації римського права. Його завдання у цій галузі можна сформулювати у вигляді слогану: «Через єдине право, як елемент єдиної культури, – до єдиної Римської імперії».

У результаті систематизації Юстиніана I, у кінцевому підсумку, було створено: Кодекс, Дигести, Інституції. Назва усіх цих актів доповнюється згадкою про ініціатора їх створення – «Коденком Юстиніана» тощо.

Першим за часом було створено Кодекс – збірку імператорських конституцій. Спочатку малось на меті лише впорядкувати консти-

туції, які накопичились за останні сто років, але потім Юстиніан змінив підхід, визначивши завдання більш широко: не лише обробка законодавства за останні століття, але й перегляд вже існуючих актів (кодексів).

7 лютого 528 року Юстиніан видав едикт, котрим оголосив склад комісії, а також визначив завдання останньої. Вона мала обробити матеріали, які увійшли до Кодексу Теодосія, виключити з нього те, що застаріло, а також доповнити його законодавчими актами більш пізнього періоду.

Кодекс другого, виправленого, видання був опублікований 18 листопада 529 року і набрав чинності 29 грудня того ж року.

Він містить близько 4600 конституцій, починаючи з Адріана. Найбільша кількість з них належить Адріану – 1200, Северам – 880, Юстиніану – 400. Усі конституції, що увійшли до його видання, набули сили, ті ж, які з нього були вилучені, втратили чинність.

Кодекс Юстиніана поділено на 12 книг. Питанням приватного права відведено книги з 2 по 8. 9 книга присвячена кримінальному праву, 10-12 – адміністративному.

Концепцію створення Дигест було визначено у конституції Юстиніана від 15 грудня 529 року «Deo auctore».

Згідно з нею усім авторитетам в галузі права минулого мала надаватись однакова увага, у старих працях комісія робити скорочення та заміняти застарілі терміни новими, наступні коментарі не допускалися.

16 грудня 529 року комісія доповіла про завершення роботи (тобто пройшло рівно три роки з дня створення її), а 30 грудня 529 року Дигести набрали чинності.

Структурою Дигести у загальному вигляді нагадують Кодекс. Приблизно схожі вони й співвідношенням обсягу матеріалу з тією різницею, що питома вага норм приватного права тут ще більша. Чи не найбільша відмінність структури у тому, що Кодекс починався з церковного права, якого не було у Дигестах.

Ось як виглядає структура Дигест Юстиніана: книга I – загальні положення про право та державу, книги 2-46 присвячені питанням приватного права, матеріал тут розміщено за схемою преторського едикту, книги 47-48 – карне право та процес, книга 49 – оскарження, фінансове, військове право, книга 50 – муніципальне право, заключні положення.

Книги не мають власних найменувань, тоді як титули, на які поділяються книги, опоряджені заголовками, котрі у багатьох випадках відтворюють рубрики «постійного едикту». Титули, у свою чергу, поділяються на фрагменти, кожен з яких є витягом з одного із творів одного з правників. Якоїсь субординації (за авторитетом, часом написана твору тощо) не прослідковується, але великі фрагменти для зручності поділено на параграфи. Кожен фрагмент починається з вказівки на те, хто є його автором і з якого твору взято фрагмент.

Особливістю Дигест є наявність у їхньому тексті інтерполяцій, тобто доповнень, змін або уточнень, зроблених у стародавніх текстах комісією за укладенням Дигест. Такі зміни текстів провадились на підставі вказівки Юстиніана, зроблених у конституції від 15 грудня 530 року, і мали метою пристосування застарілих положень до потреб практики Візантії

Робота над Інституціями почалась протягом останнього року компіляції Дигест. Безпосередньо цим займались Трибоніан, Теофіл та Доротей. В основу Інституцій Юстиніана було покладено Інституції Гая. Порівняння оригінального тексту та переробки Комісії показує, що зміни й доповнення торкнулись, головним чином, тих положень, де були застарілі терміни або посилання на законодавчі акти, які втратили чинність. При висвітленні окремих питань використано Інституції Флорентіна, Марціана та Ульпіана.

Структура Інституцій виглядала таким чином: вступ і чотири книги: I – особи, II – речеві права, у тому числі спадкування за заповітом, III – спадкування за законом, загальні положення зобов'язань та контракти, IV – делікти та норми процесуального права, а також деякі положення публічного права. Книги поділено на титули, титули – на фрагменти.

Інституції вийшли друком навіть трохи раніше Дігест – 21 листопада 533 року, але набули чинності одночасно з ними.

Оскільки пізніше Кодекс, Дигести та Інституції було об'єднані середньовічними юристами у єдине зібрання – *Coprus juris civilis*, треба замислитися над тим, наскільки виправданим є таке об'єднання. Слід враховувати і те, що сам Юстиніан не мав на меті створення якогось єдиного «Суперкодексу».

Очевидно, вірним буде висновок, що під дахом Зводу існували три самостійних законодавчих акти, кожен з яких мав не лише особливі джерела, але й своє особливе призначення: популярний виклад засад

та основних положень приватного права (Інституції), зібрання вищих досягнень римсько-правової думки – скоріше, ідеальний закон, ніж норми позитивного права (Дигести), збірка законодавчих актів «повсякденного вжитку, прикладного характеру» – Кодекс.

Цим пояснюється і той факт, що видавши більше півтори сотні конституцій після другої редакції Кодексу, Юстиніан за тридцять років так і не спромігся на третю редакцію цього акту. У цьому просто не було практичної необхідності: систематизацію було завершено, підвалини нової правової системи закладено. Кожна частина Зводу фактично жила своїм життям: Інституції – навчали, Дигести – чекали свого часу. Кодекс – працював, обростаючи й доповнюючись новими нормами, які були реакцією на потреби сьогодення.

За сутнісними ознаками лише створення Кодексу Юстиніана може вважатись кодифікацією, оскільки остання припускає зведення актів законодавства у єдину збірку, нову не лише за формою, але й за змістом. При цьому норми переглядаються з точки зору переоцінки їх значення на новому етапі розвитку суспільства

Що стосується Дигест, то вони не були результатом перегляду чинного законодавства та його переоцінки. Крім того, створення Дигест не означало скасування розрізаних нормативних актів хоча б тому, що багато фрагментів належали правникам, не згаданим у законі «Про цитування», і отже не були нормами права. Вони стали такими лише після включення їх у Дигести.

Тому Дигести точніше оцінювати як компіляцію, визнавши, що вони є несамостійною науково-прикладною працею, побудованою на використанні чужих творів, за якою визнано силу закону.

Те саме можна сказати і про Інституції Юстиніана.

Якщо з врахуванням цих висновків тепер оцінити усю систематизацію Юстиніана, то її можна охарактеризувати як сукупність кодифікації (Кодекс) та спроби рецепції римського права (насамперед, приватного), яка проходила у формі компіляції з римських джерел (Дигести та Інституції).

Саме ця перша спроба рецепції римського приватного права створили базу для його подальших рецепцій у різноманітних формах, в різних країнах, різних цивілізаціях.

Наприкінці IX ст. імператор Василь Македонянин почав переробку Зібрання Юстиніана з метою його вдосконалення, уніфікації та модернізації. Роботи було продовжено і завершено вже за

правління його сина – Лева VI (Мудрого) на початку X століття. Наслідком їх було видання «Базилік» – збірки законодавства, що мала підґрунтям компіляцію Юстиніана. Складові частини Зводу було перероблено, перекладено грецькою мовою та об'єднано в один кодекс, поділений на 60 книг. За своєю сутністю вони можуть бути оцінені як парафраз Дигест, поєднаний з коментарями до Кодексу Юстиніана.

Законодавча діяльність наприкінці першого тисячоліття супроводжується активізацією наукових правничих розвідок. При цьому предметом їх є не лише положення чинного законодавства, тобто римське право у його візантійській інтерпретації, а й римське приватне право, як таке.

Можна виділити три напрями роботи юриспруденції у Візантії того часу.

Перші два безпосередньо пов'язані з впровадженням у життя положень чинного законодавства.

Один з них – бібліографічна, методична та ін. обробка Базилік, зокрема, це *Synopsis Basilicorum* – збірка коротких статей (витягів) з Базилік, розміщених за алфавітом, а також *Titucitus* – вид предметного покажчика для Базилік, розроблений наприкінці XI ст. візантійським юристом Михайлом Патцесом.

Другий – створення посібників для засвоєння положень чинного законодавства, написаних на зразок Еклоги (наприклад, *Epanagoge austa* – юридичний посібник, підготовлений у X ст.), скорочених збірок витягів із законодавчих актів – епітом тощо.

Нарешті третя течія, найбільш конструктивна з точки зору рецепції римського права, полягала у створенні схолій, тобто коментарів, написаних у вигляді приміток на полях книг, що містили юридичні тексти. Практично схоласти заклали підвалини порівняльного правознавства відносно класичного римського приватного права, відроджуючи при цьому його ідеї.

Останнім юридичним пам'ятником Візантійського права вважають видане близько 1345 року візантійським правознавцем (номофілактом) та суддею Константином Арменопулом «Шестикнижжя» (*Hexabiblos*), яке містило витяги цивільних та кримінально-правових норм з Базилік, зібрані у шести книгах.

Пізніше рецепція римського приватного права за візантійським типом відбувалася у Київській Русі, а пізніше в Росії та Україні.

5. Рецепція римського права у Західній Європі

Перша рецепція римського приватного права у Західній Європі припадає на Раннє Середньовіччя: Головними чинниками запозичення положень римського права варварами у той час були недостатня розвиненість власного законодавства та стремління варварів перейняти досягнення більш високої римської культури.

Проникненню римського права у побут варварських королівств, що виникли на місці знищеної Західної Римської імперії, сприяло не лише усвідомлення його переваг над варварським законодавством, але й те, що церква завжди й всюди жила за римським правом (*Ecclesia vivit lege Romano*). Але духовенство не лише само жило за римським правом, а й впроваджувало його у життя – опосередковано (через вдів, сиріт, мандрівних ченців, хрестоносців тощо) і безпосередньо (через церковні суди у галузі сімейній та спадкування на території теперішніх Франції, Німеччини та Італії).

Мала також значення та обставина, що варварським законодавствам того часу була властива «персоналізація» права: у варварських королівствах людину судили за правовими звичаями тієї етнічної групи, до якої вона належала: франка – за франкським (саличним) звичаєм, бургунда – за бургундським і т.п. Римлянам, що опинились на окупованих варварами територіях, теж було надано право позиватися за власним правом. Оскільки застосування кількох систем законодавства створювало небажаний різнобій нагальною проблемою стала його систематизація, яка відбувалася двома шляхами.

Перший з них, полягав у спробах окремого вдосконалення кожної з гілок «паралельного» законодавства, зберігаючи його поділ за персональною ознакою – одне для своїх, інше – для римлян. Так, у 506 році вестготський король Аларих II затвердив збірку законів, призначенням якої була регламентація становища колишніх римських громадян, які опинились під владою вестготів. Ця збірка називалась *Lex Romana Visigothorum* або *Wrethiarium Alagicianum*. До неї входили витяги з Інституцій Гая, Кодексу Теодосія, сентенцій Павла, деяких конституцій імператорів. Таким же був підхід до нормотворчості у тодішній Бургундії, де створено збірки *Lex Virgundionum* та *Lex Romana Burgonum* (Parianus).

Інший підхід полягав у намаганні створити акти, котрі б, на відміну від «принципу персоналізації» стосувались би усіх підданих

держави. Так, на початку VI ст. у державі остготів королем Теодорихом було видано збірку (так званий «Едикт Теодориха»), складену головним чином на матеріалах римських джерел – імператорських конституцій та сентенцій Павла. Її норми стосувались усіх націй, римських та «неримських», які знаходились під владою одного володаря. Таке рішення нагадувало універсалізм римського приватного права. Недарма Теодориха називають «останнім продовжувачем римської традиції на Заході».

Загалом два згаданих підходи відображали тенденції регулювання за персональним та за територіальним принципами. Другий з них і сприяв рецепції римського права у законодавстві.

Вплив римського права позначався не лише на законодавчій діяльності, але відображався й на характері правових досліджень, формуванні правосвідомості тощо. Зокрема, ознайомлення із загальними засадами римського права відбувалось вже у загальноосвітніх школах при вивченні курсу риторики. Але, крім елементарного вивчення римського права, існувало також вивчення його на професійному рівні – у юридичних школах Рима, Равени, Павії, Верони, Нонантола, Орлеана. Збільшується кількість літературних праць, присвячених римському праву, з'являються глоси (коментарі) до юридичних пам'ятоків. Найбільш відома з них Туринська глоса до Інституцій Юстиніана, створена у проміжку з VI по X ст. У X-XI ст. з'являються самостійні юридичні твори, з яких найбільший інтерес являють *Exceptiones legum Romanorum* – систематичний виклад римського права і *Brachylogus juris civilis* – підручник римського права, написаний на основі законодавства Юстиніана та Бreviарія.

Реальне життя створювало суміші правових систем. Внаслідок цього для юристів усі системи були однаково чинними. Так, у державі франків одночасно діяло три системи: романізоване лангобардське право, римське право, франкське або Салічне право. Такий паралелізм тягнув за собою доповнення однієї системи права положеннями іншої, коли цього вимагали потреби практики. При цьому найчастіше зверталися до положень римського права, як найкраще і найповніше розробленого.

Отже, протягом V – XI ст. у Західній Європі мало місце запозичення як норм римського права, так і його ідей, головних засад, втілення їх у правосвідомість та юридичну практику. Це, безперечно, було спробою рецепції у сучасному розумінні цього поняття.

Друга рецепція римського права відбувалася вже у Пізньому Середньовіччі. Вона починається зі злетом західного християнства, формуванням «нової Європи», особливо помітною стає у XV–XVI ст.

Переживши реформування XI ст., Церква змінила своє ставлення до світської ученості та язичницьких філософії і культури. Не будучи вже пов'язаною необхідністю змагань з іншими світоглядами, маючи у Західній Європі не лише інтелектуальну, але й духовну, і, певною мірою, політичну владу, церква почала сприяти вивченню інших культур та учень.

Рецепція римського права у цей період була пов'язана з його вивченням та коментуванням, передусім, у Болонському університеті наприкінці XI ст. Саме у ньому виникла школи глосаторів, діяльність якої була зосереджена на читанні джерел та коментуванні їх професорами. Основним методом аналізу римських джерел була екзегеза, яка вчинялась шляхом написання між рядками або на полях оригіналу коротких приміток або пояснень до окремих слів – глос. Деякі глосатори використовували синтетичний метод, систематизуючи певні частини першоджерел за різними ознаками. Результатами таких досліджень були *summae*, тобто загальні попередні зауваження, огляди тієї чи іншої частини Зібрання Юстиніана, або *brocardo* – збірники окремих догматичних положень, особливо сумнівних та складних, виведених з джерел, супроводжуваних доказами та поясненнями. З'являються також *tractatus* монографічного характеру та *quaestiones*, тобто збірки рішень казусів, що розглядались на практичних заняттях у школах. Творчість школи глосаторів була завершена Акурсієм, котрий видав вибрані глоси на законодавство Юстиніана – «*Glossa ordinaria*». Ця збірка була популярною не лише у теоретиків, але й у практиків. У судах вона застосовувалась нарівні з законом.

На зміну цьому напрямку дослідження римського права прийшла школа – постглосаторів (або коментаторів). Предметом їхніх досліджень та коментування були вже не римські джерела, а глоси попередників. Засновниками цього напрямку були Жак де Ровіні та Раймондо Лулій. Заслугою коментаторів була спроба філософського осмислення права та оцінка юридичних норм з позицій природного права, використання діалектики та казуїстики. Це дозволяло їм пристосувати римське право до потреб життя. Використовуючи системний метод, коментатори вишукували в різних римських правових

джерелах насамперед головне місце, а вже потім тлумачили зміст джерела «від нього».

На початок XVI ст. вичерпала себе й школа коментаторів, котра була піддана різкій критиці італійськими гуманістами епохи Відродження за схоластичний підхід. Хоча італійські гуманісти не створили свого напряму в юриспруденції, але їх заслуга полягає у відновленні оригіналів латинських юридичних пам'ятників. Крім того, гуманізм забезпечив основу виникнення історико-філологічної та синтетичної шкіл права.

Представники історико-філологічної школи прагнули з'ясувати первісне значення норм Зібрання Юстиніана, спираючись на філологічне тлумачення джерел, з урахуванням особливостей часу їх створення. Саме представникам цієї школи Дені Годфруа та його синові Якобу (Теодору) належать ідеальні для свого часу видання *Congrus juris civilis* та коментарі до *Codex Theodosianus*.

Своєрідною протиположністю історико-філологічному напряму була систематична (догматична) школа, найбільш видатним представником котрої був Доно Юг Донелл, що розробив першу цілісну систему римського приватного права – досить близьку за своїм характером до інституційної.

Недоліком усіх згаданих вище шкіл була суто теоретична орієнтація. Це зумовило виникнення течій практичної спрямованості, представники яких намагалися обґрунтувати тезу про неможливість застосування римського права взагалі (Франсуа Отман), або без урахування засад місцевого (національного) права (Андреас Гайль).

Поряд з вивченням та коментуванням відбувалась рецепція римського приватного права у формі прямого застосування, що набула поширення у Німецьких князівствах. Чинники її були незадовільний стан національного німецького права та юриспруденції, а крім того, психологічна готовність німців до рецепції. Головними шляхами запровадження римського приватного права у юридичну практику були: трансформація судів (малоосвічених шефенів, орієнтованих на звичаєве право, заміняли випускники університетів, де на чільному місці було вивчення римського права), надання університетам фактично права «офіційних консультацій».

Досягши свого піку наприкінці Пізнього Середньовіччя, така форма рецепції зазнавала дедалі більшої критики, що було результатом не стільки зміни економічних, скільки політичних та соціальних

відносин, а також істотних змін у світогляді, пов'язаних з настанням Нового часу.

Третя рецепція римського приватного права цілком пов'язана з Новим часом, ґрунтуючись на підвалинах, закладених філософською революцією, сягаючи свого піку під час кодифікацій ХІХ ст. у Франції та Німеччині.

Її особливості були зумовлені зміною поглядів на державу та право у Західній Європі. Помітну роль в обґрунтуванні рецепції римського права судилося відіграти німецькій філософії. Праці Іммануїла Канта, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля стали основою вчення, що мало вплив на характер рецепції римського права у Німеччині ХІХ ст. (Зокрема, розуміння Гегелем ролі держави, свободи індивіда та стосунків останнього з державою, а також духу (розвитку) історії і значення у цьому процесі німецької нації).

Історична школа права у центр своїх досліджень ставила питання не про те, у чому полягає сутність права та яким воно має бути, а про те, як право виникає та яка його історія. Найбільш помітною її постаттю був Фрідріх Карл фон Савінії, котрий вважав, що завдання правників полягає в тому, щоб на підставі результатів історичних розвідок виділити з римського права те життєздатне, що у ньому є, що стало з перебігом часу національним германським, і переробляти його в одне органічне ціле з продуктами, що самостійно утворились у новому німецькому житті.

Послідовним супротивником Савінії був Р. фон Єринг, котрий заснував реалістичну (прагматичну) школу права. Виходячи з того, що право є безпосереднім продуктом життя, він обґрунтував висновок про те, що всі великі зміни в суспільному житті тягнуть за собою зміни і у сфері права. При цьому мають значення не тільки національні сили та потенціал кожного народу, але й його зіткнення з іншими ідеями. Народ, котрий засуджує себе на національну замкнутість, тим самим прирікає себе на застій. На думку Єринга, найцінніша спадщина для нас – це римський метод правотворчості, завдяки якому право, що ними створюється, не перестаючи бути стрункою науковою системою, в той же час завжди лишалось найкращим для практичного застосування. Тому з римського права слід зберігати тільки те, що у ньому формально і матеріально ще лишається цінним, а замість усього іншого поставити нові, більш співзвучні часу та необхідні йому поняття. Завдання сучасного юриста не тільки в створен-

ні, але й у руйнуванні, яке розуміється як відкидання непотрібного та застарілого. Таким чином, було запропоноване рішення, значення якого важко переоцінити: *Durch das romische Recht uber aber romische Recht chinaus* – Від Римського права – вперед і далі римського права.

Цей підхід і було використано при кодифікації цивільного законодавства у Європі XIX століття, зокрема, при створенні Цивільного кодексу французів та Німецького цивільного кодексу.

Роботи зі створення Цивільного кодексу у Франції почалися ще 1790 року, однак жоден з підготованих законопроектів не виявився вдалим. 12 серпня 1800 року було створено комісію, в яку увійшли видатні юристи: Біго де Преаміне, Мальвіль, Тронше, Порталіс. Двоє з них були прихильниками звичаєвого французького права, двоє – римського права, що дозволило урахувати найкращі якості як того, так і другого, але з перевагою все ж таки праву римському. Велику роль у створенні Цивільного кодексу відіграв Наполеон, котрий поділяв точку зору Порталіса відносно того, що право власності є основним правом, підґрунтям усіх суспільних інститутів, таке ж дорогоцінне для людини, як і його життя.

Кодекс був прийнятий по титулах, починаючи з березня 1803 року до березня 1804 року. 21 березня 1804 року було видано закон, що об'єднав їх в єдиний «Цивільний кодекс французів».

Кодекс побудовано за інституційною системою, характерною для римського приватного права. Він поділений на три книги, котрі, в свою чергу підрозділені на титули, титули – на статті. Кодекс Наполеона характеризується високою законодавчою технікою: матеріал викладено послідовно і логічно; мова проста і зрозуміла; норми, як правило, невеликі за обсягом і містять чіткі визначення або вказівки; разом з тим, немає надлишку казуїстичних рішень.

Іншим важливим кодифікаційним актом цієї доби був Німецький Цивільний кодекс (набрав чинності 1 січня 1900 року).

Кодекс складається з 2385 параграфів. Особливістю його структури є те, що він побудований за пандектною системою, яка була розроблена середньовічними німецькими глосаторами римського права. У відповідності з нею Кодекс поділено на 5 книг: загальну частину, зобов'язальне право, речове право, сімейне право, спадкове право. Книги діляться на розділи, декотрі з розділів – на глави, а інші – на параграфи. Заголовки складають частину закону і мають бути враховані при тлумаченні

Німецький цивільний кодекс є симбіозом римського та німецького права. Перша та друга книги відображають вплив римського права. Третя, четверта та п'ята створені на основі положень німецького права.

Аналіз особливостей структури і змісту Кодексу дозволяють зробити висновок про те, що в цьому випадку рецепція римського приватного права мала місце, однак не в «чистому» вигляді, а з помітними корективами, які з'явилися внаслідок урахування авторами законопроекту особливостей німецького права, ідей історичної школи права і школи оновленого природного права. Ці корективи стосуються не лише системи Кодексу (пандектна система), але й суті низки рішень, появи абстрактних формулювань, нових правових категорій і т.п. Втім, наявність вказаних особливостей не впливає на визнання його давньоримського генезису.

Кодифікаціями цивільного права у XIX ст. рецепції римського права у Західній Європі не закінчуються. Можна стверджувати, що наприкінці XX ст. ми маємо справу з новітньою рецепцією римського права, коли йде процес вдосконалення і гармонізації національних правових систем і відбувається формування Європейського права, підґрунтям якого є такі відомі з часів римського приватного права категорії як «суверенітет особи», «приватна власність», «солідарність індивідуальних та громадських інтересів» та ін.

6. Рецепція римського права в Україні

Тривалий час питання рецепції римського приватного права в Україні залишалися поза увагою романістів. Значною мірою це було зумовлено тим, що радянська правова доктрина ґрунтувалася на догматі про оригінальний, самобутній характер радянського права, в тому числі, цивільного. Природно, що це знімало з порядку денного й дослідження впливу римського права на радянське цивільне право взагалі, і на цивільне право УРСР, зокрема.

Однак, в останні десятиліття підходи до вирішення цієї проблеми ситуація змінилися, що зумовлено прагненням України інтегруватися у світову спільноту, розбудовуючи громадянське суспільство і правову державу. Це, у свою чергу, припускає перегляд багатьох усталених поглядів, у тому числі на сутність та характер розвитку українського права у контексті розвитку європейських правових систем.

Розглядаючи питання рецепції римського права в Середньовічному українському праві, слід взяти до уваги, специфіку цього процесу, що обумовлено особливостями цивілізаційної орієнтованості України, її геополітичним і культурним становищем у системі «Схід» – «Захід».

Внаслідок як західного, так і східного впливу, приватне право України формувалося на основі синтезу місцевого звичаєвого права, рецепованого римського та візантійського права.

Рецепція римського права відбувалася у двох видах: безпосередньо та опосередковано (безпосередньо – завдяки католицькому впливу, оскільки Західна церква жила за римськими законами, і опосередковано – через німецьке, польське, литовське право). Власне, й через візантійське право мав місце опосередкований вплив права римського, оскільки сама Візантія зазнала потужного впливу останнього (реципувала його).

Про вплив римських правових ідей на формування українського законодавства цієї доби свідчать законопроекти, створені в Україні у XVIII – XIX ст. («Права, за якими судиться малоросійський народ» та «Зібрання прав малоросійських»).

Оскільки Україна тривалий час перебувала у складі Російської імперії, вплив римського приватного права на цивільне законодавство Росії відображався й на цивільному праві тодішньої Малоросії, а пізніше – України.

При цьому проникнення римського права у Росію відбувалося двома шляхами: через Церкву і через світське законодавство.

Загалом більшість російських дослідників не заперечує опосередкованого запозичення (через Візантію) російським правом римсько-правових рішень у галузі шлюбно-сімейній та спадковій. Посередником у цьому процесі виступала православна церква, до юрисдикції якої належала значна група відносин у цій сфері.

Разом із тим, так само більшість романістів вважає, що на решту інститутів цивільного права Російської імперії римське право впливу практично не мало (І.О. Покровський, А.І. Косарев та ін.). Тобто фактично заперечується вплив римсько-правових ідей у світському праві.

Але треба критично поставитися до цієї тези. Для встановлення дійсного стану речей, можна звернутися до першоджерел: Книги Х Зводу законів Російської імперії, проектів Цивільного уложення Російської імперії, підготованих наприкінці XIX – на початку XX ст.

Книга X Зводу Законів Російської імперії свідчить, що у нормах сімейного та спадкового права більш помітне відлуння місцевого звичаєвого права, скоригованого православною (Візантійською) традицією. Що ж стосується речевих прав, забезпечення зобов'язань, окремих видів зобов'язань, відшкодування шкоди тощо, то є помітним деякий вплив римського права, хоча й значною мірою «відредагований» німецькою правовою думкою.

Але, хоча на перший погляд, проникнення римської правової думки в цивільне право Російської імперії було незначним, треба мати на увазі, що монізм ортодоксальної імперської цивілістики істотно порушувався місцевим законодавством, яке значною мірою склалося від впливом (прямими або опосередкованим) римського права. Так, у Царстві Польському діяв Кодекс Наполеона, в Остзейських губерніях – поміж інших джерел – римське право, в Фінляндії – Шведське уложення 1734 р., у Бесарабії – Шестикнижжя Арменопуло, Звід Юстиніана і Базиліки, в Чернігівській і Полтавській губерніях – Статути Великого князівства Литовського.

Але ще важливішим для поширення впливу Римського права в Імперії була практика Урядового сенату і швидкий розвиток російської романістики та зміцнення її позицій після реформ 1861 р. У другій половині XIX – на початку XX ст. виходять друком праці видатних романістів: Н.П. Боголепова, С. О. Муромцева, І. А. Покровського, В.М. Хвостова та багатьох інших. Активні дослідження питань римського права провадяться в цей час також в Київському університеті Св. Володимира (батько і син Мітюкови, Л.А.Кассо, М.П. Драгоманов та ін.) і у Новоросійському університеті (Д. О. Азаревич, Ю. С. Гамбаров, К.К. Диновський, М. Л. Дювернуа, І. Г. Табашников). Щоб скласти уявлення про романістику того часу, варто ознайомитись з бібліографією (наприклад, за журналом «Древнее право», № 1, 1997. – С. 136–161) і «Часопис цивілістики».

Торкаючись питань рецепції римського права в СРСР (і УРСР), слід мати на увазі, що від самого початку свого існування Радянська влада почала енергійно руйнувати існуючу систему майнових відносин, активно застосовуючи, крім усього, і правові засоби. Останні слугували не стільки для урегулювання нових відносин, скільки для знищення інститутів приватного права (у цьому нема нічого дивного, якщо пригадати, що сутність комунізму вбачали в тому, що це лад, позбавлений приватної власності).

В Україні процес ліквідації приватного права дещо затримався, що було пов'язано зі спробою розбудови держави під час існування УНР, Гетьманату, Директорії. Однак, після того як перемогла радянська влада тут теж почалося руйнування існуючої системи майнових відносин.

Проте товарні відносини продовжували існувати. Більш того, після вимушеного переходу до НЕП вони ускладнилися, внаслідок чого виникла необхідність конструктивного їх регулювання у радянських республіках. Все більш очевидною ставала необхідність створення Цивільного кодексу.

Підготовка проекту Цивільного кодексу УРСР відбувалась в умовах і на засадах, загальних для більшості колишніх радянських республік. Вказівки та зауваження В.І. Леніна стосовно Цивільного кодексу РРФСР слугували орієнтиром і для тих, хто готував проект ЦК УРСР.

Принципово важливим положенням було те, що «в руках» Радянської держави мають бути зосереджено всі засоби виробництва та основні знаряддя, встановлено жорсткий державний контроль над торгівельним обігом тощо з відмовою від основних засад приватного права. Показовими в цьому плані є зауваження Леніна на адресу Народного комісаріату юстиції РРФСР. Зокрема, він підкреслював, що «ми не визнаємо нічого приватного, для нас все у сфері господарства є публічно-правовим, а не приватним. Звідси – поширити застосування державного втручання у приватноправові відносини; розширити право держави скасовувати «приватні» договори; застосовувати на практиці не *lex Romana* до цивільних правовідносин, а нашу революційну правосвідомість». Цим фактично визначалося ставлення до можливої рецепції римського права: приватне право не визнавалось взагалі, його засади ревізувались (щодо прав власника, свободи договорів тощо), а римське право було прямо протиставлене «революційній правосвідомості».

Таким чином, фактично було заборонено пряму рецепцію римського права, а відтак і обрання моделі (західної) приватного права. Однак лишалась можливість рецепції опосередкованої – через використання цивільних кодексів європейських країн як зразків законодавчих рішень, що й було зроблено комісією з розробки проекту ЦК РРФСР.

Оскільки цей кодекс слугував зразком для цивільних кодексів усіх союзних республік, у тому числі і для ЦК УРСР (прийнятий із запізненням приблизно на місяць – затверджено 16 грудня 1922 року, введено в дію 1 лютого 1923 р.), то останній був подібний до ЦК РРФСР за ідеологічною та методологічною основою, структурою та змістом норм. Вони складаються з однакових розділів: загальна частина, речове право, зобов'язальне право, спадкове право. Кількість статей теж практично співпадає: 435 статей Цивільного кодексу УРСР проти 436 – ЦК РРФСР. Не було також різниці й у побудові розділів та назвах глав.

Серед найголовніших засадничих норм ЦК слід згадати статтю 1, згідно з якою цивільні права охороняються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються всупереч їхньому соціально-господарському призначенню. Цим зумовлювалась, в кінцевому підсумку, сутність радянського цивільного законодавства, котре у будь-якому випадку допускало в будь-який момент втручання держави у відносини приватних осіб.

Характеризуючи перший Цивільний кодекс УРСР, слід зазначити, що, регулюючи відносини у суспільстві, яке заперечувало існування приватного права у принципі, він, разом із тим, у багатьох своїх нормах відображав вплив буржуазного приватного законодавства, головним чином, Німецького цивільного кодексу. Тобто, у даному випадку мала місце латентна, похідна рецепція римського приватного права. Разом із тим, вирішення деяких питань (наприклад, у сфері спадкового права) було ближче до ідей римських законодавців, ніж німецьке право. Цікаве у цьому плані висловлювання тодішнього Голови Верховного Суду РРФСР П.І.Стучки, котрий писав: «За сутю наш Цивільний кодекс не що інше як ті форми буржуазного цивільного права, які повторюють загалом формули римського права, створені близько двох тисячоліть тому».

Однак слід мати на увазі, що радянська держава залишала собі можливість у будь-який момент відкоригувати регулювання будь-яких відносин, навіть не вдаючись до змін законодавства. Для цього існував такий ефективний «інструмент», як ст.ст. 1, 4, 30 Цивільного кодексу, а також п. 5 Постанови ЦВК УРСР від 16 грудня 1922 року «Про введення у дію Цивільного кодексу УРСР», що передбачав поширювальне тлумачення Цивільного кодексу «у випадках, коли цього вимагає охорона інтересів робітничо-селянської держави і тру-

дящих мас». Це відкривало значні перспективи для суб'єктивного правосуддя, яке формувалось у той час.

Римське право і цивілістика незалежної України знаходяться, можна сказати, у нестійкому динамічному зв'язку, який почав формуватися ще в СРСР у період так званої «перебудови» 80-х років.

Сутність змін, що намітилися в той час, полягає у визнанні існування і навіть пріоритету, так званих, «загальнолюдських цінностей»: в тому числі, суверенітету особи, можливості мати приватну власність, вільно укладати угоди, що не суперечать моральності та не порушують права інших суб'єктів, права вимагати від держави виконання неї зобов'язань перед громадянами тощо.

Перші ознаки такого підходу намітилися вже наприкінці 80-х років і знайшли відображення у зміні радянської правової доктрини, а відтак у проекті Основ цивільного законодавства 1991 р.

Але повною мірою вони проявилися в Україні вже після проголошення незалежності.

Рецепція римського приватного права у цей час спочатку відбувається, хоча і в ширшому масштабі, проте усталеними шляхами: досить спонтанно і хаотично; за відсутності офіційного визнання самого факту рецепції; недосконалості теоретичної бази; у прихованій (латентній) формі і, до того ж, опосередковано – через законодавство західноєвропейських країн; основною формою рецепції є запозичення відповідних законодавчих рішень при створенні нових нормативних актів.

Проте значення цього явища поступово зростає. Як наслідок, з'являються нормативні акти, що визначають підвалини сучасного цивільного права України у відповідності зі світовими і європейськими тенденціями. Нарешті ці фундаментальні засади знаходять відображення у Цивільному кодексі України, прийнятому в 2003 році, що увібрав в себе надбання української цивілістики (і романістики) як за роки незалежності, так і за попередні періоди її розвитку. Важливою подією є прийняття

Втім, рецепція римського права зустрічає помітний опір з боку прибічників так званого «господарського права», котрі називають ідеї римського права застарілими, пропонуючи натомість поділ права на цивільне і господарське з відповідним створенням двох кодексів. Фактично йдеться про дещо камуфльовану «концепцію господар-

ського права», відому з радянських часів. На цьому тлі відбувається прийняття Господарського кодексу України.

Згадана дискусія, складний процес правотворчості в сучасній Україні актуалізують проблему визначення значення римського приватного права в Україні ХХІ ст. Адже, як згадувалося вище, римське право є однією з підвалин сучасної європейської (та й не тільки європейської) цивілізації. Отже, від того, наскільки великим буде вплив його ідей в Україні, значною мірою залежить готовність нашої держави до інтеграції в європейську спільноту

Враховуючи ці обставини, значення римського права в концепції права України взагалі і приватного права, зокрема можна визначити таким чином.

Римське право може проявлятися в національних системах права в таких напрямках:

- вплив на філософію права;
- вплив на правотворчість;
- вплив на формування правосвідомості;
- вплив на формування загальної правової культури правознавців (особливо, у галузі приватного права).

Отже у ХХІ ст. українське цивільне право має взаємодіяти з римським приватним правом в усіх згаданих напрямках. Власне, така взаємодія певною мірою вже відбувається.

По-перше, наприкінці ХХ ст. було визнано вплив римського права на філософію вітчизняного цивільного права.

По-друге, в результаті розширення методологічної бази змінюються підходи до правотворчості у галузі приватного (цивільного) права. Цивільний кодекс України оцінюють як Кодекс приватного права

По-третє, хоча й повільно, але відбуваються зрушення у правосвідомості громадян. Було б не виправданим оптимізмом стверджувати, що повага до закону є моральним імперативом сьогодення, але у кожному разі з'являється розуміння необхідності верховенства права.

По-четверте, певні зрушення намітилися і в усвідомленні значення вивчення римського приватного права для формування загальної культури правознавця.

Викладене дає підстави стверджувати, що новітня рецепція римського приватного права в Україні ще тільки починається і може дати позитивний результат.

Завдання:

1. Порівняйте інститути «Про особи» Кодексу Наполеона та відповідні титули Дигест Юстиніана, що відносяться до правового становища осіб.
2. Порівняйте інститути Кодексу Наполеона «видозмінення власності» («речові права, що є розчленуваннями права власності») та права на чужі речі Римського приватного права.
3. Порівняйте загальні положення спадкового права за Кодексом Наполеона та відповідні положення права Юстиніана.
4. Знайдіть та вкажіть риси Римського приватного права в Німецькому цивільному кодексі.
5. Чи можна вважати, що в Російській імперії мала місце рецепція Римського права. Якщо так – то коли і яким чином? Якщо ні — то чому?

Питання для самоперевірки

1. Що таке «рецепція»?
2. В яких формах відбувалася рецепція римського приватного права?
3. Які існують типи рецепції Римського права?
4. На скільки книг було поділено Кодекс та Дигести Юстиніана?
5. Хто такі глосатори?
6. В яких напрямках Римське право може проявлятися в національних системах права?
7. Вплив Римського права на право ЄС
8. Вплив римського приватного права на «Зібрання малоросійських прав»
9. Рецепція римського права в незалежній Україні

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема 1. Вступ до курсу

Теоретичні питання:

1. Значення римського приватного права і його роль при вивченні цивільного права України.
2. Періодизація розвитку Римської держави і римського права.
3. Короткий нарис історичного, політичного та суспільного розвитку Стародавнього Риму.
4. Поняття і система римського приватного права. Римське публічне право.
5. Поняття й види джерел римського права.
6. Загальна характеристика Законів XII таблиць.
7. Кодифікація Юстиніана.

Тести:

Що означає вираз «Jus publicum privatorum pactis mutari non potest»:

- 1) право публічне не є результатом угоди окремих осіб;
- 2) публічне право не може порушувати інтересів приватних осіб;
- 3) норми публічного права не можуть змінюватися угодами окремих осіб.

Виділіть інститути приватного права:

- 1) Personae;
- 2) Sacra;
- 3) Actiones;
- 4) Res;
- 5) Magistratus;
- 6) Sacerdotes.

Виділіть інститути публічного права:

- 1) Dominium;
- 2) Magistratus;
- 3) Sacra;
- 4) Personae;

- 5) Res;
- 6) Sacerdotes;
- 7) Actiones.

Пандектна система розташування правових норм:

- 1) розроблена в Стародавньому Римі юристом Гаєм;
- 2) розроблена глосаторами в XII столітті;
- 3) розроблена німецькими юристами в XVI столітті.

Найхарактерніші риси римського приватного права, що визначили його подальшу роль і значення:

- 1) універсальність та індивідуалізм;
- 2) архаїчність;
- 3) вираз найбільшої свободи власників;
- 4) абстрактність права;
- 5) обмеження прав особи;
- 6) недосконалість юридичної техніки;
- 7) неперевершена розробка правових форм простих товаровласників.

«Приватне право» як термін був сприйнятий

- 1) у всіх країнах;
- 2) у країнах континентальної Європи;
- 3) у країнах, де є розмежування цивільного і торгового права;
- 4) у країнах, де немає цивільного права.

Строк набувальної давності над землею за Законами XII таблиць рівнявся:

- 1) 1 року;
- 2) 2 рокам;
- 3) 3 рокам.

У відношенні до яких осіб римське приватне право встановлювало піклування?

- 1) неповнолітніх;
- 2) душевнохворих;
- 3) жінок.

Кого з нижчезазначених магістратів відносили до екстраординарної магістратури?

- 1) цензора;
- 2) претора;
- 3) диктатора.

Що означає термін *mancipatio*?

- 1) один з засобів укладення шлюбу;
- 2) обряд переходу права власності;
- 3) позов про захист права власності.

Популярна сентенція про поділ права на публічне та приватне приписується:

- 1) Павлу;
- 2) Гаю;
- 3) Ульпіану.

Закон про цитування:

- 1) скасовував *jus respondendi*;
- 2) обмежував *jus respondendi*, залишаючи це право тільки за принципсами;
- 3) скасовував *jus respondendi*, визнаючи юридичну силу тільки за творами Павла, Ульпіана, Папініана, Модестіна і Гая;
- 4) обмежував *jus respondendi*, залишаючи це право тільки за тлумаченнями юристів Павла, Гая, Ульпіана, Лабейона і Капітона.

Існувало декілька кодифікувань римського права:

- 1) кодекс Грегоріана;
- 2) кодекс Гермогеніана;
- 3) кодекс Феодосія Другого;
- 4) укладення Юстиніана.

Які з них носили офіційний характер?

Приватне право відповідно до Дігест Юстиніана поділяється на:

- 1) природне та цивільне;
- 2) природне, *jus gentium*, цивільне;
- 3) делікте та цивільне.

Закони XII таблиць це:

- 4) систематизація законів, прийнятих народними зборами;
- 5) систематизований запис звичаїв предків (*mores*);
- 6) систематизований запис звичаїв (*mores*) і деяких законів, що виступають джерелом всього публічного і приватного права;
- 7) систематизація законів, прийнятих зборами плебеїв.

У Дигестах закріплювався принцип: *Vim vi repellere licet*, – що означає:

- 1) право на звернення до суду;
- 2) право на звернення до озброєної сили держави;
- 3) право на самозахист;
- 4) право на розправу.

Преторська стіпуляція – це:

- 1) письмове зобов'язання особи перед претором;
- 2) зобов'язання, укладене шляхом обіцянки, даної один одному перед претором;
- 3) тільки обіцянка відшкодувати шкоду, дана перед претором;
- 4) будь-яка стіпуляція (усна обіцянка), що проводиться в життя владою претора.

Закони, як джерело римського права, в процесі розвитку римської правової системи існували у формі (або формах):

- 1) *lex*;
- 2) *lex i plebiscitum*;
- 3) *leges, plebiscitum i senatusconsulta*;
- 4) *lex, plebiscitum, senatusconsulta, constitutum*;
- 5) *leges, plebiscitum, senatusconsulta, constitutum, edictum*.

Едикт як джерело римського права є результатом правотворчої діяльності:

- 1) претора перегринів;
- 2) начальника центуріонів;
- 3) курульного еділа;
- 4) міського претора.

Цицерон характеризував едикт як «Lex annua», тобто:

- 1) закон, що відмінює або змінює цивільний закон;
- 2) закон на рік;
- 3) закон із сказаних слів.

Складовими частинами едикту були:

- 1) *intentio*;
- 2) *translatio*;
- 3) *pars nova*;
- 4) *condemnatio*.

З моменту ухвалення Едикту Юліана (*Edictum perpetuum*):

- 1) едикти перестали діяти;
- 2) едикти кодифікували і прирівняли до законів (*leges*);
- 3) едикти кодифікували і кожен подальший претор не міг їх змінити і доповнити;
- 4) едикти не могли доповнюватися.

Класичний період характеризується різноманіттям юридичної літератури. У її числі були:

- 1) інституції;
- 2) коментарі;
- 3) дігести;
- 4) регули.

Jus civile (цивільне право) поширювалося на:

- 1) квіритів, перегринів, латинів;
- 2) римських громадян (*cives Romani*);
- 3) перегринів;
- 4) рабів.

Закони XII таблиць переважно стосувалися питань:

- 1) кримінального права;
- 2) кримінального та сімейного права;
- 3) цивільного права та процесу.

Понтифіки у Стародавньому Римі були першими:

- 1) суддями;

- 2) магістратами;
- 3) коментаторами права.

Магістрати, які відали цивільною юстицією у торговельних справах у містах, називалися:

- 1) курульні едили;
- 2) претори;
- 3) консули.

Відповідно до Lex Poetelia (Петелієв закон) було:

- 1) запроваджено відповідальність за пошкодження чужих речей;
- 2) врегульовано питання розміру заповідальних розпоряджень;
- 3) скасовано вбивство та продаж у рабство боржника, що не сплатив борг.

Тема 2. Особи (persone)

Теоретичні питання:

1. Юридичні особи: поняття та ознаки. Виникнення та припинення юридичних осіб.
2. Види юридичних осіб.
3. Правоздатність юридичної особи та її реалізація.
4. Представництво.

Тести:

Терміном *persona*- особа йменовались:

- 1) римські громадяни;
- 2) суб'єкти права;
- 3) римські громадяни і латини;
- 4) тільки римські громадяни-домовладики (*paterfamilias*).

Caput – це:

- 1) правоздатність римських громадян;
- 2) дієздатність римських громадян;
- 3) правовий стан осіб;
- 4) правоздатність і дієздатність римських громадян.

Зміст *caput* у сфері приватно-майнових відносин складався з наступних елементів:

- 1) *jus commercii*;
- 2) *jus honorum*;
- 3) *jus suffragii*;
- 4) *jus connubii*.

Повнота *caput* визначалася наступними обставинами:

- 1) статусом свободи;
- 2) статусом громадянства і сімейним статусом;
- 3) статусом свободи, статусом громадянства і сімейним статусом;
- 4) статусом свободи, статусом громадянства і сімейним статусом, а також статтю, віком, хворобою і марнотратним способом життя;
- 5) віком, статтю, хворобою і марнотратним способом життя.

З погляду *status libertatis* всі підрозділялися:

- 1) на вільних і рабів;
- 2) на вільних – громадян Римської держави і рабів;
- 3) на вільних (громадян Риму і латинів) і рабів.

З погляду *status civitatis* вільні підрозділялися:

- 1) на римських громадян і чужоземців;
- 2) на римських громадян, латинів і перегринів;
- 3) на римських громадян і латинів;
- 4) на римських громадян і осіб без громадянства.

З погляду *status familiae* розрізнялися:

- 1) домовладика (*paterfamilias*, голова сім'ї) і члени його сім'ї;
- 2) домовладика і підвладних йому членів його сім'ї;
- 3) домовладика і членів його сім'ї, як підвладних йому, так і вільних від його влади.

Зміст *caput* у сфері публічних відносин складався з наступних елементів:

- 1) *jus suffragii*;
- 2) *jus commercii*;
- 3) *jus connubii*;
- 4) *jus honorum*.

За римським правом підставами виникнення рабства були:

- 1) захоплення в полон воїнів ворожих держав;
- 2) продаж домовладикою підвладного на ринку в Римі;
- 3) народження дитини вільною жінкою, якщо його батько раб;
- 4) продаж домовладикою підвладного *trans Tiberim*;
- 5) народження дитини рабинею, навіть якщо його батько вільний;
- 6) народження дитини рабинею, навіть якщо вона була вільною якийсь час в період вагітності;
- 7) захоплення чужоземця;
- 8) обернення в рабство вільного за тяжкі злочини.

Dominica potestas характеризувалася наступним принципом: *Jus vitae ac necis*. Назвіть обмеження цього принципу, діючі в післякласичний період:

- 1) нестерпне поводження давало рабу право шукати притулок в храмі або у скульптури імператора;
- 2) нестерпне поводження давало рабу право покинути пана;
- 3) старий і хворий раб міг покинути пана;
- 4) старий і хворий раб вважався вільним, якщо був покинутий паном;
- 5) віддати раба в гладіатори можна було тільки з дозволу магістрату;
- 6) віддавати раба в гладіатори в цей період було взагалі заборонено;
- 7) необгрунтоване вбивство свого раба тягло покарання як за вбивство чужого раба.

Назвіть виключення з принципу – *servi pro nullius habentur*, які існували в римському праві:

- 1) через раба стали допускати здійснення правочинів, відповідно до яких право і обов'язки придбавав пан;
- 2) раба можна було поставити на чолі підприємства або торговельного судна за умови відповідальності пана;
- 3) через раба можна було придбати майно за договорами, обов'язки по яким не обтяжували ні пана ні раба;
- 4) раба можна було поставити на чолі підприємства, відповідальність в межах вартості якого ніс рабинь;
- 5) раб, що одержав *resulium*, ніс відповідальність в межах пекулія;

- 6) раб, одержував *rescilium*, в межах якого відповідальність ніс господар.

Жителі довколишніх областей Риму – Лациуму і латинських колоній підрозділялися на 1) *Latini veteres* і 2) *Latini coloniarii*. У публічній і приватній сферах вони володіли правами:

- 1) однаковими правами разом з римськими громадянами;
- 2) *jus commercii* і *jus connubii*, а також *jus suffragii*;
- 3) *jus commercii* і *jus connubii*;
- 4) *jus commercii*, а також *jus suffragii*;
- 5) *jus commercii*.

Придбати римське громадянство могли:

- 1) латини, що переселилися до Риму;
- 2) *latini veteres*, що переселилися до Риму;
- 3) *latini veteres*, що переселилися до Риму за умови залишення потомства у Лациумі;
- 4) латини через загальну ухвалу про надання цілої категорії латин римського громадянства;
- 5) окремі латини, посідаючі почесні виборні посади, або за послуги державі через спеціальний акт;
- 6) окремі латини, посідаючі почесні посади магістратів – автоматично.

Перегрини – це:

- 1) жителі іноземних держав;
- 2) жителі іноземних держав, завойованих Римом і включених в його склад;
- 3) жителі територій за межами Лациуму.

Перегрини за римськими законами не користувалися правами ні в публічній, ні в приватній сферах. Назвіть способи залучення перегринів в суспільно-економічне життя римського суспільства:

- 1) інститут клієнтели (за договором перегріна з римським громадянином, що охороняється силою релігії), договори Риму з територіями про взаємну охорону осіб, *jus gentium*, придбання римського громадянства за заслуги;

- 2) інститут клієнтели, договори Риму з територіями про взаємну охорону осіб, *jus gentium*, придбання римського громадянства за заслуги, надання перегринам окремих елементів статусу римських громадян;
- 3) *jus gentium*.

Вільновідпущеники за загальним правилом придбавали статус латинів;

- 1) статус особи, що дарувала йому свободу;
- 2) статус особи, що дарувала йому свободу, з визначеними обмеженнями;
- 3) статус особи, що дарувала йому свободу, з обмеженнями *jus connubii*.

Для звільнення раба потрібна спеціальна процедура. При порушенні її відповідно до *jus civile*:

- 1) раб не ставав вільним;
- 2) раб не ставав юридично вільним, але він придбавав статус латина, фактична вобода якого забезпечувалася претором;
- 3) раб не ставав юридично вільним, але фактично був вільний, придбавши статус перегрини.

Latini juniani – це:

- 1) вільновідпущеники римських громадян, що придбали свободу з порушенням процедури, передбаченої *jus civile*;
- 2) вільновідпущеники латин;
- 3) стародавні латини;
- 4) латини інших італійських община.

Вільновідпущеники римських громадян:

- 1) були обмежені в публічній сфері;
- 2) були обмежені в публічній сфері і не мали *jus connubii*;
- 3) були позбавлені *jus honorum*, а пізніше і *jus suffragii*;
- 4) *jus connubii* не розповсюджувалося на шлюби з вільнонародженими, а пізніше тільки на шлюби з сенаторами (з жінками із сенаторських сімей).

Latini juniani:

- 1) були обмежені в публічній сфері;
- 2) були обмежені в публічній сфері, не мали *jus connubii i*, володіючи *jus commercii*, позбавлені права складати заповіт;
- 3) були обмежені в публічній сфері, в приватній мали лише *jus commercii*.

Vivunt ut liberi, moriuntur ut servi (Живуть як вільні, вмирають як раби). Так говорили про:

- 1) перегринів;
- 2) латинів;
- 3) рабів;
- 4) вільновідпущеників;
- 5) *latini juniani*.

Звільнення раба паном іменувалося:

- 1) *emancipatio*;
- 2) *manumissio*;
- 3) *legitimatio*.

Назвіть, які з названих способів звільнення рабів охоронялися цивільним правом (1), а які – преторським (2):

- 1) *manumissio vindicta* – за допомогою фіктивного судового процесу про свободу;
- 2) *manumissio inter amicos* – шляхом оголошення про свободу раба перед свідками;
- 3) *manumissio testamento* – звільнення раба за допомогою вказівки про це в заповіті;
- 4) *manumissio censu* – шляхом внесення раба як вільного в цензовий перепис;
- 5) *manumissio per epistolam* – шляхом складання паном відпусного листа.

Capitis deminutio – це:

- 1) позбавлення будь-яких прав;
- 2) обмеження права;
- 3) обмеження правоздатності;
- 4) позбавлення правоздатності.

Capitis deminutio наступало в результаті:

- 1) втрати лише статусу свободи;
- 2) втрати будь-якого із статусів;
- 3) втрати разом статусів свободи, громадянства і сімейного статусу;
- 4) втрати будь-якого із статусів, а також в результаті *intestabilitas*, *infamia* і *turpitude*;
- 5) втрати будь-якого із статусів, а також в результаті *infamia* і *turpitude*.

Capitis deminutio maxima наступає в результаті втрати особою:

- 1) статусу громадянства;
- 2) статусу свободи;
- 3) сімейного статусу;
- 4) всіх трьох статусів.

Capitis deminutio media наступає в результаті втрати особою:

- 1) сімейного статусу;
- 2) статусу громадянства;
- 3) статусу свободи;
- 4) статусу свободи і громадянства одночасно;
- 5) статусу громадянства і сімейного статусу.

Capitis deminutio minima наступає в результаті втрати особою:

- 1) статусу свободи;
- 2) статусу громадянства;
- 3) сімейного статусу;
- 4) безчестя.

В результаті втрати *status familiae*:

- 1) втрачається статус свободи;
- 2) втрачається статус громадянства;
- 3) статус свободи і громадянства залишаються непорушними.

В результаті втрати *status civitatis*:

- 1) втрачається тільки статус свободи;
- 2) втрачається тільки сімейний статус;
- 3) статус свободи і сімейний статус залишаються непорушними.

В результаті втрати *status libertatis*:

- 1) втрачається тільки статус громадянства;
- 2) втрачається тільки сімейний статус;
- 3) втрачається і статус громадянства і сімейний статус;
- 4) сімейний статус і статус громадянства залишаються непорушними.

З позицій сучасного поняття дієздатності в римському приватному праві розрізнялися особи:

- 1) до 7 років;
- 2) до 6 років;
- 3) від 6 років до 12 (дівчатка) – 14 (хлопчики) років;
- 4) від 7 до 12 (дівчатка) – 14 (хлопчики) років;
- 5) від 12 (14) років до 25 років;
- 6) від 12 (14) років до 18 років.

Відповідно до положень римського приватного права названі особи: 1) *infantes*, 2) *impuberes*, 3) *minores* (неповнолітні, дорослі особи молодші 25 років), –

- 1) самостійно могли здійснювати правочини, направлені на збільшення майна;
- 2) були цілком недієздатними;
- 3) здійснювати будь-які правочини, не питаючи згоди кого-небудь;
- 4) здійснювати будь-які правочини, але могли удатися до *restitutio in integrum*,
- 5) здійснювати будь-які правочини, але проти їх контрагентів можна було використовувати як популярний, так і приватно-правовий позови, а також екцепцію і *restitutio in integrum*.

Преторський захист *minores* (осіб молодше 25 років) при здійсненні ними правочинів (застосування публічного, а також приватного позовів по руйнуванню порочних правочинів) затримувала цивільний обіг. Для виходу з ситуації, що створилося:

- 1) відміняють введені претором позови;
- 2) вводять *сига міногум*;
- 3) вводять штрафні позови.

Римські юристи вперше:

- 1) ввели в науковий і практичний обіг поняття юридичної особи;
- 2) дали вичерпні ознаки юридичної особи, але поняття юридичної особи не знали;
- 3) у якості прийому юридичної техніки для введення в обіг майнової маси, так чи інакше відособленої від майна фізичних осіб, позначили у вигляді юридичних осіб їх об'єднання;
- 4) взагалі не використовували ні поняття юридичної особи, ні конкретних її видів.

Які з нижче названих ознак, сформульованих римськими юристами, характеризують положення юридичних осіб в приватному праві:

- 1) корпорація по положенню прирівнювалася до фізичної особи;
- 2) статус корпорації в обігу не тотожний статусу фізичної особи;
- 3) вихід особи з корпорації вів до припинення корпорації як юридичної особи;
- 4) вихід особи з корпорації не припиняє юридичне існування корпорації;
- 5) майно корпорації відособлене від майна її членів («раб общини не є рабом члена общини»);
- 6) майно корпорації належить кожному її члену або скарбнику;
- 7) корпорація вступає у правові відносини через уповноважених фізичних осіб – членів корпорації;
- 8) корпорація вступає у правові відносини безпосередньо.

Правоздатність муніципій і приватних корпорацій:

- 1) була однакова;
- 2) не була однакова;
- 3) муніципії могли бути спадкоємцями по заповіту;
- 4) спадкоємцями по заповіту могли бути і муніципії, і колегії;
- 5) спадкоємцями по заповіту могли бути тільки колегії;
- 6) спадкоємцями взагалі не могли бути ні муніципії, ні колегії.

Корпорація вважалася створеною (законною):

- 1) з моменту створення її членами корпорації;
- 2) з моменту дачі дозволу сенату;
- 3) з моменту реєстрації корпорації.

З якого віку у Римі особа вважалась частково дієздатною?

- 1) з 7 років;
- 2) з 12 років;
- 3) з 16 років.

Під час втрати якого з перерахованих статусів особа являла собою повністю неправоздатною?

- 1) статусу свободи;
- 2) статусу громадянства;
- 3) статусу сімейного становища.

Що малося на увазі в Римі під поняттям «тестаментоздатність»?

- 1) здатність особи бути спадкодавцем та приймати спадок;
- 2) здатність особи бути учасником у зобов'язальних правовідносинах;
- 3) здатність особи керувати своїми діями та нести відповідальність за них.

Які особи у римському праві повністю не володіли правоздатністю, однак мали обмежену дієздатність:

- 1) особи до досягнення 25 років;
- 2) вільновідпущеники (лібертіни) раби.

Що з перерахованого нижче мали право робити латини?

- 1) придбати дім в Римі;
- 2) укласти законний римський шлюб із квіритом;
- 3) стати магістратом.

За класичним римським правом повністю недієздатними були:

- 1) жінки;
- 2) раби;
- 3) діти до 7 років та душевнохворі;
- 4) особи до 25 років.

Пекулій – це:

- 1) майно, яке надавалося в управління раба чи підвладного сина;
- 2) право довічного користування чужою землею;
- 3) частина спадку, яка переходила виключно до дітей спадкодавця.

Колонами у Стародавньому Римі називали:

- 1) рабів;
- 2) вільновідпущеників (лібертинів);
- 3) дрібних орендарів землі.

Тема 3. Сімейні правовідносини

Теоретичні питання:

1. Особливі умови укладення шлюбу.
2. Різниця між усиновленням та узаконенням.
3. Права та обов'язки опікуна.
4. Права та обов'язки піклувальника.

Тести:

Сім'я, яка будувалася на принципі кровного споріднення, мала назву:

- 1) когнатська;
- 2) агнатська;
- 3) патронатна.

Шлюбні відносини між рабами у Стародавньому Римі мали назву:

- 1) конкубінат;
- 2) шлюб *sine manu*;
- 3) контуберніум.

У разі, якщо чоловік був римським громадянином, а дружина – вільновідпущеною, то вони мали право укласти шлюб:

- 1) шлюб *sine manu*;
- 2) конкубінат;
- 3) шлюб *cum manu*.

З якого віку особи мали право укласти законний римський шлюб?

- 1) з 14 років – чоловіки, 12 років – жінки;
- 2) з 25 років чоловіки та жінки;
- 3) з 7 років з дозволу батьків.

Особа, яка усиновляє дитину, за римським правом мала бути старшою за неї на:

- 1) 18 років;
- 2) 25 років;
- 3) 7 років.

Якщо жінка проживала разом із чоловіком, однак не бажала вступати з ним у шлюб та переходити під його владу, то вона мала наприкінці кожного року:

- 1) публічно сповіщати на народних зборах про таке своє небажання;
- 2) протягом трьох днів жити в іншому домі;
- 3) укладати із своїм чоловіком відповідну угоду.

Яке з тверджень, на Ваш погляд, є вірним:

- 1) стародавньою формою шлюбу був шлюб *cum manu*; брак *sine manu* з'явився в пізніший період;
- 2) хоча шлюб *cum manu* і був стародавньою формою шлюбу, разом з тим, і шлюб *sine manu* вже був відомий в цю архаїчну епоху;
- 3) як найдавнішою формою шлюбу був шлюб *sine manu*, шлюб *cum manu* з'явився в пізніший період;
- 4) першою формою шлюбу був конкubinат.

Вступ у шлюб *cum manu* вабив:

- 1) придбанням дружиною агнатської спорідненості в сім'ї чоловіка, втратою особистих і майнових прав, зокрема на *dos*;
- 2) придбанням дружиною агнатської спорідненості в сім'ї чоловіка, втратою особистих і майнових прав, окрім прав на *dos*;
- 3) збереженням дружиною положення особи свого права, особистих і майнових прав, у тому числі і на *dos*.

Вступ у шлюб *sine manu* вабив:

- 1) придбанням дружиною агнатського спорідненості в сім'ї чоловіка, втрату особистих і майнових прав, зокрема на *dos*;
- 2) придбанням дружиною агнатського спорідненості в сім'ї чоловіка, втратою особистих і майнових прав, окрім прав на *dos*;
- 3) збереженням дружиною положення особи свого права, особистих і майнових прав, або залишенням під владою свого батька.

Які з названих форм римського шлюбу – 1) cum manu, 2) sine manu, – укладалися способами:

- 1) usus;
- 2) coemptio;
- 3) confarreatio.

Confarreatio – це:

- 1) спосіб встановлення manus, патриціанська форма здійснення шлюбу у вигляді релігійного обряду куштування хліба з полби з жертвопринесенням у присутності 10 свідків;
- 2) світська форма укладення шлюбу шляхом уявної покупки дружини у paterfamilias за правилами, встановленими для придбання особливо цінних речей;
- 3) укладення шлюбу неформальним шляхом, а саме відведенням дружини в будинок нареченого з подальшою річною сімейною спільністю подружжя.

Coemptio – це:

- 1) спосіб встановлення manus, патриціанська форма здійснення шлюбу у вигляді релігійного обряду куштування хліба з полби з жертвопринесенням у присутності 10 свідків;
- 2) світська форма укладення шлюбу шляхом уявної покупки дружини у paterfamilias за правилами, встановленими для придбання особливо цінних речей;
- 3) укладення шлюбу неформальним шляхом, а саме відведенням дружини в будинок нареченого з подальшою річною сімейною спільністю подружжя.

Usus – це:

- 1) спосіб встановлення manus, патриціанська форма здійснення шлюбу у вигляді релігійного обряду куштування хліба з полби з жертвопринесенням у присутності 10 свідків;
- 2) світська форма укладення шлюбу шляхом уявної покупки дружини у paterfamilias за правилами, встановленими для придбання особливо цінних речей;
- 3) укладення шлюбу неформальним шляхом, а саме відведенням дружини в будинок нареченого з подальшою річною сімейною спільністю подружжя.

Шлюб *sine manu*:

- 1) міг перейти в шлюб *cum manu* в результаті формального укладення шлюбу;
- 2) не міг перейти в шлюб *cum manu*;
- 3) міг перейти в шлюб *cum manu* в результаті *usucapio*.

Usurpatio trinoctii – це:

- 4) юридичне оформлення шлюбу *sine manu*;
- 5) перерва строку давності подружньої спільності, необхідна для встановлення *manus* шляхом відходу дружини на три ночі підряд з будинку чоловіка;
- 6) спосіб збереження шлюбних відносин без влади чоловіка за допомогою укладення між подружжям шлюбного договору відповідно до *jus civile*.

Гарантіями майнових інтересів подружжя виступали:

- 1) *dos*;
- 2) *donatio ante nuptias* (передшлюбний дар з боку нареченого);
- 3) *donatio propter nuptias* (післяшлюбний дар чоловіка дружині, що дорівнює розміру приданого);

Яка з названих гарантій протягом тривалого часу не допускалася і була введена тільки за Юстиніана?

Dos в шлюбі *cum manu*:

- 1) було власністю дружини;
- 2) було власністю дружини, але знаходилося у розпорядженні чоловіка;
- 3) переходило у власність чоловіка;
- 4) переходило у власність чоловіка з обіцянкою його повернення у разі його смерті або розірвання шлюбу.

Dos в браку *sine manu*

- 1) було власністю дружини;
- 2) було власністю дружини, але знаходилося у розпорядженні чоловіка;
- 3) переходило у власність чоловіка;
- 4) переходило у власність чоловіка з обіцянкою його повернення у разі його смерті або розірвання шлюбу.

Гарантіями майнових інтересів подружжя виступали *dos* і *donatio ante nuptias*. У разі розірвання шлюбу з вини чоловіка наступали наслідки:

- 1) придане залишалось у чоловіка, а дарування у дружини;
- 2) дарування залишалось у чоловіка, а придане забирала дружина;
- 3) і дарування і придане залишалось у чоловіка;
- 4) і дарування і придане залишалось у дружини.

У разі смерті дружини *dos*:

- 5) повертався *paterfamilias* дружини;
- 6) залишався у власності чоловіка;
- 7) передавався спадкоємцям дружини (*агнатам*).

Які з перерахованих умов вступу до браку передбачало римське право:

- 1) беззастережна згода *paterfamilias*;
- 2) згода нареченого і нареченої;
- 3) шлюбний вік 16 років (дівчата) та 18 років (чоловіки);
- 4) шлюбний вік 12 років (дівчата) та 14 років (чоловіки);
- 5) наявність *jus connubii*;
- 6) наявність *jus commercii*;
- 7) вступаючі в шлюб не повинні знаходитися в іншому шлюбі;
- 8) вступаючі в шлюб не повинні бути близькими родичами.

Якщо особа не має *jus connubii*, то сімейна спільність вважатиметься:

- 1) *matrimonium juris civiles*;
- 2) *matrimonium juris gentium*;
- 3) конкубінатом.

Конкубінат – це:

- 1) різновид шлюбу;
- 2) дозволене законом постійне співжиття чоловіка з жінкою що не відповідає, проте, вимогам законного шлюбу;
- 3) дозволене законом співжиття чоловіка і жінки, що полягає в шлюбі;
- 4) співжиття чоловіка і жінки, що не полягає в шлюбі.

Вільновідпущеник Луцій привів в будинок дочку сенатора Карра для сумісного життя (*usus*). Така сімейна спільність вважатиметься:

- 1) шлюбом *sint manu*;
- 2) конкубінатом;
- 3) шлюбом *juris gentium*;
- 4) взагалі не визнається законом як сімейна спільність.

Стародавні говорили: «*Pater vero is est, quem nuptiae demonstrant*» – «Батько той, на кого вказує факт шлюбу». В зв'язку з цим діти народжені від конкубіни:

- 1) отримували статус матері;
- 2) отримували статус матері, хоча і вважалися як що мають батька;
- 3) отримували статус батька;
- 4) вважалися як такі, що не мають батька.

Звільнення дітей від *patria potestas* за волею домовладки йменувалося:

- 1) *emancipatio*;
- 2) *manumissio*;
- 3) *legitimatio*;
- 4) *arrogatio*.

У яких з названих підстав *Paterfamilias* має право по своїй волі звільнити своїх дітей від *patria potestas*:

- 1) шляхом триразового продажу (манципації) підвладного сина (одноразового продажу дочки);
- 2) шляхом придбання сином жрецького звання, дочкою – звання весталки;
- 3) шляхом оголошення про свободу перед судом;
- 4) через факт висунення сина на почесну посаду консула, претора;
- 5) у разі жорстокого, нелюдяного або аморального поведіння з дітьми.

Узаконення дітей від конкубіни здійснювалося трьома способами:

- 1) подальшим укладенням з матір'ю дітей;
- 2) шляхом висунення сина в стан місцевих декуріонів;
- 3) шляхом уявної судової суперечки;
- 4) рескриптом імператора;
- 5) шляхом входження в агнатську сім'ю.

Усиновлення здійснювалося:

- 1) відносно своїх дітей, народжених в конкубінаті;
- 2) відносно чужих дітей;
- 3) відносно і чужих і своїх дітей, народжених в конкубінаті;
- 4) відносно позашлюбних дітей, народжених від випадкового зв'язку.

Відносно чужих дітей *patria potestas* встановлювалася:

- 1) усиновленням дітей;
- 2) узаконенням дітей.

Arrogatio – це:

- 1) усиновлення осіб чужого права, здійснюване шляхом уявного триразового продажу сина;
- 2) усиновлення осіб чужого права, здійснюване за заявою перед судом;
- 3) усиновлення осіб свого права, здійснюване в народних зборах, а пізніше за рескриптом імператора;
- 4) усиновлення осіб свого права, здійснюване за заявою перед судом.

Adoptio – це:

- 1) усиновлення осіб чужого права, здійснюване за заявою перед судом;
- 2) усиновлення осіб свого права, здійснюване на народних зборах, а пізніше рескриптом імператора;
- 3) усиновлення осіб чужого права, здійснюване шляхом уявного триразового продажу сина;
- 4) усиновлення осіб свого права, здійснюване за заявою перед судом.

Усиновлення здійснювалося за наявності трьох умов:

- 1) усиновити міг тільки чоловік і лише чоловіків;
- 2) усиновитель не повинен бути підвладним;
- 3) усиновителем міг бути чоловік (для *arrogatio*), пізніше могла бути і жінка, якщо вона втратила дітей;
- 4) усиновителем могла бути будь-яка особа;
- 5) усиновитель повинен бути старшим за усиновлюваного не менше ніж на 18 років;

- б) усиновитель повинен бути старшим за усиновлюваного не менше ніж на 14 років (для усиновлюваних хлопчиків) і 12 років (для дівчаток, що удочеряються).

Тема 4. Речі (res)

Теоретичні питання:

1. Власність індивідуальна і спільна.
2. Власність державна і приватна.
3. Possessio. (Посідання. Володіння).
4. Сервітути: поняття й види.
5. Суперфіцій. Емфітевзис.
6. Заставне право.
7. Захист речових прав.
8. Методологічне значення категорій bona fides та aequitas для формування інституту довірчої власності.

Тести:

Під терміном «res» римські юристи розуміли:

- 1) речі тільки матеріальні;
- 2) речі матеріальні і нематеріальні;
- 3) тільки речі матеріальні, живі і неживі.

До якої категорії речей – 1) манципуємих, 2) неманципуємих – відносилися наступні речі:

- 1) італійська земля;
- 2) будова, зведена на італійській землі;
- 3) земля провінційна;
- 4) раби;
- 5) сільський водний сервітут;
- 6) робоча худоба;
- 7) мармурова скульптура мадонни.

До якої категорії речей – 1) тілесних, 2) безтілесних – відносилися наступні речі:

- 1) раб Стіх;

- 2) золоте намисто;
- 3) право Аврелія на ухвалення спадку після смерті свого батька;
- 4) земельна ділянка;
- 5) вимога Тіберія до продавця про передачу купленої їм срібної вази.

До якої категорії речей – 1) *res in commercio* або 2) *res extra commercio* – відносилися наступні речі:

- 1) ставок в саду у Помпея;
- 2) будівля в'язниці;
- 3) води Тібру;
- 4) могила;
- 5) вода з джерела;
- 6) повітря;
- 7) державний раб.

До якої категорії речей – 1) *res mobiles* або 2) *res immobiles* – відносилися наступні речі:

- 1) буйвол;
- 2) виноградник;
- 3) раб;
- 4) право проїзду через ділянку сусіда;
- 5) бронзовий барельєф на будівлі вілли Альбаї.

Речі, що визначаються родовими ознаками, – це:

- 1) речі, що належать роду (сім'ї);
- 2) речі, що визначаються мірою;
- 3) речі, що визначаються вагою, числом або мірою;
- 4) речі, аналогічні тим, що у вас вже є.

До якої категорії речей – 1) індивідуально визначених або 2) родових – відносилися наступні речі:

- 1) виноград;
- 2) виноград, куплений Гортензією;
- 3) скульптура римського магістрату Аквілія Галла;
- 4) сума грошей в 10 систерціїв;
- 5) амфора з вином, взята в позику у сусіда;

До якої категорії речей – 1) споживаних або 2) неспоживаних – відносилися наступні речі:

- 1) одяг;
- 2) раби;
- 3) гроші;
- 4) прикраси;
- 5) зерно.

До якої категорії речей – 1) ділимих або 2) неділимих – відносять наступні речі:

- 1) корова, одержана у спадок Тіберієм і Марком;
- 2) корова, куплена Тіберієм і Марком на м'ясо;
- 3) раб Стіх;
- 4) земельна ділянка.

До якої категорії речей – 1) простих або 2) складних – відносилися:

- 1) раб;
- 2) будинок;
- 3) трупа акторів;
- 4) стадо овець.

До якої категорії речей – 1) *fructus naturales* або 2) *fructus civiles* – відносилися наступні речі:

- 1) приплід від робочої худоби;
- 2) відсотки по кредиту;
- 3) врожай винограду;
- 4) платня за оренду земельної ділянки у вигляді грошей і частини урожаю.

Розподіл прав на права речові і особисті в римському праві зумовлювалося:

- 1) об'єктом цих прав;
- 2) відмінністю позовів як засобів захисту;
- 3) суб'єктом цих прав.

Які з названих прав відносяться до прав особистих:

- 1) право вимоги покупця до продавця про передачу проданого раба;

- 2) право вимоги орендодавця про повернення орендарем двох буйволів у зв'язку із закінченням терміну оренди;
- 3) право вимоги Квінта до Аврелія про повернення з незаконного володіння останнього раба.

До речових прав відносяться:

- 1) право власності;
- 2) право проходу через ділянку сусіда;
- 3) володіння хранителя;
- 4) право забудовника на будову, зведену на чужій (орендованій) землі;
- 5) право орендаря на орендоване майно (господарський інвентар);
- 6) ручна застава;
- 7) право особи на грошові кошти, одержані в позику;
- 8) право мешкання особи в чужому будинку через заповіт.

Римське право надає значення (надає захист) фактичному володінню річчю у формі:

- 1) *dominium*;
- 2) *detentio*;
- 3) *possessio*;
- 4) *proprietas*.

Набувається володіння:

- 1) тілесною дією на річ;
- 2) за домовленістю;
- 3) волею володіти як своєю;
- 4) за потребою (і проти волі);
- 5) заради будь-якої сторонньої вигоди.

Які дві умови з названих римський юрист Папініан вважав визначальними?

Щоб визнати юридично значущим фактичне володіння необхідна наявність:

- 1) *jus possidendi*;
- 2) *corpus possidendi*;
- 3) *jus utendi*;
- 4) *animus possidendi*.

Якщо при володінні річчю є *corpus possidendi*, а *animus* відсутній, то йдеться про:

- 1) *detentio*;
- 2) *dominium*;
- 3) *possessio*;
- 4) *proprietas*.

У випадках, коли володіння річчю обмежене терміном, в наявності:

- 1) володіння;
- 2) утримання;
- 3) немає ні одного, ні іншого.

У випадках, коли володіння річчю терміном не обмежене (безстроково), в наявності:

- 1) володіння;
- 2) утримання;
- 3) немає ні одного, ні іншого.

Які з перерахованих випадків володіння річчю є володінням:

- 1) володіння наймача;
- 2) користування річчю, одержаною до запитання (прекарій);
- 3) користування річчю ссудоотримувачем;
- 4) користування земельною ділянкою через емфітевзис;
- 5) володіння заставодержателя;
- 6) володіння секвестора (хранителя) до розгляду суперечки про право власності на річ судом.

Які з перерахованих випадків володіння річчю є утриманням:

- 1) володіння секвестора (хранителя) до розгляду суперечки про право власності на річ судом;
- 2) володіння заставодержателя;
- 3) користування земельною ділянкою через емфітевзис;
- 4) користування річчю ссудоотримувачем;
- 5) володіння наймача.

Володіння власника відноситься до числа:

- 1) *justa possessio* або
- 2) *injusta possessio*.

Володіння набувальника, що одержав річ в дар від невласника, відноситься до числа володіння:

- 1) матеріально правомірного (законного);
- 2) незаконного;
- 3) сумлінного;
- 4) несумлінного.

Переваги незаконного добросовісного володіння перед несумлінним полягають в наступному:

- 1) дозволяє по давності встановити право власності на річ;
- 2) робить неможливим віндикацію речі, що знаходиться в його володінні власником речі;
- 3) хоча і допускає віндикацію, але обмежує відповідальність власника перед власником.

Формально неправомірне володіння мало три вади, які позбавляли володіння захисту. Це:

- 1) *dolus*;
- 2) *vi*;
- 3) *error*;
- 4) *clam*;
- 5) *precario ad altero*;
- 6) *dies*.

Всяке володіння, не придбане одним з наступних трьох способів: 1) *vi*, 2) *clam*, 3) *precario ad altero*, – вважалось формально правомірним володінням. Знайдіть відповідні їм російські аналоги:

- 1) володіння, що набувається до запитання;
- 2) володіння, що набувається силою;
- 3) володіння, що набувається таємно.

Фактичне володіння за римським правом можна було придбати шляхом:

- 1) *mancipatio*;
- 2) *traditio*;
- 3) *occupatio*;
- 4) *specificatio*;
- 5) *cessio*.

Для придбання володіння річчю достатньо:

- 1) встановити тільки *corpus*;
- 2) встановити тільки *animus*;
- 3) встановити і *corpus* і *animus*.

Власність в римському приватному праві мала найменування:

- 1) *detentio*;
- 2) *dominium*;
- 3) *possessio*;
- 4) *proprietas*;
- 5) *usus*.

Право власності характеризувалося в кодифікуванні Юстиніана як *Plena in re potestas*, тобто, як:

- 1) влада над річчю;
- 2) повне панування над річчю;
- 3) своя річ;
- 4) своя річ по праву народів.

Позначення власності як: 1) *dominium* і 2) *proprietas* – було характерно:

- 1) для стародавніх часів;
- 2) починаючи з республіканського періоду.

Історично в Римі існували наступні види власності:

- 1) квіритська;
- 2) преторська;
- 3) бонітарна;
- 4) преторська (бонітарна);
- 5) провінційна;
- 6) провінційна (перегринів);
- 7) власність перегринів.

Назвіть умови встановлення квіритської власності:

- 1) власник – квірит;
- 2) власник – будь-який житель Римської держави;
- 3) об'єкт – манципуема річ;
- 4) спосіб придбання – тільки манципація;
- 5) спосіб придбання – манципація і традиція;
- 6) спосіб придбання – манципація і цесія.

Право власності визначалося в римському праві як *plena in re potestas*. Відносно нього:

- 1) встановлювалися обмеження на користь сусідів;
- 2) могли встановлюватися обмеження прав самого власника, а також обмеження в суспільних інтересах і інтересах сусідів;
- 3) встановлювалися обмеження в суспільних інтересах;
- 4) не встановлювалося ніяких обмежень.

Зміст права власності за римським правом можна звести до:

- 1) *jus utendi*;
- 2) *jus utendi* і *jus fruendi*;
- 3) *jus utendi*, *jus fruendi* і *jus abutendi*;
- 4) *jus utendi*, *jus fruendi*, *jus abutendi* і *jus possidendi*.

В результаті *accessio* речей питання про право власності розв'язувалося, виходячи з принципу:

- 1) розподілу речей;
- 2) підлегла річ слідує долі головною;
- 3) підлегла річ слідує долі головної речі з відшкодуванням власником останньої вартості менш дорогих частин, що увійшли до неї.

Придбання права власності через *usucapio* за цивільним правом наступало:

- 1) тільки у римських громадян;
- 2) у римських громадян і латинів, що мають *jus commercium*;
- 3) при давності володіння рухомим майном 5 років, нерухомим – 15 років;
- 4) при давності володіння рухомим майном 1 рік, нерухомим – 2 роки;
- 5) за наявності підстави придбання;
- 6) незалежно від наявності підстави придбання;
- 7) за умови сумлінності і безперервності володіння;
- 8) за умови безперервності володіння.

Цивільне і преторське право знало два способи захисту відносин привласнення: 1) петіторний і 2) посессорний захист. До якого з цих способів відносяться:

- 1) *actio in rem*;

- 2) *interdictum*;
- 3) *actio Publiciana*.

Римське право знало три речові способи захисту права власності:

- 1) *rei vindicatio*;
- 2) *actio in personam*;
- 3) *actio negatoria*;
- 4) *actio prohibitoria*;
- 5) *actio doli*.

Що в Римському праві розумілося під терміном «емфітевзис»?

- 1) один із засобів передачі речей;
- 2) один із видів прав на чужі речі;
- 3) один із засобів захисту речових прав.

Право довгострокової оренди землі для сільськогосподарської розробки на строк більше 100 років забезпечувалося

- 1) суперфіцієм;
- 2) емфітевзисом;
- 3) сільським сервітутом.

Обставиною, що звільняє від відповідальності в римському праві був(а)

- 1) випадок (*casus*);
- 2) недбалість (*culpa levissima*);
- 3) непереборна сила (*vis maior*).

Формою застави, при якій ставлена річ залишалася у боржника, була

- 1) фідучія (*fiducia*);
- 2) іпотека;
- 3) «ручний заклад» (*pignus*).

У системі речових прав правом на чужу річ є:

- 1) *possessio*;
- 2) *proprietas*;
- 3) *dominium*;
- 4) *jura in re aliena*.

Римське приватне право знало чотири види прав на чужі речі:
право орендаря на користування річчю орендодавця;

- 1) сервітут;
- 2) право ссудоотримувача на користування річчю ссудовця;
- 3) застава;
- 4) суперфіцій;
- 5) емфітевіз.

Сервітути підрозділялися на:

- 1) речові і предіальні;
- 2) речові або предіальні (земельні) і особисті;
- 3) речові, предіальні (земельні) і особисті;
- 4) речові (предіальні), земельні і особисті.

Сервітут, що належить особі як власнику земельної ділянки, був сервітутом:

- 1) предіальним;
- 2) особистим.

До якого виду предіальних (земельних) сервітутів: 1) міському, 2) сільському, 3) дорожньому, 4) водному, – належать наступні види сервітутів:

- 1) право проходу через сусідню ділянку;
- 2) право світла;
- 3) право прогону худоби через сусідню ділянку;
- 4) право обперти споруду на стіну сусіда;
- 5) право провести воду з чужої ділянки.

Назвіть характерні риси предіальних сервітутів:

- 1) особистий характер;
- 2) речовий характер;
- 3) терміновість;
- 4) безстроковість;
- 5) неподільність;
- 6) подільність.

На сина деякого Н., що успадковував за заповітом майно спадкодавця, покладений обов'язок надати житловий будинок в довічне ко-

ристування старого прителя заповідача, який придбає щодо даного майна сина спадкодавця:

- 1) предіальний (міський) сервітут;
- 2) предіальний сільський сервітут;
- 3) особистий сервітут.

До числа конкретних особистих сервітутів відносилися:

- 1) *servitutes personarum*;
- 2) *usus*;
- 3) *usus fructus*;
- 4) *servitutes praediorum*;
- 5) *habitatio*;
- 6) *operae*.

Співвіднесіть перераховані види особистих сервітутів: 1) *usus fructus*, 2) *usus*, 3) *habitatio*, 4) *operae*, – з їх російськими аналогами:

- 1) право довічного користування рабом або твариною;
- 2) право користування чужою річчю і отримання від неї плодів;
- 3) право користування річчю без права користування плодами від неї;
- 4) право довічного користування житловим будинком (приміщенням).

Для всіх видів сервітутів характерні три загальні правила:

- 1) зміст будь-якого сервітута виражається в діях зобов'язаної особи;
- 2) зміст будь-якого сервітута виражається в тому, що вимагає зобов'язана особа;
- 3) своя власна річ по праву сервітута тобі служити не може;
- 4) своя власна річ може служити тобі і по праву сервітута;
- 5) сервітут може бути обтяжений іншим сервітutom;
- 6) сервітут не може бути обтяжений іншим сервітutom.

Які з названих правомочностей складали зміст емфітевзису:

- 1) право користування земельною ділянкою без зміни призначення і погіршення якості землі;
- 2) право користування земельною ділянкою із зміною призначення, але без погіршення якості землі;

- 3) право застави і встановлення сервітута;
- 4) право передачі у спадок;
- 5) право вільного розпорядження (дарування і продажі);
- 6) право розпорядження (дарування або продажі, але з дотриманням переважного права купівлі з боку власника земельної ділянки).

Які з названих правомочностей складали зміст суперфіцію:

- 1) право користування зведеною будівлею;
- 2) право користування зведеною будівлею і земельною ділянкою;
- 3) право застави і встановлення сервітуту;
- 4) право передачі у спадок;
- 5) право вільного розпорядження;
- 6) право розпорядження, зокрема продажі, з відома власника або за умови дотримання переважного права купівлі, що належить йому.

Застава – це:

- 1) тільки речове право (право на чужу річ);
- 2) речове право і спосіб забезпечення виконання зобов'язання;
- 3) тільки спосіб забезпечення виконання зобов'язання.

Застава як речове право проявляється у тому, що:

- 1) заставадержатель володіє, користується і розпоряджається чужою річчю;
- 2) заставадержатель володіє чужою річчю;
- 3) заставадержатель у ряді випадків володіє чужою річчю, а при невиконанні зобов'язання боржником і розпоряджається чужою річчю;
- 4) право заставадержателя слідує за річчю;
- 5) заставадержатель користується абсолютним захистом;
- 6) заставадержатель має переваги перед іншими кредиторами.

Римське право знало три форми застави: 1) довірчий правочин, 2) іпотеку і 3) ручну заставу. Їм відповідали три латинські терміни:

- 1) *pignus*;
- 2) *hypotheca*;
- 3) *fiducia cum creditore*.

Fiducia як форма застави передбачала:

- 1) передачу заставником речі у володіння заставодержателю;
- 2) передачу заставником речі у власність заставодержателю;
- 3) передачу заставником речі в утримання заставодержателю;
- 4) залишення речі у власності і володінні заставника.

Pignus як форма застави передбачала:

- 1) передачу заставником речі в тримання заставодержателю;
- 2) передачу заставником речі у володіння заставодержателю;
- 3) передачу заставником речі у власність заставодержателю;
- 4) залишення речі у власності і володінні заставника.

Hypotheca як форма застави передбачала:

- 1) передачу речі заставником у власність заставодержателю;
- 2) залишення речі у власності і володінні заставника;
- 3) передачу речі заставником в утримання заставодержателя;
- 4) передачу речі заставником у володіння заставодержателю.

Майно на суму в 500 систерціїв було закладене боржником кілька разів: спочатку на 100 систерціїв, потім на 50, а потім на 150 і 200 систерціїв. Співвідношення (ранг) заставних прав кредиторів визначався за римським правом:

- 1) сумою кожної із застав;
- 2) часом встановлення застави.

Майно вартістю в 500 систерціїв було закладене декілька разів: на 200, потім на 150 і 150 систерціїв. У випадку, якщо третьому по рахунку заставодержателю необхідно було задовольнити свої вимоги із закладеного майна:

- 1) він повинен був чекати своєї черги задоволення;
- 2) він одержував право запропонувати першому кредитору-заставодержателю задоволення по його вимозі і займав його місце,
- 3) він мав право одержати задоволення, оскільки сума застави дорівнює вартості закладеного майна.

Тема 5. Зобов'язання (obligatio)

Теоретичні питання:

1. Особливості припинення зобов'язання.
2. Виконання зобов'язань.
3. Наслідки невиконання зобов'язань.
4. Проблемні питання забезпечення виконання зобов'язань.

Тести:

У римських джерелах зобов'язання визначалося: *Obligatio est juris vinculum* – як:

- 1) правовий зв'язок;
- 2) правові межі;
- 3) право на річ іншої особи.

Зміст будь-якого зобов'язання полягає:

- 1) у праві на дії іншої особи;
- 2) у праві на річ іншої особи;
- 3) у праві на річ або результат дії (роботи) іншої особи.

Зміст будь-якого зобов'язання полягає в тому, щоб боржник або щось зробив (1), або щось дав (2), або щось надав (3). Їм відповідають наступні латинські аналоги:

- 1) *dare*;
- 2) *facere*;
- 3) *praestare*.

Заміна кредитора (1) або боржника (2) називалася:

- 1) *expromissio*;
- 2) *delegatio*;
- 3) *adpromissio*;
- 4) *adstipulatio*.

Відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язання за римським правом наступала за наявності умов:

- 1) шкоди;
- 2) вини;
- 3) причинного зв'язку.

Шкода за римським правом могла полягати:

- 1) у реальному збитку;
- 2) упущеній вигоді;
- 3) моральних втратах особи.

Під шкодою за римським правом розуміли: 1) *damnum mergens*, і *lucrum cessans*, – одне з яких є упущена вигода (а), інше – реальний збиток (б).

Формами вини за римським правом були:

- 1) *error*;
- 2) *culpa*;
- 3) *dolus*;
- 4) *metus*.

Стипуляція – це:

- 1) контракт, укладений за допомогою передачі речі;
- 2) письмовий контракт;
- 3) усний контракт, укладений за допомогою питання і відповіді;
- 4) усний контракт, укладений при свідках.

Тема 6. Договори (*contractus*)

Теоретичні питання:

1. Припинення контрактів.
2. Виконання контрактів.
3. Поняття квазіконтрактів та їх види.
4. Ведення справ без доручення.
5. Безпідставне збагачення.
6. Делікти.
7. Квазіделікти.

Тести:

Договір купівлі-продажу вважався укладеним:

- 1) з моменту досягнення угоди про предмет;
- 2) з моменту досягнення угоди про предмет і про ціну;
- 3) з моменту передачі речі.

Введення у володіння – це:

- 1) передача речі особі претором на підставі норм цивільного права;
- 2) надання претором речі або майна особі у володіння відповідно до преторського права на протигагу формальним вимогам квіритського права;
- 3) рішення судді про права речі або майна у фактичного власника і передачі його власнику на підставі норм цивільного права.

Restitutio in integrum – це:

- 1) повернення в первинне положення шляхом позбавлення претором юридичної сили факту (правочину, присудження, закінчення терміну тощо) з причини реальних вад на протигагу дотриманню формальних вимог цивільного права;
- 2) відновлення колишнього положення в правочині шляхом визнання його недійсним судом з причини недотримання формальних вимог цивільного права;
- 3) універсальний засіб визнання правочину недійсним як невідповідної вимогам закону (*lex*).

Одним з видів деліктів є?

- 1) *usucapio*;
- 2) *furtum*;
- 3) *sine manu*.

Задачі:

1. Три римлянина уклали угоду про створення своєрідного товариства взаємодопомоги. В цій угоді вони передбачили, що веденням сумісних справ буде займатися Тицій, тоді як Луцилій надасть приміщення для крамниці, а Валеріус виділить для загальних потреб певну суму грошей. Прибутки мають розподілятися у рівних частках між усіма учасниками договору. Через деякий час Луцилій помер, і його спадкоємці звернулися з вимогою до Тиція та Валеріуса про звільнення приміщення, а також про виплату їм частини прибутку, отриманого з моменту смерті Луцилія до моменту подання позову. Відповідачі посилалися на те, що крамниця передана у користування товариству і, отже, поверненню не підлягає. Що стосується виплати частки прибутку, то вони готові це зробити за умови вступу когось із спадкоємців до товариства. Вирішіть спір.

2. Римський громадянин уклав договір продажу свого маєтку, але, не встигнувши одержати за нього гроші, пішов на війну та потрапив у полон. Чи може одержати гроші, що належать йому за цим договором, його син, який жив разом з батьком? Його дружина?

3. Раб Валерія Нуманція в бійці убив раба Авлія Руфуса. Авлій Руфус звернувся до Валерія Нуманція з вимогою сплатити за раба. Він наполягав на тому, щоб Валерій сплатив йому за раба в десятикратному розмірі, оскільки цей раб був його природним сином (народженим від рабині) і він був прив'язаний до нього. Валерій Нуманцій сплатити за раба відмовився, посилаючись на те, що:

- раб убив не він, а його раб;
- раб був убитий внаслідок поєдинку, за яким він, Валерій Нуманцій, спостерігав і може підтвердити, що поєдинок був чесним. Як вирішити спір?

4. Хтось був змушений до укладення не вигідної для себе угоди під впливом погроз і сильного страху перед контрагентом. Коли це виявилось, винного покарали штрафом у чотириразовому розмірі заподіяного їм збитку. Чи зберегла силу укладена угода? Що розуміти під «сильним страхом» – страх втратити повагу батьків, сусідів, страх смерті або фізичного впливу?

5. З якої причини згода, надана внаслідок омани, є недійсною: а) угода виявилася явно збитковою, б) суперечить добрій совісті та справедливості, в) відсутня воля сторони на виконання угоди.

6. Кредитор прийняв у заставу вівцю, що виявилася хворою і заразила всю його стадо. Чи може кредитор заявити позов боржникові про відшкодування шкоди? Чи буде прийнята екцепція боржника, що вівцю вибирав сам кредитор?

7. Під час набігу рабів на римське місто була пограбовано й спалено місцевий готель. Його хазяїн завдяки щасливому випадку залишився в живих, але проти нього було порушено ряд позовів мешканцями, що втратили в результаті цих подій своє майно. Чи правомірні ці позови?

8. Тіцій придбав річ у володільця-невласника, догадуючись про це за деякими прикметами. Але він сподівався на те, що набувальна давність зробить його власником раніше, ніж несумлінність продавця буде виявлена. Чи обґрунтовані його надії?

9. Цесія могла бути двох видів – активною й пасивною. Якому з її видів і чому відповідає випадок: а) боржник з волі кредитора обіцяє виконання третій особі, б) кредитор на прохання боржника погоджується прийняти виконання від третьої особи?

10. Луцій Скавр програв Квінтілію Вару в кості 20000 сестерціїв. Він віддав Вару 10000, а інше віддавати відмовився. Вар пригрозив стягнути борг по суду. У відповідь на це Луцій Скавр сам подав проти Вару кондикційний позов. Який має бути результат справи?

Тема 7. Спадкування

Теоретичні питання:

1. Прийняття спадку та відмова від спадку.
2. Спадкова трансмісія.
3. Сингулярне наступництво.
4. Легати і фідейкоміси.
5. Захист спадкових прав.

Тести:

Скільки було передбачено черг спадкоємців у «постійному едикті»?

- 1) 3 черги;
- 2) 4 черги;
- 3) 5 черг.

У докласичний період в римській сім'ї син в майнових відносинах:

- 4) був повністю вільний в придбанні майнових прав і обов'язків;
- 5) аналогічно положенню раба всі його майнові придбання переходили до домовладки, але обов'язки домовладку не обтяжували; крім того син міг бути призначений капітаном судна, поставлений на чолі торгового підприємства, йому надавався пекулій;
- 6) не мав ніяких прав.

З I ст. до н.е. син одержує *peculium castrense* (право на майно, придбане на військовій службі). Його режим характеризується наступними якостями:

- 1) належить сину на праві власності;
- 2) належить сину на праві власності, але за відсутності заповіту сина у разі смерті останнього переходить до батька;
- 3) належить сину на праві власності, але без права спадкоємства згідно із законом і за заповітом.

Peculium quasi castrense – це:

- 1) майно, придбане сином на цивільній службі взагалі;
- 2) майно, придбане сином тільки на службі імператору;
- 3) майно, придбане сином на військовій службі як трофей.

У імператорський період сини придбали право на:

- 1) *peculium castrense*;
- 2) *peculium castrense* і *peculium quasi castrense*;
- 3) *peculium castrense*, *peculium quasi castrense*, а також оголошуються власниками майна, одержаного в дар від матері або успадкованого ними після смерті матері;
- 4) повну майнову самостійність.

Як підстави виникнення *patria potestas* виступали:

- 1) народження дітей в римському шлюбі;
- 2) народження дітей в конкубіні;
- 3) узаконення чужих дітей;
- 4) узаконення дітей, народжених поза шлюбом;
- 5) усиновлення чужих дітей;
- 6) усиновлення дітей, народжених в конкубіні.

Тема 8. Захист цивільних прав

Теоретичні питання:

1. Легісакційний процес.
2. Формулярний процес.
3. Формула та її складові частини.
4. Екстраординарний процес.

Тести:

Затвердження державного суду здійснювалося:

- 1) відразу із встановленням царської влади;
- 2) поступово із встановленням царської влади і формуванням відповідних державних органів;
- 3) поступово шляхом обмеження випадків особистої розправи, встановленням викупів і передачі функцій захисту державним органам.

Саморозправа і самозахист це:

- 1) одне і те ж саме;
- 2) самозахист – це дозволена саморозправа;
- 3) саморозправа – це дозволений самозахист.

Хоч римське право і поділялося на публічне і приватне -

- 1) судова система залишалася єдиною;
- 2) судова система поділялася на публічну судову систему і приватну;
- 3) єдина судова система підрозділялася на *judicia publica* і *judicia privata*.

Самозахист це:

- 1) будь-яке самоправне віддзеркалення насильства;
- 2) самоправне віддзеркалення насильства, що заподіяло шкоду особі;
- 3) дозволене законом самоправне віддзеркалення насильства, що загрожує порушенням права;
- 4) дозволене законом самоправне віддзеркалення насильства, що заподіяло шкоду потерпілому.

У сучасному праві передбачається, що суб'єктивне право в його порушеному стані здатне породити право на захист (право на позов). Римське право виходило із зворотного, що одержало закріплення як один з принципів легісакційного процесу. Якого саме?

- 1) *Non bis in eadem re*;
- 2) *Nulla legis actio sine lege*;
- 3) *Nullum crimen sine poena*;
- 4) *Non ius ex regula, sed regula ex jure*.

Назвіть найхарактерніші, на Ваш погляд, риси легісакційного процесу:

- 1) суворий формалізм;
- 2) свобода розсуду магістрату;
- 3) заснований на позовах, передбачених тільки законом;
- 4) заснований на здійсненні дій, передбачених тільки законом;
- 5) заснований на позовах, витікаючих із законів та едиктів;
- 6) відноситься до порядку розгляду справ *in ordo*;
- 7) відноситься до порядку розгляду справ *extra ordo*.

Принцип *non bis in eadem re*:

- 1) характерний для екстраординарного і формулярного процесів;
- 2) характерний для формулярного і легісакційного процесів;
- 3) характерний для легісакційного і екстраординарного процесів;
- 4) завершується літиськонтестацією і означає погашення позову;
- 5) завершується винесенням суддею ухвали і означає заборону на повторний розгляд цієї ж справи.

Зі скількох частин складався формулярний процес в Римі?

- 1) 1;
- 2) 2;
- 3) 3.

Скільки стадій у легісакційному процесі?

- 1) 1;
- 2) 2;
- 3) 3.

Який з перерахованих позовів вважався позовом про витребування свого майна з чужого незаконного володіння?

- 1) виндикаційний;
- 2) негаторний;
- 3) прогібіторний.

Процес *in ordo* означав розпад його на дві стадії: 1) *in jure* і 2) *in iudicio*. Якому з них відповідає наступний зміст:

- 1) мав на меті з'ясувати фактичну сторону справи;
- 2) мав на меті з'ясувати правову сторону справи;
- 3) справа розглядалася магістратом;
- 4) справа дозволялася суддею присяги;
- 5) завершувався винесенням ухвали;
- 6) завершувався свідченням суперечки.

Формулярний процес не лише спростив процедуру розгляду спорів, але й виробив особливі преторські способи захисту. Назвіть їх:

- 1) преторські позови (*actio bonae fidei*);
- 2) преторські інтердикти;
- 3) введення у володіння;

- 4) популярні позови;
- 5) відновлення колишнього положення;
- 6) преторські стіпуляції;
- 7) позови речові і особисті.

Назвіть характерні риси екстраординарного процесу:

- 1) складався з однієї стадії;
- 2) складався з двох стадій;
- 3) судові функції здійснювали адміністративні органи: муніципальні магістрати, начальники центуріонів, імператор;
- 4) судові функції здійснювали присяжні судді;
- 5) був таємним і письмовим;
- 6) був усним і публічним;
- 7) був платним (із стягненням судового мита);
- 8) не допускав стягнення судового мита;
- 9) не допускав апеляційного оскарження;
- 10) допускав апеляційне оскарження.

Віндикаційний позов – це:

- 1) позов про усунення правових обтяжень;
- 2) позов про витребування майна з чужого незаконного володіння;
- 3) позов про усунення перешкод в користуванні річчю;
- 4) позов про відшкодування заподіяного збитку.

Римське приватне право в питанні захисту права власності стояло на позиціях:

- 1) необмеженої віндикації;
- 2) обмеженої віндикації.

Негаторний позов – це:

- 1) позов про відшкодування заподіяного збитку;
- 2) позов про усунення правових обтяжень;
- 3) позов про усунення перешкод в користуванні річчю;
- 4) позов про витребування майна з чужого незаконного володіння.

Прогібіторний позов – це:

- 1) позов про усунення перешкод в користуванні річчю;
- 2) позов про відшкодування заподіяного збитку;

- 3) позов про витребування майна з чужого незаконного володіння;
- 4) позов про усунення правових обтяжень.

Задоволення вимог власника по віндикаційному позову було можливе:

- 1) тільки від несумлінного власника;
- 2) від сумлінного і несумлінного власника;
- 3) за умови, якщо позивач доведе своє право власності;
- 4) незалежно від доказу позивачем свого права власності.

У разі віндикації власником майна у 1) сумлінного або 2) несумлінного набувача, які з названих наслідків наступали для кожного з них:

- 1) відповідав за загибель і пошкодження майна за весь час володіння;
- 2) відповідав за загибель і пошкодження майна з моменту пред'явлення позову;
- 3) відповідав за загибель і пошкодження майна до пред'явлення позову;
- 4) відшкодував плоди, одержані від речі, за весь час володіння;
- 5) відшкодував плоди, одержані від речі, з моменту пред'явлення позову;
- 6) відшкодував плоди, одержані від речі, до пред'явлення позову.

Через ділянку Тіберія його сусід Луцій проганяє худобу, посиляючись на нібито закріплене за ним право прогону. Який з названих позовів може застосувати Тіберій для захисту свого права:

- 1) *actio negatoria*;
- 2) *actio prohibitoria*;
- 3) *rei vindicatio*.

Помпоній звів стіну перед вікнами свого сусіда Юлія, що виходять на сонячну сторону, перешкодивши таким чином доступу світла. Який з названих позовів може застосувати Юлій для захисту свого права:

- 1) негаторний позов;
- 2) віндикаційний позов;
- 3) прогібіторний позов.

Для захисту бонітарного власника застосовувався:

- 1) віндикаційний позов;
- 2) негаторний позов;
- 3) віндикаційний, негаторний і прогібіторний позови;
- 4) публіціанський позов.

У випадку, якщо фактичне володіння особи річчю не порушене, але інша особа домагається на таке володіння, застосовується:

- 1) *interdicta retinendae possessionis*;
- 2) *interdicta recuperandae possessionis*.

Власник речі позбувся володіння в результаті насильницьких дій особи, що вважає себе власником речі. Чи є у власника які-небудь засоби захисту?

- 1) ні, оскільки у власника є правова підстава;
- 2) так, *interdicta retinendae possessionis*;
- 3) так, *interdicta recuperandae possessionis*.

Для захисту володіння застосовувалися: 1) *interdicta recuperandae possessionis* і 2) *interdicta retinendae possessionis*. Співвіднесіть їх з відповідними вітчизняними поняттями:

- 1) преторський інтердикт про утримання володіння;
- 2) преторський інтердикт про відновлення володіння.

Преторський інтердикт про утримання володіння свідчить: «Володіння повинне залишитися недоторканим, якщо не доведено, що воно виникло внаслідок:

- 1) відсутності правової підстави;
  - 2) насильства;
  - 3) таємним чином;
  - 4) одержано з обов'язком повернути за першою вимогою».
- Які з названих підстав є вірними?

Тема 9. Рецепція римського приватного права

Теоретичні питання:

1. Передумови рецепції Римського права у Візантійській імперії.
2. Систематизація Юстиніана.
3. Дігести та Інституції.
4. Базиліки.
5. Проторецепція.
6. Вплив римського права на кодифікації XIX ст.
7. Рецепція римського права у сучасній Європі.

Тести:

Визначення поняття «рецепція»:

- 1) відродження високорозвиненої системи права, яка існувала раніше;
- 2) щеплення однієї правової системи щодо іншої;
- 3) відновлення чогось у первинному вигляді;
- 4) запозичення ідей, інститутів, без створення нового;
- 5) запозичення одного інституту, окремих елементів.

Західноєвропейський тип рецепції характеризується такими рисами як:

- 1) проведення ґрунтовних теоретичних розвідок букву та духу законів Римського права;
- 2) наявність філософського підґрунтя;
- 3) паралельність процесів у різних країнах;
- 4) проведення систематизаційних робіт на матеріалах першоджерел, без глибоких досліджень засад Римського права як такого;
- 5) обмеженість філософського підґрунтя християнським вченням у православній інтерпретації.

Східноєвропейський тип рецепції характеризується такими рисами як:

- 1) проведення ґрунтовних теоретичних розвідок букву та духу законів;
- 2) паралельність процесів у різних країнах;
- 3) ігнорування багатьох положень древньогрецької, римської та ін. філософії;

- 4) проведення дослідницьких робіт, пов'язаних з рецепцією, за ініціативою «зверху»;
- 5) проведення систематизаційних робіт на матеріалах першоджерел, без глибоких досліджень засад Римського права як такого.

Країни, в яких відбувався західноєвропейський тип рецепції римського права:

- 1) Франція;
- 2) Німеччина;
- 3) Нідерланди;
- 4) Візантія.

Країни, в яких відбувався східноєвропейський тип рецепції:

- 1) Франція;
- 2) Німеччина;
- 3) Нідерланди;
- 4) Англія;
- 5) Візантія.

Форми рецепції римського приватного права:

- 1) вивчення Римського права у юридичних навчальних закладах;
- 2) дослідження, аналіз та коментування давньоримських юридичних джерел;
- 3) використання норм Римського права як взірця при створенні нормативних актів;
- 4) використання методики створення норм права;
- 5) відмова від застарілих принципів.

Країна в якій відбулася пряма рецепція римського приватного права:

- 1) Франція;
- 2) Англія;
- 3) Візантія;
- 4) Німеччина;
- 5) Україна.

Країна в якій відбулась латентна рецепція римського приватного права:

- 1) Візантія;
- 2) Німеччина;
- 3) Італія;
- 4) Франція;
- 5) Радянський Союз.

Результатом кодифікації законодавства імператором Юстиніаном було:

- 1) Кодекс Юстиніана;
- 2) Закони XII таблиць;
- 3) Дігести;
- 4) Інституції.

Останнім юридичним пам'ятником Візантійського права вважають:

- 1) Кодекс Юстиніана;
- 2) Землеробський закон;
- 3) «Шестикнижжя»;
- 4) Інституції Гая.

Джерелами класичного візантійського права були:

- 1) Кодекс Юстиніана;
- 2) Еклога;
- 3) Землеробський закон;
- 4) Ісагога;
- 5) Прохірон.

«Базиліки» були видані за правління:

- 1) імператора Юстиніана;
- 2) Василя Македонянина;
- 3) Лева VI (Мудрого);
- 4) Костянтина Арменопула.

Особливо помітним вплив візантійських правових ідей був особливо помітним в Україні:

- 1) у положеннях зобов'язального права;
- 2) у галузі шлюбно-сімейних відносинах та спадковому праві;
- 3) у регулювання відносин стосовно речей;
- 4) у регулюванні відносин власності.

Кодекс Наполеона набув юридичної сили:

- 1) у 1604 р.;
- 2) у 1704 р.;
- 3) у 1804 р.;
- 4) у 1904 р..

Вплив римського приватного права у Цивільному кодексі України найбільш помітний:

- 1) у правовому регулюванні права власності;
- 2) у правовому регулюванні права інтелектуальної власності;
- 3) у правовому регулюванні зобов'язальних відносин;
- 4) у правовому регулюванні спадкових відносин.

Суттєвими особливостями кодексу Наполеона було

- 1) ретельне регулювання відносин спадкування;
- 2) ретельне регулювання відносин власності;
- 3) ретельне регулювання зобов'язальних відносин;
- 4) ретельне регулювання публічних відносин.

Кодекс Наполеона поділяється на:

- 1) на шість книг;
- 2) на п'ять книг;
- 3) на чотири книги;
- 4) на три книги.

«Кодексом вчених» називають:

- 1) Французький цивільний кодекс;
- 2) Австрійський цивільний кодекс;
- 3) Німецький цивільний кодекс;
- 4) Швейцарський цивільний кодекс;
- 5) Цивільний кодекс України.

Німецький Цивільний кодекс складається із:

- 1) шести книг;
- 2) п'яти книг;
- 3) чотирьох книг;
- 4) трьох книг.

Німецький цивільний кодекс був прийнятий у:

- 1) 1864 році;
- 2) 1900 році;
- 3) 1800 році;
- 4) 1700 році.

Основними шляхами запровадження римського права у Німеччині було:

- 1) трансформація судів;
- 2) використання звичаєвого права;
- 3) надання університетам права офіційних консультацій;
- 4) використання феодального права;
- 5) використання Магдебурзького права.

Вивчення та коментування античних юридичних джерел відбувалось:

- 1) коментаторами;
- 2) германістами;
- 3) глосаторами;
- 4) історичною школою.

Найбільш помітний вплив римського права у Німецькому цивільному кодексі:

- 1) у першій і четвертій книгах;
- 2) у четвертій і п'ятій книгах;
- 3) у першій і другій книгах;
- 4) у третій та четвертій книгах.

Рецепція Римського права в Англії відбувалася шляхом:

- 1) застосування звичаєвого права;
- 2) застосування статутного права;
- 3) застосування права справедливості;
- 4) вивчення римського права в університетах.

Кроком наближення до римського права у Цивільному кодексі УРСР 1963 р. були:

- 1) регулювання речових прав;
- 2) регулювання зобов'язальних прав;

- 3) регулювання спадкових прав;
- 4) регулювання правового положення приватної особи.

Які наукові школи зіграли визначальну роль в збереженні та рецепції римського приватного права:

- 1) глосаторів;
- 2) прокульянців;
- 3) сабіньянців;
- 4) постглосаторів.

Виділіть напрямки діяльності школи глосаторів:

- 1) прагнули привести римсько-правові положення у відповідність з нормами канонічного права і соціальною дійсністю;
- 2) розбирали Юстиніановське кодифікування і забезпечували їх пояснюючими зауваженнями;
- 3) зіставляли паралельні місця, відзначали суперечності та намагалися застосувати їх;
- 4) коментували глоси;
- 5) проводили норми римського права в життя, потісняючи поступово норми партикулярного права.

Назвіть місцезнаходження наукових шкіл, що забезпечили ідеологічну базу рецепції римського приватного права:

- 1) Монпельє;
- 2) Болонья;
- 3) Венеція;
- 4) Орлеан;
- 5) Тулуза.

Як вплинуло римське приватне право на теорію права?

- 1) визначило подальший розвиток всієї науки права;
- 2) ніяк не вплинуло через своє виключно практичне значення;
- 3) стало основою, на якій зародилася загальна теорія буржуазного цивільного права;
- 4) вплинуло виключно на формування і розвиток догматики в німецькій правовій науці.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Засади римського права та принципи приватного права ЄС
2. Характеристика юриспруденції римської держави
3. Колонат в римському праві
4. Юридичні особи в римському праві: поняття, ознаки, виникнення та припинення
5. Опіка та піклування в римському праві
6. Інститут представництва в римському приватному праві
7. Захист права власності в римському праві
8. Possessio за римським правом
9. Емфітевзис в римському праві
10. Пакти та їх види.
11. Ведення справ без доручення
12. Квазіделікти
13. Сингулярне наступництво
14. Легати і фідейкоміси
15. Захист спадкових прав
16. Преторські інтердикти
17. Формула та її складові частини
18. Римський судовий процес та інші способи захисту прав
19. Континентальний та англосаксонський типи рецепції
20. Рецепція римського права у сучасній Європі
21. Динаміка концепту рецепції римського права

ТЕМИ КУРСОВИХ РОБІТ

1. Значення римського приватного права та мета його вивчення сучасними правниками
2. Принципи римського приватного права
3. Правове становище населення у римському приватному праві
4. Особа як суб'єкт власного права
5. Поняття особи та її право- і дієздатність у римському праві
6. Умови вступу у шлюб, порядок його укладання та розірвання
7. Поняття сім'ї у римській державі
8. Особливості майнових відносин подружжям
9. Опіка і піклування у римському праві
10. Поняття і види позовів у римському праві
11. Виникнення і порядок здійснення правосуддя
12. Особливі засоби преторського захисту прав громадян
13. Діяльність юристів у римському приватному праві
14. Діяльність преторів у римському приватному праві
15. Форми захисту цивільних прав у римському приватному праві
16. Способи набуття та припинення права власності у римському праві
17. Права на чужі речі у римському приватному праві
18. Контракти у римському приватному праві
19. Зміст договору у римському приватному праві
20. Виконання контрактів у римському приватному праві
21. Історія виникнення і розвитку спадково права у римській державі
22. Спадкування за законом у римському приватному праві
23. Спадкування за тестаментом у римському праві
24. Легати та фідейкоміси, як підстава спадкування у римському праві
25. Рецепція римського приватного права в Україні
26. Рецепція римського права за Західно-європейським типом

ПИТАННЯ НА ІСПИТ

1. Періодизація розвитку Римської держави і права.
2. Характеристика політичного, суспільного та економічного розвитку Стародавнього Риму.
3. Державні інститути Стародавнього Риму.
4. Загальна характеристика докласичного Римського права (Період Республіки).
5. *Jus civile*. Закони XII таблиць (Кодифікації).
6. *Jus gentium*.
7. *Jus praetorium*.
8. Джерела (форми правотворення) наприкінці існування Республіки.
9. Юриспруденція періоду Республіки.
10. Правове становище особи у докласичному Римському праві.
11. Родинні відносини у докласичному Римському праві.
12. Речові права у докласичному Римському праві.
13. Делікти у докласичному Римському праві.
14. Контракти у докласичному Римському праві.
15. Спадкування у докласичному Римському праві.
16. Судочинство у докласичному Римському праві.
17. Поділ права на приватне та публічне.
18. Юриспруденція класичного періоду.
19. Засади Римського приватного права.
20. Джерела Римського приватного права.
21. Кодифікації Римського приватного права.
22. Правоздатність та дієздатність фізичних осіб за Римським приватним правом.
23. Правове становище римських громадян (квіритів)
24. Правове становище латинів.
25. Правове становище перегринів.
26. Правове становище лібертинів.
27. Колонат та правове становище колонів.
28. Залучення рабів до участі у цивільному обігу (квзіправоздатність рабів).
29. Сімейні відносини за Римським приватним правом.
30. Шлюб та його види.
31. Конкубінат та контуберніум.

32. Правові відносини подружжя.
33. Правові відносини між батьками та дітьми.
34. Батьківська влада. Усиновлення та узаконення.
35. Опіка та піклування.
36. Поняття юридичної особи. Правоздатність юридичної особи та її реалізація.
37. Види юридичних осіб.
38. Виникнення та припинення юридичних осіб.
39. Поняття речей. Види речей за Римським приватним правом.
40. Сутність поділу позовів на *actio in rem* та *actio in personam* (розмежування речових та зобов'язальних прав).
41. Види речових прав.
42. Поняття посідання.
43. Види посідання.
44. Виникнення та припинення посідання.
45. Посесійний захист.
46. Поняття і зміст права власності.
47. Власність індивідуальна та спільна.
48. Власність державна та приватна.
49. Виникнення та припинення права власності.
50. Захист права власності.
51. Поняття, сутність і види прав на чужі речі.
52. Сервітути: поняття і види.
53. Земельні сервітути.
54. Персональні сервітути.
55. Емфітевзис.
56. Суперфіцій.
57. Заставне право.
58. Захист прав на чужі речі.
59. Поняття та види спадкування.
60. Спадкування за заповітом.
61. Спадкування за відсутності заповіту (спадкування за законом).
62. Необхідне спадкування.
63. Прийняття спадку та відмова від спадку.
64. Легати та фідейкоміси.
65. Поняття та види зобов'язань.
66. Поняття та класифікація контрактів.
67. Порядок укладення контрактів.

68. Припинення контрактів.
69. Забезпечення виконання контрактів.
70. Виконання контрактів.
71. Відповідальність за невиконання контрактів.
72. Окремі види контрактів: вербальні, літеральні, реальні, консенсуальні, інномінальні.
73. Поняття квазіконтрактів та їхні види.
74. Ведення справ без доручення.
75. Безпідставне збагачення.
76. Делікти.
77. Квазіделікти.
78. Концепція захисту цивільних прав за Римським правом.
79. Самозахист прав.
80. Преторські інтердикти.
81. Строки захисту прав.
82. Поняття та види позову.
83. Формулярний процес.
84. Формула та її складові частини.
85. Екстраординарний процес.
86. Поняття рецепції Римського права.
87. Форми рецепції.
88. Види рецепції.
89. Типи рецепції Римського права.
90. Передумови рецепції Римського права у Візантійській імперії.
91. Систематизація Юстиніана.
92. Дигести та Інституції: загальна характеристика.
93. Базиліки як друга спроба рецепції римського права.
94. Рецепції Римського права у «післявізантійський» період.
95. Континентальний та англосаксонський типи рецепції.
96. Рецепція Римського права у Середньовічній Європі.
97. Вплив Римського права на кодифікації ХІХ ст.
98. Рецепція Римського права у сучасній Європі.
99. Римське право і цивілістика незалежної України.

Критерії оцінювання під час поточного контролю

У відповідності до визначених критеріїв поточний контроль здійснюється за визначеною силабусом (робочою навчальною програмою) системою.

Таблиця 1. Шкала оцінювання навчальної діяльності здобувача вищої освіти

Шкала оцінювання			
Оцінка	Відсотки	Бали	Опис
A	100	90-100	Поставлені завдання виконані повністю, досягнуті результати навчання, виявлений високий рівень самостійності
B	85	82-89	Поставлені завдання виконані, досягнуті результати навчання, виявлений належний рівень самостійності
C	70	75-81	Поставлені завдання в цілому виконані, досягнута більшість результатів навчання, виявлений певний рівень самостійності
D	55	67-74	Поставлені завдання виконані частково, досягнуті не всі результати навчання, не виявлений належний рівень самостійності
E	40	60-66	Поставлені завдання виконані недостатньо, досягнуті деякі результати навчання, не виявлена самостійності
F	30	35-59	Виконані окремі поставлені завдання, не досягнуті результати навчання, відсутня самостійність
Fx	20	1-34	Поставлені завдання не виконані, не досягнуті результати навчання, відсутня самостійність

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Першоджерела:

1. Гай. Институции / Пер. с латинского Ф. Дадынского / Под ред. В.А. Савельева, Л.Л. Кофанова. – М. : Юристъ, 1997. – 368 с.
2. Германское право: Пер с нем. Ч. I: Гражданское уложение. – М.: Международный центр финанс.-экон. развития, 1996. – 552 с.
3. Дигесты Юстиниана / Пер. с латин.; Отв. ред. Л.Л. Кофанов. – М.: Статут, 2002. – Т. I. – 584 с.
4. Дигесты Юстиниана / Перевод с латинского; Отв.ред. Л.Л. Кофанов. – М.: Статут, 2002. – Т. II. – 622 с.
5. Дигесты Юстиниана: Пер. с лат. / Отв. ред. Л.Л. Кофанов. – М.: Статут, 2002. – Т. III. – 2003. – 780 с.
6. Памятники Римского права. Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.
7. Институции Юстиниана / Пер. с латин. Д. Расснера; Под ред. Л.Л. Кофанова, В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 1998. – 400 с.
8. Французский гражданский кодекс 1804 года (с позднейшими изменениями до 1939 г.) / Пер. И.С. Перетерского. – М.: Юрид. изд. НКЮ СССР, 1941. – 471 с.
9. Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну. Фрагменты Домиция Ульпиана / Пер. с лат. Е. М. Штаерман; Отв. ред. и сост. Л. Л. Кофанов. – М.: Зерцало, 1998. – 285 с.

Спеціальна література:

10. Абрамов М.В. Щодо підстав усунення від права на спадкування в римському праві // Часопис цивілістики. – 2014. – Вип. 17. – С. 219-222.
11. Адамова О.С. Морське страхування: від Стародавнього Риму до сучасності // Часопис цивілістики. – 2012. – Вип. 12. – С. 64-68.
12. Азаревич Д. И. Система римского права. – Т. 2. Часть. 1. – Варшава, 1888. – 434 с.
13. Амбарцумян К.М. Вплив римського права на сучасний інститут виндикації у цивільному праві України // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 61. – С. 171-177.
14. Анджела А. Один день в Древнем Риме. Повседневная жизнь, тайны и курьезы; пер. с итал. М. Челинцевой и О. Уваровой. – М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2011. – 480 с.
15. Бабич І.Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Одеса, 2006. – 22 с.

16. Балко О.О. Інститут шлюбу за римським правом та його рецепція у континентальному типі правової системи : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.01. – Львів, 2015. – 20 с.
17. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму : курс лекцій. – Чернівці: Книги ХХІ, 2005. – 680 с.
18. Барон Ю. Система римського громадянського права : в 6 кн. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2005. – 1102 с.
19. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. – М.: Юрид.лит., 1989. – 448 с.
20. Белый И.Л., Федосеев П.М. Римское частное право. Учебное экспериментально-прагматическое пособие. – Харьков: «БУРУН КНИГА», 2013. – 336 с.
21. Бобушок І.А. Договір поруки в римському приватному праві // Право і суспільство. – 2013. – № 6. – С. 90-93.
22. Боголепов Н. П. Учебник истории римского права / Под редакцией и с предисловием В.А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2004. – 568 с.
23. Бойко І.Й. Вплив римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – Вип. 2. – С. 87-96.
24. Васильченко В.В. Рецепція римського спадкового права в сучасному спадковому праві України : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Київ, 1997. – 26 с.
25. Ватрас В.А. Суб'єкти сімейного права у Стародавньому Римі // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса. – 2004. – Вип. 23. – С. 173-178.
26. Вегнер В. Рим: Начало, распространение и падение всемирной империи римлян. Т.2. – Мн. : Харвест, 2002. – 448 с.
27. Виноградов П.Г. Очерки по теории права. Римское право в средневековой Европе / Под редакцией и с биографическим очерком У.Э. Батлера и В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2010. – 288 с.
28. Виноградов П.Г. Римское право в средневековой Европе. – М., 1919.
29. Вірченко В.В. Еволюція спадкового права в Римській імперії // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2013. – № 1. – С. 18-23.
30. Вовк В. М. Римське право як феномен правової дійсності : автореф. дис.... д-ра юрид. наук : 12.00.12. – Київ, 2011. – 32 с.
31. Вовк В.М. Культурно-антропологічний підхід у викладанні курсу «римське приватне право» / В.М. Вовк // Філософські обрії. – 2013. – Вип. 29. – С. 120-124.
32. Вовк В.М. Манципація як елемент культу предків у римській правовій культурі // Філософські та методологічні проблеми права. – 2014. – № 1. – С. 111-115.

33. Вовк В.М. Про «корисність» вивчення римського права студентами – юристами // Юридична наука. – 2011. – № 1. – С. 34-38.
34. Вовк В.М. Юридична рівність у римському приватному праві // Адвокат. – 2009. – № 6. – С. 29-32.
35. Вовк В.М. Промовляння і мовчання як конститутивні елементи римського права // Адвокат. – 2009. – № 3. – С. 39-42.
36. Гайдулін О.О. Тлумачення договорів доброї совісті (bonae fidei contractus) у римському контрактному праві // Юридична наука. – 2011. – № 4-5. – С. 36-43.
37. Гарсиа Гарридо М.Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты / Перевод с испанского; Отв. ред. Л.Л. Кофанов. – М.: Статут, 2005. – 812 с.
38. Глиняна К.М. Вплив римського права на становлення та розвиток сучасного права Європи// Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 23. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – С. 190 – 195.
39. Глиняная Е.М. Развод по древнеримскому праву // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наук. праць. – Вип. 13. – Одеса: 2002. – С. 166 – 170.
40. Глиняная Л.В. Понятие о браке у римлян // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 13. – Одеса: 2002. – С. 161 – 165.
41. Голубева Н.Ю. Институт представительства в римском частном праве // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 13. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – С. 82 – 88.
42. Голубева Н.Ю. Вчення про зобов'язання у Давньоримському цивільному праві//Часопис цивілістики. – Випуск 10. – Одеса: 2011. – С. 93-96.
43. Голубева Н.Ю. Вчення про зобов'язання у Давньоримському цивільному праві // Часопис цивілістики. – 2011. – Вип. 10. – С. 93-96.
44. Голубева Н.Ю. Категорія «зобов'язання» у давньоримському праві // Часопис цивілістики. – 2011. – Вип. 11. – С. 60-63.
45. Голубева Н.Ю. Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин у цивільному праві Давнього Риму // Часопис цивілістики. – 2012. – Вип. 12. – С. 68-71.
46. Гонгало Р.Ф. Суперфіцій у римському приватному праві та його рецепція у цивільному праві України : дис.... канд. юрид. наук. – К., 2000. – 180 с.
47. Гончаренко В.О. Договір позички за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному законодавстві України : дис... канд. юрид. наук. – Одеса, 2005. – 200 с.
48. Гончаренко В.О. Заповідальний відказ (легат) у римському приватному праві та його рецепція у цивільному законодавстві України // Часопис цивілістики. – Випуск 12. – Одеса: 2012. – С. 71-74.

49. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права. – СПб., 1914. – 564 с.
50. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права / Под ред. и с предисловием В.А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 496 с.
51. Гринько С.Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція : моногр. – Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2012. – 723 с.
52. Гринько С.Д. Рецепція деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні та європейських країнах : моногр. – Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. – 263 с.
53. Гринько С.Д. Рецепція деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. – Київ, 2013. – 36 с.
54. Гринько С.Д. Римське приватне право як ідшкочув визначення випадку як підстави звільнення від обов'язку ідшкочувати шкоду, завдану деліктом в Україні // Часопис цивілістики. – 2014. – Вип. 16. – С. 239-243.
55. Гринько С.Д. Поняття та ознаки рецепції римського приватного права // Часопис цивілістики. – 2012. – Вип. 12. – С. 74-79.
56. Гринько С.Д. Значення типології рецепції римського права для правових систем європейських країн // Приватне право і підприємництво. – 2014. – Вип. 13. – С. 9-13.
57. Гринько С.Д. Рецепція інституту деліктних зобов'язань римського права в Шестикнижжі Арменопула // Університетські наукові записки. – 2011. – № 1. – С. 82-91.
58. Гужва А.М. Інтерес і місце виконання договору в сучасному правозастосуванні й римському праві // Право і безпека. – 2010. – № 1. – С. 148-152.
59. Гужва А.М. Співвідношення інтересу і збитків за римським правом // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. літ., 2008. – Вип. 41. – С. 184-190.
60. Гужва А.М. Формули «Quod interest», « quanti interest» у договорі найму за римським правом // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса, 2009. – Вип. 51. – С. 19-24.
61. Гужва А.Н. «Quanti interest» в исках в случае эвикции по римскому праву // Древнее право: науч. журн. – 2010. – № 2. – С. 193-200.
62. Гутьєва В.В. Емфітевзис у римському праві та його рецепція у праві України : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.01. – Л., 2003. – 19 с.
63. Давидова І.В. До проблеми визначення категорії обману в римському праві // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2011. – № 17. – С. 100-103.
64. Дадинский Ф. Залог по римскому праву.–Варшава: 1872. – 487 с.

65. Дамирли М.А. Римская юриспруденция и историческое мышление римских юристов // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 23. – С. 49-56.
66. Дернбург Г. Пандекты. Вещное право. – М., 1905.– 476 с.
67. Дернбург Г. Пандекты. Т. III. Обязательственное право.– М., 1901. – 378 с.
68. Джеймс П. Римская цивилизация / Паула Джеймс; Пер. с англ.. М. Звонарева. – М.: ФАИР–ПРЕСС, 2000. – 272 с.
69. Дождев Д.В. Римское частное право : учебн. / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М. : Норма, 1996.– 704 с.
70. Достдар Р.М. Опіка та піклування: наслідки рецепції в сучасному законодавстві України та європейських країн // Часопис цивілістики. – 2012. – Вип. 12. – С. 79-82.
71. Достдар Р.М. Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.03. – О., 2005. – 20 с.
72. Дячук Л. Дослідження проблем розлучення у римському та греко-римському праві в ранньонову та нову добу // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – Вип. 2. – С. 51-57.
73. Дячук Л. Форми розлучення у римському та ранньовізантійському праві: термінологічні аспекти // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – Вип. 94. – С. 108-115.
74. Емельянова Л.В. Обеспечение обязательственных требований путем поручительства в римском праве // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 23. – С. 61-64.
75. Емельянова Л.В. Понятие способов обеспечения надлежащего исполнения договорных обязательств в Римском праве // Держава і право. – 2004. – Вип. 23. – С. 223-227.
76. Емельянова Л.В. Трансформация системы обеспечения обязательств по римскому праву // Актуальні проблеми політики. – 2000. – Вип. 9 – С. 350-353.
77. Емельянова Л.В. Вимоги до виконання зобов'язань в Римському праві // Право ХХІ століття: становлення та перспективи розвитку: Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2006. – С. 68-72.
78. Емельянова Л.В. Завдаток як один з реальних спеціальних засобів забезпечення контрактних зобов'язань в Стародавньому Римі // Актуальні проблеми політики. – 2006. – Вип. 28. – С.70-74.
79. Емельянова Л.В. Історіографія концепції забезпечення належного виконання контрактів у римському праві // Визначальні тенденції генезису державності і права. Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2007. – С. 91-96.

80. Ємельянова Л.В. Класифікація засобів забезпечення зобов'язань, що існували у Стародавньому Римі // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 19. – С. 229-336.
81. Ємельянова Л.В. Система забезпечення зобов'язань у римському праві // Актуальні проблеми держави і права. – 2002. – Вип. 4. – С. 77-80.
82. Ємельянова Л.В. Система забезпечення зобов'язань у римському праві автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – Одеса, 2001. – 20 с.
83. Задорожний Ю.А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Київ, 2008. – 21 с.
84. Кривенко Ю.В. Правовий статус релігійних організацій за римським правом // Часопис цивілістики. – 2012. – Вип. 12. – С. 82-88.
85. Кутателадзе О.Д. Підстави виникнення зобов'язань за римським приватним правом і сучасним цивільним законодавством України автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Одеса, 2006. – 19 с.
86. Летяев В. А. Рецепція римського права в Росії ХІХ – початку ХХ в. (ист.-правовий аспект) : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. – Саратов, 2001. – 44 с.
87. Лихова С.Я., Швець С.Я. Порушення норм гуманітарного права (актуальні питання ратифікації Римського статуту) // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2014. – Вип. 36. – С. 225-236.
88. Макаруч В. С. Основи римського приватного права. – К.: Атіка, 2000. – 176 с.
89. Матушак М.Р. Сутність рецепції римського права та її вплив на цивільне право в Україні, Російській Федерації, Франції та ФРН // Вісник Одеського національного університету. – 2013. – Т. 18. – Вип. 2. – С. 15-25.
90. Меленко С.Г. Історичні особливості впливу давньогрецької філософії права на процеси становлення римської культури та державно-правової системи // Наше право. – 2013. – № 10. – С. 5-10.
91. Миньо М. Договір найму за римським правом як консенсуальний контракт // Вісник Львівського університету. – 2014. – Вип. 60. – С. 91-96.
92. Миньо М. Застосування термінів «найм» і «оренда» в римському приватному праві, їх рецепція та вживання в Україні // Вісник Львівського університету. – 2013. – Вип. 58. – С. 88-94.
93. Миньо М.М. Рецепція положень римського права щодо locatio-conductio (договір найму) в цивільному кодексі Австрії (ABGB) 1811 р. // Часопис цивілістики. – 2015. – Вип. 19. – С. 201-204.
94. Миньо М.М. Договір найму за римським правом та його рецепція в праві України : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.01. – Львів, 2015. – 20 с.

95. Мирза С.С. Учення про джерела римського права в наукових працях цивілістів Новоросійського університету // Південноукраїнський правничий часопис. – 2013. – № 2. – С. 178-180.
96. Михайленко О.О. Речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Х., 2003. – 20 с.
97. Некіт К. Г. Довірча власність: втілення ідей римського права // Часопис цивілістики. – 2012. – Вип. 12. – С. 88-93.
98. Некіт К.Г. Давньоримські категорії «fides» і «aequitas» як підґрунтя фідучіарних правовідносин // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юридична література, 2010. – Вип. 53. – С. 72-78.
99. Некіт К.Г. Інститут довірчого управління майном: рецепція римського права // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юридична література, 2008. – Вип. 41. – С. 202-207.
100. Некіт К.Г. Конструктивний траст як аналог інституту законного представництва: ідеї римського права та сучасне втілення // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юридична література, 2009. – Вип. 51. – С. 14-19.
101. Некіт К.Г. Право довірчої власності: традиції римського права та їхнє втілення у сучасному цивільному праві України // Цивільне право України (традиції та новації): монографія / авт. кол.; за заг. ред. Є.О. Харитоновна, Т.С. Ківалової, О.І. Харитонової; наук. ред. Н.Ю. Голубєва. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 364-380, 391-406.
102. Новицький І.Б. Основы римского гражданского права : учебн. для вузов. – М. : Зерцало, 2000. – 400 с.
103. Олійник О.С. Особливості правового регулювання майнових відносин подружжя в римському приватному праві // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2014. – Вип. 35. – С. 125-139.
104. Омельчук О.С. Суперфіцій та «habitatio» як види прав на чужі речі пов'язані із забезпеченням потреб у житлі: порівняльний аналіз // Актуальні проблеми держави і права. – 2007. – Вип. 31. – С. 199-203.
105. Онофрейчук В.Д. Прекарій у римському праві : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.03. – К., 1996. – 26 с.
106. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основы римського приватного права : курс лекцій. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 272 с.
107. Орзіх Ю.Г. До історії формування та розвитку римського нотаріату // Актуальні проблеми держави та права. – 2011. – Вип. 59. – С. 178-185.
108. Петков С.В. Римське право як основа для побудови сучасної ефективної публічно-правової моделі відносин між владою та громадянином: питання юридичної деліктології // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 756-770.

109. Підпригора О. А. Основи римського приватного права. – К. : Вентурі, 1997. – 336 с.
110. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право : підруч. – 2-ге вид. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 528 с.
111. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підручн. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
112. Подопригора А.А., Харитонов Є.О. Римское право в Украине: перспективы III тысячелетия // Юридический вестник. – 1999. – № 4.
113. Попсуєнко Л.О. Історичні умови формування релігійного права в Римській імперії (IV ст. н.е.) // Визначальні тенденції генезису державності і права. – Миколаїв: Іліон, 2007. – С. 196-199.
114. Попсуєнко Л.О. Класифікація релігійних злочинів у системі римського імператорського законодавства IV ст. н. е. // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – Одеса, 2004. – № 4. – С. 143- 146.
115. Попсуєнко Л.О. Кодекс Феодосія – нормативне підґрунтя для подальшого розвитку візантійського права // Актуальні проблеми політики. – 2010. – Вип. 40.
116. Попсуєнко Л.О. Нормативно-правове регулювання устрою та функціонування християнської церкви в системі римського імператорського законодавства IV ст. // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 22. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – С. 161-170.
117. Попсуєнко Л.О. Формування правового статусу християнської церкви за римським імператорським законодавством // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 51. – С. 42-51.
118. Попсуєнко Л.О. Щодо історії створення та легалізації юридичних осіб // Держава і право: De lege praeterita, instante, future: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 2009. – С. 30-31.
119. Прутян Д.С. Види опіки за римським приватним правом // Актуальні проблеми держави і права. – 2007. – Вип. 31. – С. 123-127.
120. Прутян Д.С. Інститут опіки за римським правом та його рецепція в сучасному законодавстві України // Юридичний вісник. – 2006. – № 4. – С. 145-151.
121. Прутян Д.С. Опіка за римським приватним правом та сучасним цивільним законодавством України : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Одеса, 2007. – 20 с.
122. Пучкова Г.В. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного набуття або збереження майна за римським приватним правом, та їх рецепція у цивільному законодавстві України : автореф. диС. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Одеса, 2007. – 20 с.
123. Савельєв В. А. Римское частное право. – М., 1995. – 175 с.

124. Савиньи Ф. К. фон. Система современного римского права: В 8 т. Т. IV / Пер. с нем. Г. Жигулина; Под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. – М.: Статут; Одесса: Центр исследования права им. Савиньи, 2016. – 480 с.
125. Савиньи Ф.К. фон. Система современного римского права. В 8 т. Т. II / пер. с нем. Г. Жигулина; Под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. – М.: Статут; Одесса: Центр исследования права им. Савиньи, 2012. – 573 с.
126. Савиньи Ф.К. фон. Система современного римского права. Т.1. / пер. с нем. Г. Жигулина; Под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. – М.: Статут, 2011. – 510 с.
127. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права: учебн. ; Под ред. Д.В. Дождева. – М.: БЕК, 2000. – 400 с.
128. Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права : учебн. / Под ред. Д.В. Дождева. – М. : БЕК, 2000.– 400 с.
129. Сєверова Є.С. Представництво за римським правом та його рецепція у новому Цивільному кодексі України // Часопис цивілістики. – 2012. – Вип. 12. – С. 97-101.
130. Сєверова Є.С. Представництво за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному праві України : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Одеса, 2004. – 19 с.
131. Сіваракша І. Місце узуфрукту в системі речових прав (аналіз римського і французького законодавства) // Вісник Львівського університету. – 2014. – Вип. 60. – С. 125-133.
132. Сліпченко О.І. Емфітевзис за римським приватним правом // Часопис цивілістики. – 2015. – Вип. 18. – С.204-211.
133. Смілянець І.П. Сімейні правовідносини у римському праві // Часопис цивілістики. – 2014. – Вип. 17. – С. 214-218.
134. Смілянець І.П. Умови дійсності договору за римським правом // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юридична література. – 2008. – Вип. 42. – С. 152-156.
135. Томсинов В.А. Государство и право Древнего Египта: Монография. – М.: Зерцало, 2011. – 512 с.
136. Трут Д.В. Цивільно-правові зобов'язання з множинністю осіб в римському праві // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – 2013. – № 1. – С. 94-97.
137. Федосєєв П.М. Институт поручительства в римском праве и его рецепция в современных системах гражданского права // Часопис цивілістики. – 2012. – Вип. 12. – С. 101-105.
138. Федосєєв П.М. Институт поруки за римським правом та його рецепція у цивільному праві України : автореф. диС. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Х., 2003. – 19 с.

139. Форманюк В.І. До питання про греко-римське право як підґрунтя сімейного права України // Актуальні проблеми держави і права. – 1999. – Вип. 6. – С. 106-109.
140. Форманюк В.І. К вопросу о влиянии римского права на формирование украинского законодательства в X-XV вв. // Актуальні проблеми держави і права. – 1998. – Вип. 1. – С. 102-106.
141. Форманюк В.І. Греко-римська система права як елемент Візантійської цивілізації // Актуальні проблеми держави і права. – 2002. – Вип. 13. – С. 119-124.
142. Форманюк В.І. До питання про чинники формування Візантійського шлюбно-сімейного права // Актуальні проблеми держави і права. – 2001. – Вип. 11.
143. Харитонов Е.О. История частного (гражданского) права Европы. Кн. I. – Одесса: Бахва, 1998.–344 с.
144. Харитонов Е.О. Основы римского частного права. – Ростов н/Д : Феникс, 1999.– 416 с.
145. Харитонов Е.О. Рецепция римского частного права. – Одесса: АО Бахва, 1996. – 282 с.
146. Харитонов Е.О., Форманюк В.І. Візантійське сімейне право та його вплив на регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні // Актуальні проблеми політики. – 1998. – Вип. 3. – С. 79-84.
147. Харитонов Є. Рецепція римського права і європейські системи приватного права // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 13. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – С. 51-59.
148. Харитонов Є.О. Історія приватного (цивільного) права Європи. Античність. – О. : Бахва, 1999. – 292 с.
149. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. – Одеса: БАХВА, Юридична література, 2001. – 328 с.
150. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса: БАХВА, 2000. – 257 с.
151. Харитонов Є.О. Основы римського приватного права : посібн. для аудиторного і самост. вивчення курсу. – Одеса : Букаєв В.В., 2016. – 396 с.
152. Харитонов Є.О. Основы римського приватного права: консп. лекц. – 4-вид., перероб. і доповн. – Х.: Одиссей, 2008. – 312 с.
153. Харитонов Є.О. Питання рецепції римського права у працях романістів Новоросійського університету // Юридична освіта і правова держава. – Одеса, 1997. – С. 18-23.
154. Харитонов Є.О. Приватне право у Стародавньому Римі : навч. посіб. – Одесса : БАХВА, 1996. – 160 с.
155. Харитонов Є.О. Приватне право як «європейський концепт»: підґрунтя та кореляти // Часопис цивілістики: Науково-практичний журнал. – Випуск 20. – Одеса: 2016. – С. 8-16.

156. Харитонов Є.О. Рецепція римського частного права. – Одеса : БАХВА, 1996. – 282 с.
157. Харитонов Є.О. Рецепція римського права у сучасному цивільному праві України // Римське право та правова культура Європи. – Люблін: Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. – С. 77-86.
158. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права (історико-правові та теоретичні аспекти). – Одеса: Одес. ун-т, 1997. – 193 с.
159. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти) : дис... доктора.юрид.наук – Одеса: 1997. – 473 с.
160. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права у сучасному цивільному праві України // Часопис цивілістики, 2007. – № 5. – С. 7-13.
161. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права як підґрунтя сучасної цивілістики // Вісник Академії правових наук. – 1998. – № 2 (13). – С. 104–111.
162. Харитонов Є.О. Римское право и европейские правовые системы // Порівняльне правознавство: сучасний етап і перспективи розвитку. – Одеса, 2013. – С.289-291.
163. Харитонов Є.О. Римське право (Інституції). – 3-є вид., випр. – Х. : Одіссей, 2003.– 288 с.
164. Харитонов Є.О. Римське приватне право: консп. лекц., практ. – Харків: Одіссей, 2000. – 272 с.
165. Харитонов Є.О. Формування концепту права приватної власності у Стародавньому Римі // Часопис цивілістики. – Випуск 21. – Одеса: 2016. – С.8-13.
166. Харитонов Є.О. Школа рецепції римського права в Одеській національній юридичній академії // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – Том 1. – Одеса, 2002. – С. 44-64.
167. Харитонов Є.О., Гейко М.О. Характерні риси рецепції римського права у англійській правовій традиції // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 31. – Одеса: Юридична література, 2007. – С. 5-9.
168. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Менталітет, правоментальність та концепт приватного права // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2016. – № 7. – С. 53-59.
169. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Візантійський тип духовності і Україна // Проблеми політики. – 1999. – Вип. 5. – С. 249-254.
170. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Римське право як підґрунтя сучасного права Європи // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 24. – Одеса: Юрид. літ., 2005. – С. 10–17.
171. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Від осмислення рецепції римського права – до формування загальної теорії взаємодії правових систем // Право України. – 2014. – № 1. – С. 274-297.

172. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Дослідження рецепції римського права як парадигма історичної компаративістики // Історія порівняльного правознавства як сфера наукових досліджень. – Київ; Львів: Ліга-прес, 2015. – 171-188.
173. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Приватне право як концепт: пошук парадигми : монографія /. – Одеса: Фенікс, 2014. – 804 с.
174. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Рецепція римського права як складова концепції вдосконалення цивільного законодавства України // Вісник університету внутрішніх справ. – 1999. – Одеса. – № 6. – С. 32–35.
175. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Філософія римського права (філософське підґрунтя римського права) // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія. – 2011. – Вип. 3. – С. 90-95.
176. Харитонova (Матвеєнко) Т.Є. «Yus» як джерела шлюбно-сімейного права у Східній Римській імперії у IV-V ст. // Актуальні проблеми держави і права: зб. наукових праць. Частина II. – Одеса, 1999. – Вип. 6. – С. 138-142.
177. Харитонova (Матвеєнко) Т.Є. Греко-римське право доби Юстиніана // Актуальні проблеми держави і права. – 2000. – Вип. 13. – С. 59-63.
178. Харитонova (Матвеєнко) Т.Є., Смельянова Л.В. Система договорів пізнього римського права // Актуальні проблеми держави і права. – 2000. – Вип. 9. – С. 268- 271.
179. Харитонova Е.И. Формирование научной школы рецепции римского права в Украине // Часопис цивілістики. – 2012. – Вип. 12. – С. 52-60.
180. Харитонova Т.Є. До визначення співвідношення сервітуту та емфітевзису // Актуальні проблеми держави та права. – 2006. – Вип. 29. – С. 30-35.
181. Харитонova Т.Є. Проблеми питання створення Дігест Юстиніана // Актуальні проблеми держави і права. – 2002. – Вип. 16. – С. 184-187.
182. Харитонova Т.Є. Систематизація Юстиніана як приклад рецепції римського права // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 23. – С. 140-144.
183. Харитонova Т.Є. Характеристика Дигест Юстиніана та їх рецепція у більш пізніх системах права / Т.Є. Харитонova // Часопис цивілістики. – 2012. – Вип. 12. – С. 106-111.
184. Хвостов В.М. История римского права. Пособие к лекциям. – М., 1910.– 464 с.
185. Хвостов В.М. Система римского права : учебн.– М. : Спарк, 1996. – 522 с.
186. Хуыз М.Х. Римское частное право.–М.: Былина, 1994.– 170 с.
187. Цибульська О.Ю. Рецепція основних засад універсального і сингулярного спадкового наступництва за римським приватним правом у

- цивільному законодавстві України // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юридична література, 2008. – Вип. 41. – С. 135- 139.
188. Шала Л. В. Концепція приватної власності у римському праві та її рецепція у праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – Львів, 2010. – 16 с.
189. Шаркова І.М. Добросовісне володіння в римському приватному праві: витоки рецепції в сучасне цивільне право України // Юридична наука. – 2013. – № 8. – С. 23-32.
190. Шаркова І.М. Принцип добросовісності (bona fides) у римському приватному праві та його рецепція в цивільне законодавство України : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.03. – К., 2011. – 20 с.
191. Шаркова І.М. Рецепція Римсько-правового принципу добросовісності в господарське законодавство України: стан і перспективи // Європейські перспективи. – 2013. – № 5. – С. 16-20.
192. Шаркова І.М. Справедливість як критерій добросовісності: рецепція Римсько-правового поняття aequitas у цивільне законодавство України // Наше право. – 2013. – № 8. – С. 16-20.
193. Шерешевский И.В. Правовое регулирование «наемного труда» в Риме (репринт) // Часопис цивілістики. – 2011. – Вип. 11. – С. 41-49.
194. Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну: (Кн. 2, тит.19-29); Фрагменты Домиция ; пер. с лат. Е. М. Штаерман / П. Юлий. – М.: Статут, 2002. Т. I: Кн. з 23 по 26. – 584 с.

Інформаційні ресурси

195. <http://forum.yurclub.ru/index.php?app=downloads> – бібліотека юридичного форуму (реєстрація безоплатна, бібліотечні ресурси можуть використовуватися лише для власного некомерційного використання.)
196. <http://elibrary.ru> – наукова електронна бібліотека (реєстрація безоплатна, бібліотечні ресурси можуть використовуватися лише для власного некомерційного використання.).

ДОДАТОК

ЗАКОНИ XII ТАБЛИЦЬ

ТАБЛИЦЯ I

1. Якщо викликають (будь-кого) на судомовлення, хай (викликаний) йде. Якщо (він) не йде, то хай (той, що викликав) підтвердить (свій виклик) при свідках, а потім веде його силою.

2. Якщо (той, кого викликали) відшукує підстави, щоб не з'явитися, хай (той, що його викликав) накладе на нього руку.

3. Якщо перешкодою (для прибуття того, кого викликали, на судомовлення) буде його хвороба або старість, хай (той, хто викликав) надасть йому тяглову худобу...Візка, якщо не схоче, надавати не зоб'язаний.

4. Хай поручителем (на судомовленні) за того, хто живе своїм коштом буде (тільки) той, хто має своє господарство. За безмаєтного громадянина поручителем буде той, хто побажає.

6. Відносно чого домовляться, про те хай (позивач) і клопочеться (на судомовленні).

7. Якщо (учасники позову) не дійдуть згоди, хай (вони) до опівдня зійдуться для позову на форумі або на коміціумі. Хай обидві сторони по черзі захищають (своє діло).

8. Після опівдня (магістрат) затвердить вимогу тієї сторони, котра є присутньою (при судомовленні).

9. Якщо (на судомовленні) присутні обидві сторони, хай захід сонця буде остаточним терміном (судомовлення).

ТАБЛИЦЯ II.

1. (Гай. Інституції. IV.14). За позовами у 1000 і більше асів стягувалася (до каси понтифіків) судова застава (500 асів), за позовами на меншу суму – 50 асів, так було встановлено Законом XII таблиць. Якщо суперечка стосувалась волі будь-якої людини, то, хоча б ціна її була найвищою, однак тим же законом передбачалось, щоби суперечка йшла про заставу (за людину, щодо волі якої існував спір) усього лише (у розмірі 50 асів).

2. Якщо одна з таких причин, як... тяжка хвороба або (збіг дня судового розгляду) з днем, призначеним для звинувачення (будь-кого)

у зраді (буде перешкоджати) судді, третейському посереднику або стороні, що позивається (з явитися на судовий розгляд), то (таке) має бути перенесеним на наступний день.

3. Хай (такий, що позивається), котрому не вистачає свідчень свідків, йде до воріт дому (свідка, що не з явився на судовий розгляд) і протягом трьох днів прилюдно звертається (до нього).

ТАБЛИЦЯ ІІІ.

1. Хай будуть (надані боржнику) 30 пільгових днів після визнання (ним) боргу або після постанови (проти нього) судового рішення.

2. (Після закінчення вказаного терміну) хай (позивач) накладе руку (на боржника). Хай веде його на судомовлення (для виконання ухвали).

3. Якщо (боржник) не виконав (добровільно) судової ухвали і ніхто не звільнив його від відповідальності при судомовленні, хай (позивач) веде його до себе і надягне на нього кайдани вагою не менше, а якщо забажає, то й більше, ніж 15 фунтів.

4. (Під час перебування в ув'язненні боржник), якщо хоче, може годуватися за власний рахунок. Якщо ж він не в змозі себе утримувати, то хай (той, хто утримує його у в'язниці) дає йому фунт борошна в день, а при бажанні може давати й більше.

5. (Авл Гелій. Атичні ночі. XX.1.46). Тим часом (тобто поки боржник був в ув'язненні), він мав право примиритися (з позивачем), але якщо (сторони) не примирилися, то (такі боржники) лишались в ув'язненні 60 днів. Протягом цього терміну їх тричі поспіль у ринкові дні приводили до претора на коміціум і (при цьому) оголошувалась присуджена з них сума грошей. На третій ринковий день вони карались на горло або поступали на продаж за кордон, за Тібр.

ТАБЛИЦЯ ІV.

2. Якщо батько тричі продасть сина, то хай син буде вільним від влади батька.

3. (Ціцерон. Філіпії. II.28.69). Користуючись постановою XII таблиць, наказав своїй дружині зібрати речі, що їй належать, відібрав у неї ключа та вигнав її.

4. (Авл Гелій. Атичні ночі. III.16.12). Мені відомо, що коли жінка народила на одинадцятому місяці по смерті чоловіка, то з цього виникала справа, начебто вона зачала після того, як помер її чоловік,

бо децемвіри написали, що людина народжується на десятому, а не одинадцятому місяці.

ТАБЛИЦЯ V.

1. (Гай.Інституції. I.144-145). Нашадки наші стверджували, що навіть повнолітні жінки внаслідок належної їм легковажності мають бути під опікою... Виняток складали лише дівчата-весталки, котрих стародавні римляни звільнювали з-під опіки на знак поваги до їх сану жерців. Так було встановлено Законом XII таблиць.

3. Хто яке розпорядження дасть на випадок своєї смерті відносно майна або опіки над підвладними йому особами, те розпорядження хай буде непорушним.

4. Якщо будь-хто, в кого немає підвладних йому осіб, помре, не залишивши розпоряджень про спадкоємця, то хай його господарство візьме собі найближчий агнат.

5. Якщо у померлого немає агнатів, то нехай господарство після нього візьмуть його родичі.

6. (Гай. Институції.1.155). За Законом XII таблиць опікунами над особами, яким не було призначено опікуна за заповітом, є їх агнати.

7а. Якщо людина стала божевільною, то хай владу над ним самим і його майном візьмуть його агнати і родичі.

7б. (Ульпіан. Д.27.10 1.1. пр.). Згідно із Законом XII таблиць марнотратнику заборонялось управління майном, що йому належало...

8а. (Ульпіан). Закон XII таблиць передавав патрону спадок після римського громадянина з вільновідпущених в тому випадку, коли останній, не маючи підвладних йому осіб помирав, не лишивши заповіту.

9а. (Гордіан.1.6. с.111.36). За Законом XII таблиць майно, що складається з боргових вимог померлого до інших осіб, безпосередньо, тобто без виконання будь-яких юридичних формальностей, розподіляється поміж спадкоємцями в залежності від їх спадкової долі.

9б. (Діоклетіан.1.26. с.11.3). Згідно із Законом XII таблиць борги померлого безпосередньо розподіляються поміж його спадкоємцями в залежності від розміру отриманих ними долей у спадку.

ТАБЛИЦЯ VI.

1. Якщо хтось укладає угоду самозакладу або відчуження речі в присутності 5 свідків і комірника, хай слова, що при цьому виголошуються, будуть непорушними.

2. (Цицерон. Про обов'язки. III.16). За Законом XII таблиць вважалось достатнім надати докази того, що виголошувалось при укладанні угоди, а той, хто відмовиться від своїх слів, підлягав подвійному штрафу.

3. Давність володіння по відношенню до земельної ділянки встановлювалась в два роки, по відношенню до усіх інших речей – в один рік.

4. Законом XII таблиць було визначено, що жінка, яка не бажає встановлення над собою влади чоловіка фактом давності співжиття, повинна була щорічно відлучатися з свого будинку на три ночі і таким чином переривати річну давність володіння нею.

56. (Паул. Фрагменти Ватикана. 50). Закон XII таблиць затвердив відчуження речі шляхом угоди, яка укладається в присутності 5 свідків і комірника, а також шляхом відмови від права власності на цю річ при судомовленні перед претором.

8. Закон XII таблиць не дозволяв ні віднімати, ні вимагати як свою власність вкрадені колоди чи жердини, використані для будівництва чи садіння винограднику, але надавав при цьому позов у подвійному розмірі вартості цих матеріалів проти того, хто звинувачувався в їх використанні.

ТАБЛИЦЯ VII.

1. Обхід, тобто незабудоване місце кругом будинку, має бути завширшки в два з половиною фути.

2. Слід зауважити, що при позові про розмежування ділянок необхідно враховувати вказівку Закону XII таблиць, встановлену начебто за прикладом такого законодавчого правила, котре приписує Солону – якщо вздовж сусідньої ділянки копали рів, то не можна було порушувати межу, якщо ставили огорожу, то мали відступити від сусідньої ділянки на один фут, якщо будинок для житла, то відступити на два фути...

3. (Пліній. Природнича історія. XIX.4.50). В Законі XII таблиць не використовували слово хутір, але замість нього вживали часто слово – відгороджене місце, надаючи йому значення батьківського майна.

6. (Гай. Д. 8.3.1.8). За Законом XII таблиць ширина шляху у прямому напрямку визначалась у 8 футів, а на поворотах – у 16 футів.

7. Хай (власники ділянок біля шляху) ставлять огорожу, якщо не прибирають її камінням, то нехай їдуть тягловою худобою там, де забажають.

86. (Паул. Д. 43.88.1.5). Якщо струмок, що протікає громадською землею або водопровід заподіяв шкоду приватному володінню, власнику останнього надавався позов на підставі Закону XII таблиць про відшкодування збитків.

9а. Закон XII таблиць наказував вживати заходів для того, щоб дерева на висоті 15 футів навколо обрізались для того, щоб їхня тінь не причиняла шкоди сусідній ділянці.

10. (Пліній. Природнича історія. XVI.5.15). Законом XII таблиць дозволялось збирати жолуді, що падають з сусідньої ділянки.

11. (Юстиніан. I.41.11.1). Продані та передані речі стають власністю покупця лише у тому випадку, коли він уплатить продавцю продажну ціну або забезпечить йому будь-яким чином задоволення його вимог, наприклад, надасть повіреного або дасть що-небудь у вигляді застави. Так було встановлено Законом XII таблиць.

ТАБЛИЦЯ VIII.

16. (Цицерон. Про республіку. IV.10.12). XII таблиць встановили смертну кару за невеликий перелік злочинних діянь і в тому числі вважали за необхідне застосовувати її у випадку, коли будь-хто склав або буде співати пісню, що містить у собі наклеп або ганьбить іншого.

2. Якщо вчинить членушкодження і не примириться з потерпілим, то хай і йому самому буде вчинено те ж саме.

3. Якщо рукою або палицею зламає кістку вільній людині, хай заплатить штраф у 300 асів, якщо рабу – 150 асів.

4. Якщо завдасть образи, хай штраф буде 25.

5. ...Зламає, нехай відшкодує.

6. Якщо хто поскаржиться, що свійська тварина вчинила збиток, то Закон XII таблиць велів або віддати потерпілому тварину, що вчинила збитки, або відшкодувати вартість збитку, що вчинено.

7. Якщо жолуді з твого дерева впадуть на мою ділянку, а я випасав худову і згодував жолуді худобі, то за Законом XII таблиць ти не міг заявити позов ні про потрапу, бо не на твоїй ділянці паслась худоба, ні про шкоду, вчинену твариною, ні про збиткі, вчинені неправомірним діянням.

9. За XII таблицями смертним гріхом для дорослого було потрапити або зжати в нічний час врожай з обробленого плугом поля. XII таблиць приписували таку приречену богині Церері людину карати

на горло. Неповнолітнього, що винний у такому ж злочині, на розсуд претора або карали батогами, або присуджували до відшкодування заподіяної шкоди у подвійному розмірі.

10. (Гай. Д.47.9.1.9). Закони XII таблиць веліли надівати кайдани і після покарання батогами страчувати того, хто підпалював будівлі або складені біля них скирти хліба, якщо винний вчинив це навмисно. Якщо ж пожежа виникла випадково, тобто з необережності, то закон приписував винному відшкодувати шкоду, а за його неспроможністю зробити це, він підлягав більш легкому покаранню.

11. В XII таблицях приписувалось, що за злісну порубку чужих дерев винний сплачував по 25 асів за кожне дерево.

12. Якщо вбито на місці злочину людину, що скоїла крадіжку в нічний час, це вбивство буде вважатись правомірним.

13. При світлі дня...якщо чинить опір зі зброєю в руках, склич людей.

14. Децемвіри приписували вільних людей, яких піймали на крадіжці, піддавати тілесній карі і видавати головою тому, в кого вкрадено. Рабів же карати батогами і скидати зі скелі, але по відношенню до неповнолітніх було встановлено таке – або піддавати їх на розсуд претора тілесним покаранням, або стягувати з них вчинені збитки.

15а. За Законом XII таблиць було встановлено штраф у потрійному розмірі вартості речей у випадку, коли ці речі було знайдено у будь-кого при формальному обшуку, або тоді, коли вони були принесені до укривача і знайдені у нього.

15б. Закон XII таблиць приписує, щоб при проведенні обшуку той, кого обшукують, не мав на собі одягу, крім полотняної пов'язки і тримав у руках чашу.

17. Законом XII таблиць забороняється придбання краденої речі за давністю.

18а. (Тацит. Аналі. VI.16). Вперше XII таблицями було встановлено, щоб ніхто не брав більше одного відсотка на місяць, в той час як до цього бралось за бажанням багатих.

18б. (Катон. Про землеробство. Передмова.1). Пращури наші мали за звичай і закріпили в законах присуджувати крадія до уплати подвійної вартості речі, що вкрадено, лихваря – до стягнення у чотириразному розмірі отриманих відсотків.

19. (Паул). За Законом XII таблиць за річ, яку здано на збереження, дається позов у подвійному розмірі вартості цієї речі.

21. Хай буде відданий богам підземним (тобто прокльону) той патрон, котрий вчиняє збиток своєму клієнтові.

22. Якщо будь-хто приймав участь в укладенні угоди в якості свідка або комірника, а потім відмовлявся це засвідчити, то хай його буде визнано зганыбленим і він втратить право бути свідком.

23. За Законом XII таблиць викритого у лжесвідченні скидали з Тарпейської скелі.

26. ...У XII таблицях приписувалось, щоб ніхто не влаштовував у місті нічних збориськ.

27. Закон XII таблиць надавав членам колегій (спільнот) право укладати між собою будь-які угоди, аби тільки цим не порушували будь-якої постанови, що стосується громадського порядку. Закон цей, очевидно, був запозичений із законодавства Солона.

ТАБЛИЦЯ ІХ.

1-2.(Цицерон. Про закони. III. 4.11.19.44). Привілеїв, тобто відступів від закону на свою користь, хай не вимагають. Вироки про смертну кару римського громадянина хай виносять не інакше, як в центуріатних коміціях... Преславні Закони XII таблиць містили два положення, одне з яких знищувало будь-які відступи від закону на користь окремих осіб, а друге забороняло виносити вирок про покарання на горло римського громадянина не інакше, як в центуріатних коміціях.

3. (Авл Гелій. Атичні ночі. XX.17). Невже ти вважатимеш за суворе покарання положення закону, яке карає на горло того суддю або посередника, котрих було призначено при судововленні для розгляду справи і яких було викрито в тому, що взяли хабар за цю справу.

5. (Марціан. Д. 47.4.1.3). Закон XII таблиць велить карати на горло того, хто підбурює ворога до нападу на Римську державу, або того, хто передає ворогові римського громадянина.

6. (Сальвіан. Про правління боже. VIII. 5). Положення XII таблиць забороняли позбавляти життя будь-якої людини поза судом.

ТАБЛИЦЯ ХІ.

1.(Цицерон. Про державу. II. 37). Децемвіри другого скликання додали дві таблиці несправедливих законів, між іншим, санкціонували самим нелюдським законом заборону шлюбів між плебеями і патриціями.

ТАБЛИЦЯ XII.

26. (Гай. Інституції. IV. 75.76) Злочини, скоєні підвладними особами або рабами, породжували позови про збитки, за якими домовласнику або власнику раба надавалось право або відшкодувати шкоду, або видати головою винного...

4. Законом XII таблиць заборонялось жертвувати храмам ту річ, що була предметом судового розгляду, в іншому разі стягується штраф у розмірі подвійної вартості речі, однак не встановлено, має бути цей штраф сплачений державі або ж тій особі, котра претендує на дану річ.

5. Закони XII таблиць містили положення про те, що надалі будь-яке рішення народних зборів повинно мати силу закону.

*(При перекладі фрагментів використано видання:
Хрестоматія по історії Давнього Рима /
Под ред. С. Л. Утченко. – М., 1962. – С. 62-67)*

ГАЙ. ІНСТИТУЦІЇ

КНИГА І. ПРО ОСОБИ

Про право цивільне (громадянське) і природне

1. Всі народи, що керуються законами та звичаями, користуються частково своїм власним правом, а частково правом, що є загальним для усіх людей.

Отже, те право, котре кожний народ сам для себе встановив, є його власним правом і називається правом цивільним (громадянським), тобто наче власним правом, властивим самим громадянам. А те право, що між усіма людьми встановлене природним розумом, застосовується і захищається однаково у всіх народів і називається правом загальним для всіх народів (*ius gentium*), – воно є, начебто, спільним для усіх народів.

Таким чином, і римський народ користується частково своїм власним правом, а частково правом, спільним для всіх людей.

2. Цивільне (громадянське) право римського народу складається з законів, рішень плебеїв, постанов Сенату, указів імператорів, едиктів магістратів та з відповідей правознавців.

3. Закон є те, що народ римський схвалив і постановив. Плебс відрізняється від народу тим, що словом «народ» відзначаються всі громадяни, включаючи всіх патриціїв; найменуванням же плебсу відзначаються решта громадян, за виключенням патриціїв. Ось чому патриції колись стверджували, що постанови плебеїв для них не обов'язкові, тому що вони складені без їхнього волевиявлення і участі. Але згодом був виданий закон Гортензія, яким було визначено, що постанови на плебейських зборах є обов'язковими для всього народу.

6. Едикти – суть постанови і приписи тих осіб, що мають право їх видавати. Право ж видавати едикти надавали магістратам римського народу, а найважливіше значення в цьому відношенні мають едикти двох преторів-міського і перегринського, юрисдикція яких в провінціях належить їх намісникам...

7. Відповіді правознавців – це думки і судження юристів, яким дозволено було встановлювати і творити право...

Про поділ права

8. Все право, яким ми користуємося, відноситься або до осіб, або до речей (об'єктів), або до позовів. Перед усім розглянемо значення осіб.

9. Головний поділ в праві осіб складається з того, що всі люди або вільні, або раби.

10. Далі з вільних людей – вільнонароджені, другі вільновідпущені.

11. Вільнонароджені – ті, що народились вільними; вільновідпущені – це ті, які відпущені на волю з законного рабства.

17. Особа задовільняє наступним трьом вимогам: якщо вона старше тринадцяти років, була власністю господаря за квіритським правом і отримало свободу, завдяки законного відпущення на волю, оскільки або згідно *vindicta* (на підставі юридичного акту), або внаслідок занесення в цензорний список, чи в силу заповіту, то така особа визнається римським громадянином. В випадку, якщо одного з цих умов не достає, то вона буде латином.

Про способи набування латинами римського громадянства

36. Не всякий бажаючий може відпускати раба на волю.

48. Існує інше ділення в праві осіб. Якраз одні особи самовладні, інші підкорені чужому праву.

49. З підвладних одні знаходяться під владою батька, інші – під владою чоловіка треті – в необмеженій владі (*mancipio*) від іншого.

51. Спершу розглянемо тих, хто знаходиться під владою іншого.

52. Таким чином, під владою панів перебувають раби; ця влада над рабами є інститут загальнонародного права; тому що у всіх взагалі народів ми можемо помітити, що пани мають над рабами право життя і смерті і що все, що придбано рабом, придбано паном.

53. Але в теперішній час нікому з підданих римському народу не дозволяється надмірно жорстоко поводитися зі своїми рабами без законної причини. Завдяки постанові імператора Антоніна той, хто без причини вб'є свого раба, підлягатиме не меншій відповідальності, ніж той, хто вбив чужого раба.

55. Таким чином, під нашою владою перебувають наші діти, народжені в законному шлюбі; право-це є особливість (виключне надбання) римських громадян, або не має майже інших народів, які мали б над дітьми таку владу, яку маємо ми.

56. Римські громадяни тоді вступають в законний і дійсний шлюб і мають над народженими в них дітьми владу, коли вони одружені з римськими громадянками або навіть з латинками та іноземками,

з якими існувало *jus conubii*; а оскільки *conubium* дає право дітям успадкувати майно свого батька, то вони не тільки стають римськими громадянами, але й перебувають під владою батька.

58. Що стосується осіб рабського стану, то з ними не можна одружуватися.

97. Але ж не тільки рідні діти знаходяться під нашою владою, але й ті, яких ми всиновлюємо.

98. Акт всиновлення здійснюється двома способами: або під владою народу, або під владою вищого магістрату, наприклад, претора.

104. Жінки ж не можуть всиновлювати, бо вони і рідних дітей не мають під своєю владою.

108. Тепер поговоримо про тих осіб, які знаходяться під владою чоловіків; це право властиве також римським громадянам.

109. Під владою батька звичайно бувають і чоловіки, і жінки, сімейній ж владі чоловіка підпорядковуються тільки жінки.

110. Отже, цей перехід під владу чоловіка здійснювався трьома способами: давністю, жертвеним хлібом і купівлею.

111. Шляхом тривалого спільного життя переходила під владу чоловіка та жінки, яка на протязі цілого року залишалась безперервно дружиною; ставши внаслідок начебто володіння протягом року власністю чоловіка, вона вступала в його сім'ю і посідала місце дочки...

113. Щодо «купівлі», то на основі її жінки підпадають під владу чоловіка шляхом манципації, так само як на основі символічного продажу...

116. Залишається сказати про те, які особи можуть знаходитись в необмеженій владі, кабалі (*mancipio*) іншого.

117. Так, всі вільні особи чоловічої та жіночої статі, що знаходяться під владою батьків, можуть бути манциповані батьком, тим же самим чином, яким можна манципувати рабів.

119. Манципація полягає в уявному (вигаданому) продажу. Ця форма придбання права власності (*jus propterium*) властива римським громадянам і здійснюється наступним чином. Запросивши не менше п'яти повнолітніх римських громадян в якості свідків і понад того ще одну особу того ж стану, яка тримала б в руках мідні терези і називалася б ваговиком, покупець ще тримаючи мідь говорить так: «Установлюю, що цей раб по праву квіритів належить мені, і що він повинен рахуватись купленим мною за цей метал і за допомогою цих мідних терезів». Потім він вдаряє цим металом по терезах і передає

його як купівельну суму тому, від кого придбав річ за допомогою манципування.

120. Цим засобом манципуються раби і особи вільні, а також тварини, які прирівнюються до *res mancipi*, як, наприклад, бики, коні, мули, віслюки; тим же самим способом звичайно манципуються земельні ділянки як міські так і сільські...

121. Манципація земельних ділянок відрізняється від манципації інших речей тільки тим, що раби і вільні, а так само тварини, прираховуються до розряду *res mancipi*, можуть бути манциповані, тільки будучи наявно причому необхідно, щоб той, придбав (покупець), торкався власноручно того ж самого предмета, який йому передається; тому що акт цей називається *mancipatio*, так як річ береться рукою; нерухомі ж маєтки манципуються звичайно при їх відсутності.

124. Розглянемо тепер, яким чином підвладні звільняються від цієї влади.

127. Ті, що перебувають під владою батька, стають самовладними після його смерті. Але тут можливі відмінності, а саме: зі смертю батька сини або доньки у всякому разі робляться самовладними, а по смерті діда, онуки чи онучки не завжди робляться самовладними, лише в тому випадку, якщо вони по смерті діда не підпадають під владу свого батька.

129. Тому, який висхідний попав в полон до ворога, то хоча він тимчасово стає рабом, але влада над дітьми призупиняється в силу *ius postliminii*, по якому повернувшись на батьківщину з полону набувають попередні права.

132. Крім цього діти перестають бути під владою висхідних завдяки еманципації (звільнені з-під батьківської влади). Але син – тільки після триразової еманципації, решта ж дітей чоловічої або жіночої статі звільняється з-під батьківської влади після одноразової еманципації.

137а. Тільки так через уявний продаж в кабалу (*in man*) жінки виходять з під влади чоловіка і, якщо вони із цієї манципації будуть відпущені на волю, то робляться самовладними...

138. Оскільки ті, які манциповані, вважаються ніби рабами, то вони робляться самовладними після відпущення на волю за допомогою суду, цензу, заповіту.

156. Агнати – це родичі, з'єднані рідством через осіб чоловічої статі, так як би когнати зі сторони батька... Але ті, які з'єднані кровною

спорідненістю через осіб жіночої статі, несуть агнати і знаходяться між собою в іншому родинному зв'язку, що ґрунтується на природному праві.

158. Право агнатства знищується зміною або зменшенням правоздатності; право ж когнатства таким чином не змінюється бо ж цивільний закон може знищити цивільні права, а природних – знищити не може.

КНИГА II. ПРО РЕЧІ.

1. В попередній книзі ми говорили про особисті права; тепер розглянемо речі, які знаходяться або в нашій власності, або за межами нашого володіння.

11. Те, що належить державі або громадам, не є, мабуть, нічиєю приватною власністю, так як державне майно належить усьому суспільству громадян. Приватне майно – це таке, яке належить окремим особам.

14а. Крім того, існує поділ речей на два розряди: на *res mancipi* і *res nec mancipi*.

14в. До *res mancipi* відносяться раби, воли, коні, віслюки, мули та землі, далі, будівлі на італійській землі...

17. Так само майже все те, що відноситься до розряду безтілесних речей, зараховується до *res nec mancipi*, за винятком сільських сервітутів, які, як відомо, рахуються *res mancipi*, хоча належать до числа речей безтілесних.

18. Однак існує велика різниця між речами *mancipi* і *nec mancipi*.

19. А саме *res nec mancipi* переходять у власність другої особи шляхом простої передачі, якщо тільки речі ці фізичні і внаслідок цього можлива передача.

22. *Res mancipi* – це ті, які переходять до іншої особи шляхом манципації; саме тому ці речі й названі *mancipi*. Яке значення та яку силу має манципація, таку саму силу має форма набуття прав, яка називається *injure cessio*.

25. В більшості випадків, однак, і майже завжди, ми користуємося манципаційною формою, для якої завжди легко знайти поміж друзів свідків, саме тому не потрібно, з метою здійснення *injure cessio*, звертатися до претора або намісника провінції, що пов'язано з певними труднощами.

26а. Земельні ділянки, які знаходяться в провінціях, не тільки не вважаються власністю тих, хто володіє, але там навіть не має ніякої вільної громади.

40. Слід зазначити, що у іноземців є тільки один вид власності, а саме: кожен буде або власником, або таким не вважається; таким самим правом користувався колись і римський народ – або кожен був власником за квіритським правом, або таким не вважався. Але пізніше було прийнято такий розподіл власності, що один міг бути господарем за квіритським правом, а другий – простим володільцем (*in bonis habere*).

43. Втім, ми можемо придбати давністю речі, передані нам не їх власником, все рівно, будуть ці речі належати до числа *мансірі* або *пес мансірі*, якщо тільки ми дістали їх добросовісно, вважаючи, що той, хто передавав, мав право на відчуження речі.

44. Це, мабуть, запроваджено для того, щоб відношення власності не залишались довгий час невизначеними, тому що для власника є достатнім строк в один або два роки для того, щоб він встиг захистити своє право.

62. Іноді трапляється, що власник речі не може відчужувати її і, навпаки, невластник має владу відчуження речі.

63. Насправді, за Юлієвим законом забороняється чоловіку відчужувати посаг, нерухоме майно, всупереч волі дружини, хоча це майно є його власністю...

64. Отже, з того, що нами сказано, випливає, що одні предмети ми отримуємо у власність за природним правом, наприклад, предмети, які відчужуються шляхом простої передачі, інші – за цивільним правом (*манципація*, *injure sessionis*, *узукапія*) – все це способи придбання, характерні праву римських громадян.

66. І не тільки те, що стає нашою власністю шляхом передачі, належить нам за природним правом, але також і те, що ми придбали шляхом заволодіння, так як ці речі були без господаря, як, наприклад, ті, які захоплюються на землі (дикі звірі), в морі (риби) або в повітрі (птахи).

67. І якщо ми впіймаємо дикого звіра, чи птаха, чи рибу, то ці тварини до тих пір визнаються нашими, поки ми тримаємо їх в нашій владі. Коли ж вони втечуть з-під нашого нагляду і стануть знов вільними, то знову ж таки стають власністю першого, хто їх схопить, оскільки вони перестали нам належати...

69. За природним правом нам належить також і те, що ми захоплюємо у ворогів.

Про те, чи можуть малолітні щось відчужувати

80. Тепер нам належить знати, що ані жінка, ні малолітній без згоди опікуна відчужувати res manсірі не можуть, і що річ, яка належить до розряду res manсірі, жінка має право відчужувати, а малолітній – не має.

83. Але, з іншого боку, всі речі, як res manсірі, так і res pec manсірі, жінки та малолітні можуть отримувати без дозволу опікуна, оскільки їм надається можливість без дозволу опікуна покращувати своє становище.

86. Ми набуваємо не тільки самотужки, але також і через тих, кого ми маємо в нашій батьківській і шлюбній владі або в кабалі, ми набуваємо так само через тих рабів, якими ми володіємо на основі узуфрукта, і через вільних людей та чужих рабів, якими добросовісно володіємо.

87. Отже, все те, що придбають наші підвладні діти, рівним чином і те, що дістають у власність наші раби шляхом манципації, передачі або на основі стипуляції або яким-небудь іншим способом, – все це дістається нам, оскільки той хто знаходиться в нашій владі, нічого свого мати не може...

99... Поговоримо про спадок. Властивість його подвійна: спадок переходить до нас або за тестаментом (заповітом), або за законом.

100. Спочатку поговоримо про ті, які переходять до нас за тестаментом.

101. Спершу використовували два види тестаментів: тестамент складала або перед усім народом в куріатних зборах, або перед походом, тобто коли для війни брались за зброю і збирались йти у бій.

102. Пізніше став звичним третій вид тестаменту – за допомогою міді та терезів. Якщо хтось не залишив тестаменту ні в куріатних зборах, ні на полі бою, то, у випадку якщо несподівано виникла загроза смерті, він передавав у формі манципації товаришу (сторонній особі) свою фамілію, тобто своє майно, і просив того розділити це майно відповідно до його останньої волі...

Про заповіти вояків

109. Від обов'язку дотримуватися при складанні тестаменту вищевказаних форм звільнені імператорськими указами воїни з причини

надзвичайної їхньої недосвідченості, тому їх тестамент вважається дійсним в будь-якому випадку, хоча б вони і не закликали законної кількості свідків, і не продали спадкового майна удаваним способом, і не заявили б урочисто своєї останньої волі.

113. Мабуть, жінки знаходились в кращих умовах, ніж чоловіки, саме чоловік, молодший 14 років складати тестамент не може, навіть за участю опікуна; жінка ж може, тому що вона, досягнувши 12-річного віку, набуває права складати тестамент.

117. Урочисте призначення спадкоємця здійснюється таким чином: «Нехай буде Тіцій спадкоємцем»; прийнята й така формула призначення: «Я наказую Тіцію бути спадкоємцем»; не використовувалось таке призначення: «Я хочу, щоб Тіцій був спадкоємцем...».

119. Претор, однак, може надати призначеним спадкоємцям володіння спадком відповідно до заповітного документа, якщо він буде підписаний сьома свідками і якщо нема спадкоємця, до якого б за законом міг перейти спадок, наприклад брата, якій був народжений від того ж батька, або дядька по батькові, або сина від брата, то призначені спадкоємці можуть утримати за собою спадок.

123. Так само той, хто має підвладного сина повинен потурбуватися про те, щоб призначити його спадкоємцем, або, назвавши його по імені, позбавити спадку.

Інакше, якщо батько промовчить, то тестамент не набере чинності – так, за думкою наших вчителів (сабініанців), ніхто не може бути спадкоємцем за цим тестаментом, навіть якщо б (незгаданий) син вмирав раніше самого спадкоємодавця, тому що з самого початку цей акт не був тестаментом. Але прихильники іншої школи (прокульянці) згодні з тим, що якщо син живий до часу смерті батька, то він, певна річ, перешкоджає призначеним спадкоємцям і стає найближчим спадкоємцем за законом; але якщо син помирає раніше ніж батько, то, як деякі думають, можна в силу тестаменту прийняти спадок...

124. Якщо ж спадкоємодавець обійде мовчанням інших дітей, то тестамент не втрачає силу; особи, яких обійшли в ньому, допускаються до спадку сумісно з призначеними спадкоємцями, кожний в одній частці, якщо вони прямі спадкоємці (свої); якщо ж сторонні, то дістають половину, тобто якщо хтось, наприклад, призначить трьох синів спадкоємцями, а обійде мовчанням доньку, то вона дістає за правом приросту четверту частину спадку... Але якщо спадкоємода-

вєць закликає до спадкування сторонніх і обійде доньку, то вона за правом приросту отримує половину спадку. Те, що ми сказали про доньку, вважаємо сказаним також і про онука, і про всіх дітей – все одно, чи будуть вони жіночої чи чоловічої статі.

127. Але, якщо батько залишає сина без спадку, то повинен зробити це поіменно, в іншому випадку син залишається спадкоємцем. Поіменне вилучення зі спадку має місце у випадку, якщо хтось користується такими словами: «Син мій Тіцій хай не буде моїм спадкоємцем...».

128. Інших дітей різної статі можна залишити без спадку за допомогою загальної формули такими словами: «Всі інші хай будуть залишені без спадку...». Так приписує цивільне право.

129. Претор наказує всіх дітей чоловічої статі, тобто онуків і правнуків, залишати без спадку поіменно; дітей жіночої статі, тобто доньок, онучок, правнучок, можна залишати без спадку або поіменно, або використовуючи загальну формулу.

185. Призначати спадкоємцями дозволено як вільних людей, так і рабів, причому як власних, так і чужих.

186. Однак нашого раба слід зробити одночасно і вільним, і спадкоємцем, використовуючи такий вираз: «Раб мій Стіх хай буде вільним і хай буде спадкоємцем...».

КНИГА ІІІ. ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

1. Спадок після тих, хто помер, не залишивши тестаменту, належить по Закону XII таблиць, по-перше, «своїм» спадкоємцям (suos heredes).

2. «Своїми» спадкоємцями вважаються ті діти, що перебували під владою спадкодавця (до самої його смерті), як, наприклад, син або дочка, онук або онука від сина, правнук і правнучка, народжені від найближчого, нисхідного агната по чоловічій лінії, і байдуже, природні вони діти або усиновлені. Але онук або онука, правнук або правнучка тоді лише включалися до числа «своїх» спадкоємців, якщо особа, що передує перестає бути у владі (агнатській) висхідного... Тому якщо син буде під владою батька на час смерті останнього, то онук від нього не може бути «своїм» спадкоємцем...

3. Так само дружина, що знаходиться під владою чоловіка, який помирає, є «своєю» спадкоємицею, бо вона займає місце дочки; рівним чином і невістка, що залишається під владою сина (вважається «своєю» спадкоємицею), бо вона займає місце онуки...

9. Якщо (після померлого) не було «своїх» спадкоємців, та спадщина, по тому ж самому Закону XII таблиць, належить агнатам.

10. Агнатами називаються ті особи, що з'єднані законною спорідненістю; законного вважається та спорідненість, що виникає через осіб чоловічої статі, таким чином, брати, народжені від одного й того ж батька, суть агнати по відношенню один до одного...

Таким чином, ми могли б налічити багато ступенів агнатства.

11. Однак Закон XII таблиць надає спадок не всім агнатам водночас, а лише тим, що знаходяться у найближчому ступені спорідненості...

17. Якщо (після небіжчика) не залишалось ані «своїх» спадкоємців, ані агнатів, то той же Закон XII таблиць закликає до успадкування родичів. Хто такі родичі, ми сказали у першій книзі...

18. У цих же межах полягають за Законом XII таблиць права успадкування після осіб, які померли без тестаменту. Кожен може зрозуміти, яка була суворість та компактність цього закону.

19. Так, наприклад, еманциповані діти по цьому закону не мають жодного права на спадок агнатських висхідних, бо вони перестають бути «своїми» спадкоємцями.

25. Але ця надмірна суворість права була згодом виправлена едиктом претора.

26. Претор закликає усіх дітей, що не мають за Законом XII таблиць, прав успадкування, так начебто вони були під владою (агнатського) висхідного ще під час його смерті, не роблячи різниці, чи будуть вони одні або спільно зі «своїми» спадкоємцями, тобто тими, що залишалися під владою батька.

34. Інколи, проте, ані заради виправлення, ані заради заперечування давнього права, а скоріше, для його зміцнення претор обіцяє володіння спадком... у тому випадку, коли тестаменту нема, претор закликає до успадкування своїх спадкоємців та агнатів... Той, хто таким чином отримує спадок, може користуватися інтердиктом... Однак, незалежно від преторського порядку успадкування, останнім (своїм та агнатам) належить спадок відповідно до цивільного права.

88. Тепер перейдемо до зобов'язань, головним поділом яких є поділ на два види: кожне зобов'язання виникає з контракту або з делікту.

89. Розглянемо раніше ті, що походять з контракту; їх чотири види: вони виникають внаслідок передачі речі, або урочистими словами, або письмовим чином, або простою угодою.

90. Зобов'язання створюється передачею речі, наприклад, коли дають позику.

92. Зобов'язання словами укладають шляхом питання та відповіді, наприклад:

«Зобов'язуєшся урочисто дати? Зобов'язуюсь. – Обіцяєш? – Обіцяю. – Ручаєшся? – Ручаюся. – Зробиш? – Зроблю».

93. Але, щодо наступного виду словесного зобов'язання: «Чи зобов'язуєшся урочисто дати? – Зобов'язуюсь», то він властивий лише римським громадянам.

Інші види належать праву народів і вживаються поміж всіма людьми – як поміж римськими громадянами, так і між іноземцями.

106. Божевільний не може вчиняти жодного юридичного акту, бо він не розуміє, що робить.

107. Малолітній вчиняє законно всяку угоду, якщо тільки опікун приймає участь там, де затвердження опікуна необхідно...

108. Те ж саме правило застосовується відносно жінок, що знаходяться під опікою.

128. Зобов'язання ґрунтується на письмовому документі, якщо, наприклад, його заносять до прибутково-видаткової книги...

134. Крім того, письмове зобов'язання виникає, очевидно, внаслідок боргових розписок, тобто, якщо хтось напише, що він винен або що він дає...

135. Консенсуальні зобов'язання виникають шляхом простої угоди між сторонами при купівлі-продажу, наймі, товаристві, даруванні.

136. Говорять, що в цих випадках виникає зобов'язання в силу угоди сторін, тому що немає жодної необхідності ані в словах, ані в листі, але достатньо, щоб ті, хто укладають зобов'язання, прийшли до згоди. Ось чому такі угоди укладаються і поміж відсутніми...

Про купівлю та продаж

139. Купівля і продаж укладаються, як тільки зійшлися у ціні, хоча б ціна не була ще сплачена та не був даний завдаток, бо те, що дається у вигляді завдатку, є лише доказ укладення контракту.

142. Договір найму (і купівля-продаж) підпорядковані тим же законним правилам; договір найму визнається укладеним тоді, коли точно визначена найомна плата.

148. Договір про сумісну діяльність (товариства) ми звичайно укладаємо або з тим, щоб вступити у спілкування з усім своїм майном, або заради укладення якої-небудь угоди.

149. Виникло, однак, важливе питання, чи можна укласти договір про сумісну діяльність таким чином, щоб один отримав більшу вигоду або поніс менші збитки... Сервій Сульпіцій, думка якого взяла гору, гадав, що таке товариство може відбутися... адже відомо, що можна укласти договір про сумісну діяльність і так, що один вносить гроші. Другий їх не вносить, а прибуток у товаришів спільний, тому що часто праця одного рівноважна грошам другого.

150. Відомо і те, що якщо між товаришами не відбулося жодної точно угоди на рахунок частого прибутку і збитків, то прибуток і збитки розподіляються між ними порівну...

151. Сумісна діяльність триває доти, доки існує взаємна угода членів; але якщо хтось з товаришів вийде з його складу, то контракт припиняється.

152. Сумісна діяльність припиняється також внаслідок смерті одного з учасників, оскільки той, хто укладає договір про сумісну діяльність обирає собі певного партнера.

154. Сумісна діяльність припиняється також, якщо продається публічно або приватне майно одного з товаришів.

154а. Сумісна діяльність, про яку йдеться, тобто яка укладається шляхом простої угоди, належить до загальнонародного права, отже норми застосовуються між всіма людьми на підґрунті природного розуму.

168. Зобов'язання виконується здебільшого платежем належного...

169. Рівним чином припиняється зобов'язання через акцептиляцію; акцептиляція же є уявною сплатою. І справді, якщо ти бажаєш вибачити мені те, що я тобі повинен по вербальному зобов'язанню, то можеш цього досягнути, якщо дозволиш мені вимовити наступні певні слова: «Чи отримав ти те, що я тобі обіцяв?», а ти відповіси: «Отримав».

182. Перейдемо тепер до зобов'язань, що виникають з деліктів; якщо, наприклад, хтось вчинив крадіжку, розграбував майно, завдав збиток, спричинив кривду, зобов'язання, що виникають в усіх цих випадках, відносяться до одного роду...

195. Крадіжка буває не тільки тоді, коли хтось таємно потягнув чужу річ, але і взагалі, коли хтось привласнює собі чужу річ всупереч волі її господаря.

196. Таким чином, якщо хтось користується річчю, відданою йому на зберігання, то він вчиняє крадіжку. Якщо хто отримає річ для певного користування і зверне її на інше вживання, то він відповідає як злодій...

200. У певних випадках вчиняють навіть *furtum* своєї речі, якщо, наприклад, боржник викраде річ, дану у заставу, або якщо я таємно віднімаю свою річ від сумлінного її власника. Тому вирішено: той, хто переховує, що до нього повернувся раб, яким сумлінно володів інший, вчиняє *furtum*.

208 Нарешті, слід знати, що виникло питання, чи вчиняє малолітній *furtum*, коли перебирає чужу річ. Більшість вирішила, що якщо крадіжка вчиняється з бажання вкрати, той малолітній тільки тоді відповідає за цей злочин, коли він у віці, близькому до повноліття, і внаслідок цього збагне свій злочин.

210. Позов про шкоду, незаконно завдану, встановлений Аквілієвим законом, в першому розділі якого постановлено, що, якщо хтось незаконно уб'є чужого раба або чуже четвероногу свійську тваринну, той зобов'язується сплатити господарю найвищу ринкову вартість вбитого за цей рік.

211. Таким, що незаконно убиває, вважається той, за умислом або з вини якого вчиняється вбивство, і немає жодного іншого закону, за яким повинно би стягнути штраф за збиток, завданий непротизаконним чином; внаслідок цього не наражається на покарання той, хто завдав шкоду – випадково, без вини та умислу.

213. Той, чийого раба забито, вільний звинувачувати убивцю у кримінальному злочині або відшукувати збитки по цьому закону.

221. Очевидно, ми терпимо *injuria*, не тільки нам самим нанесену, але і нашим підвладним дітям, нашим дружинам, хоча б вони і не знаходились під нашою сімейною владою...

222. Власне, особисто рабу не завдається жодної *injuria*, але вважається ображеним його хазяїн...

224.... Претор дозволяє нам самим оцінювати *injuria*, і суддя призначає нам таку суму, на яку ми оцінили кривду або менш, згідно своїм розсудом. Але оскільки жорстоку *injuria* звичайно оцінює претор... хоча суддя може присудити меншу суму, однак в більшості

випадків він не наслідуються зменшити її внаслідок авторитету претора.

225. *Injuria* вважається тяжкою за діями (якщо хтось, наприклад, кимось поранений, висічений або побитий палицями); або за місцем (якщо, наприклад, образа нанесена у театрі або на площі); або за особою (якщо, наприклад, зазнає кривди магістрат) або коли кривди буде завдано сенатору простою людиною (низького походження).

КНИГА IV. ПРО ПОЗОВИ

1. Нам залишається поговорити про позови.

Якщо задати питання, скількох видів бувають позови, то найправильніше прийняти два види позовів: речові та персональні.

2. Персональним буде той позов, який ми подаємо проти того, хто відповідальний чи за договором, чи за деліктом, тобто персональним позов буває тоді, коли ми формуємо позовну заяву таким чином, що відповідач повинен чи передати, чи зробити, чи надати що-небудь.

3. Речовий позов має місце тоді, коли ми заявляємо і стверджуємо, що тілесна річ – наша, або розпочинаємо спір про те, що ми маємо яке-небудь право,... наприклад, користування, узуфрукта...

5. Речові позови називаються ще віндикаціями, а персональні позови, в яких ми виражаємо вимогу дати що-небудь або зробити що-небудь – кондикціями.

6. Іноді ми заявляємо позов з метою отримати річ, іноді – лише для покарання, ще в інших випадках – з тією та іншою метою.

11. Позови, які вживались у давнину, називалися *legas actiones* через те, що були встановлені законами, так як в той час не були у вживанні преторські едикти, які ввели нові позови, або через те, що в позовних формулярах відтворювалися слова і вирази закону, і через те вважалися незмінними подібно до самих законів.

30. Всі ці форми судочинства поступово вийшли із вжитку, так як внаслідок черезмірної дріб'язковості тодішніх юристів, які рахувалися творцями права, справа була доведена до того, що найменше відхилення від припису чи обряду тягнуло за собою програш справи; тому законом Ебуція і двома законами Юлія було відмінено ці урочисті позови і введено судочинство за допомогою формул.

75. На випадок злочину, скоєного синами і рабами,- якщо вони, наприклад, здійснили крадіжку чи нанесли образу, встановлені ноксальні позови, за якими батькові чи господарю надається або при-

йняти на себе наслідки скоєного злочину як винагороду, або виказати винного головою...

82. Зараз ми повинні сказати, що заявляти позови ми можемо або від свого власного імені, або від чужого в якості, наприклад, представника в процесі, уповноваженого, опікуна, тоді як під час панування старого судочинства заявляти позови від імені третьої особи не дозволялось, за виключенням деяких випадків.

103. Всі суди базуються на приписах цивільного права, або на преторській владі.

104. Цивільні (законні) суди це ті, що відбуваються в самому місті Риму або в межах тисячі кроків від Риму між римськими громадянами і при сприянні одного судді.

105. На преторській владі базуються суди, що складаються із рекураторів, і ті, які здійснюються при сприянні одного судді, коли суддя чи одна із сторін, що сперечаються, належить до перегринів. В тому ж становищі знаходяться всі ті суди, які відбуваються в межах міста Риму як між римськими громадянами, так і між перегринами. Ці суди базуються на преторській владі, тому що вони мають силу до тих пір, поки зберіг свою владу той, хто призначив ці суди.

117. Заперечення (ексцепції) мають місце також в тих позовах, які не спрямовані на персону. Якщо ти, наприклад, страхом чи злим наміром схилив мені дати шляхом манципації яку-небудь річ у власність і будеш її від мене вимагати, то мені дається заперечення, за допомогою якого ти усуваєшся, якщо я доведу, що ти заставив мене погодитись під впливом погроз чи обману.

139. У певних випадках претор чи проконсул застосовує свою владу для припинення спорів. Це можливо тоді, коли спір іде між сторонами про посідання і ніби посідання; претор наказує чи забороняє що-небудь. Урочисті формули наказу, якими він користується в цьому випадку, називаються інтердиктами чи декретами, чи інтердиктами в вузькому розумінні слова.

140. Декретами вони називаються тоді, коли претор наказує кому-небудь зробити що-небудь, наприклад, повернути захоплену річ; інтердиктами – тоді, коли наказує утриматися від яких-небудь дій, наприклад, коли забороняє чинити насильство персоні, що володіє правильно..

141. Однак коли претор наказав що-небудь зробити чи заборонив, то цим справа відразу не закінчується; сторони йшли до судді чи до

рекуператорів. Тут після наведення формул перевіряли, зроблено чи не зроблено по едикту претора те, що він наказав зробити...

150. Коли дається інтердикт з приводу землі чи будівлі, то за наказом претора бере гору той, хто володіє під час інтердикту, якщо тільки він не силою, не таємно, не прекарним способом не отримувал посідання від супротивника; а навпаки, при інтердикті про рухому річ той отримує верх, хто володів нею на протязі більш ніж половини останнього року й не насильно, не таємно, не прекарним способом.

154. Для відновлення порушеного володіння звичайно дається інтердикт в тому випадку, коли хто-небудь втратив посідання внаслідок насильства. Цим інтердиктом, той хто вигнав примушується повернути посідання витісненому із своєї ділянки, якщо тільки останній не володів нерухомим майном того, хто вигнав не насильно, не таємно чи прекарним способом.

(При перекладі використано латинський та російський тексти за виданням: Гай. Институции / Пер. с лат. Ф. Дадынского. – М.: Юристъ, 1997)

ДИГЕСТИ ЮСТИНІАНА (фрагменти)

КНИГА ПЕРША

Титул 1. Про правосудця та право

1. (Ульпіан). Тому, хто вивчає право, треба насамперед знати, звідки з'явилося слово «право» (jus). Право похідне від «правосуддя» (justitia), бо, згідно з чудовим визначенням Цельса, право є наука про добре та справедливе.

§ 2. Вивчення права складається з двох частин: публічне та приватне (право). Публічне право, те, що стосується становища римської держави, приватне те, що стосується інтересів окремих осіб: існує корисне для суспільства і корисне приватне. Публічне право включає в себе святині (sacra), служіння жерців, стан магистратів. Приватне право складається з трьох частин, бо його складають або з природних приписів, або (з приписів) народів, або (з приписів) цивільних.

§ 4. Право народів (jus gentium) це те, яким користуються народи людства; легко можна зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є спільним для всіх тварин, а перше лише для людей (в їхніх стосунках) між собою.

3. (Флоріан). Ми повинні давати відсіч насильству і протиправності, бо правом визначено, що коли хтось зробить що-небудь для захисту свого тіла, то вважається таким, що вчинив правомірну дію: і, оскільки природа встановила між нами якусь спорідненість, то послідовно (вважати) злочином (гріхом), якщо одна людина творить зло іншій.

6. (Ульпіан). Цивільне право не відокремлюється геть від природного права або від права народів і не у всякому дотримується його: якщо ми щось додаємо до спільного права або що-небудь з нього виключаємо, то створюємо власне, тобто цивільне право.

7. (Папініан).

§1. Преторське право – це те, яке ввели претори для сприяння цивільному праву або для його доповнення або виправлення з метою суспільної користі;

8. (Марціан). Бо й саме преторське право є живим голосом цивільного права.

10. (Ульпіан). Правосуддя є незмінна і постійна воля надавати кожному його право.

§ 1. Приписи права суть такі: жити чесно, не завдавати шкоди іншому, кожному віддавати те, що йому належить.

§ 2. Правосуддя є пізнання божественних і людських справ, наука про справедливе та несправдливе.

11. (Паул). Слово «право» вживається у декількох значеннях: по-перше, «право» означає те, що завжди є справедливим і добрим – яким є природне право. В іншому значенні «право» – це те, що корисне усім або багатьом у кожній державі – таке цивільне право. Не менш вірно у нашій державі «правом» називається «*jus honorarium*». Кажуть, що претор висловлює право (вносить рішення), навіть якщо він вирішує несправливо; це (слово) стосується не того, що претор зробив, але того, що йому належало зробити.

Титул III. Про закони, сенатусконсульти та тривалі звичаї

1. (Папініан). Закон є загальний (для всіх) припис, рішення досвідчених людей, стримування злочинів, які створюють навмисно або із незнання, загальна (для усіх громадян) обіцянка держави.

5. (Цельс)... право має бути головним чином пристосоване до того, що трапляється часто і легко, а не вельми рідко.

7. (Модестін). Дія (сила) права; веліти, забороняти, дозволяти, карати.

8. (Ульпіан). Права встановлюються не для окремих осіб, а взагалі.

17. (Цельс). Знати закони означає сприймати не їх слова, але їхній зміст і значення (силу і владу).

18. (Цельс). Є більш справедливим таке тлумачення законів, при якому охороняється їхня воля.

24. (Цельс). Невірно приймати рішення або давати консультацію на підставі якоїсь частки закону, без розгляду закону в цілому.

25. (Модестін). Ні в якому разі сенс закону або справедливість не допускають, щоб те, що прийняли для користі людей, ми обертали шляхом жорстокого тлумачення у суворість, всупереч благополуччю людей.

29. (Паул). Вчиняє проти закону той, хто робить заборонене законом; вчиняє в обхід закону той, хто, зберігши слова закону, обходить його зміст...

31. (Ульпіан). Принцепс вільний від (дотримання) законів.

32. (Юліан). Якщо ми не маємо писаних законів для якихось справ, то слід дотримуватись встановленого мораллю і звичаєм; а якщо цього немає для якоїсь справи, то (слід дотримуватись) най-

більш близького і такого, що слідує з останнього (правила); якщо ж і цього немає, то слід застосовувати право, яким користується місто Рим.

41. (Ульпіан). Усе право Стосується або придбання, або збереження, або зменшення; йдеться про те, яким чином щось стає належним комусь, або яким чином хтось зберігає свою річ чи право, або яким чином хтось відчужує чи втрачає.

Титул V. Про становище людей

1. (Гай). Усе право, яким ми користуємося, стосується або осіб, або речей, або дій. (actiones).

4. (Флорентін). Свобода є природна здатність кожного робити те, що йому заманеться, якщо це не заборонено силою або правом.

5. (Марціан). Становище (усіх) рабів однакове; з вільних людей одні є вільнонародженими, а інші звільненими з рабства, і

25. (Ульпіан). Ми повинні визнати вільнонародженим навіть того, про кого (в цьому відношенні) висловився суд, хай би він був звільненим з рабства: бо судові рішення приймається за істину.

Титул VI. Про тих, хто є персонами свого або чужого права

1. (Гай)... деякі особи є особами свого права, деякі підпорядковані чужому праву. Розглянемо, хто підпорядкований чужому праву; бо якщо ми знаємо які вони, то зрозуміємо, хто є особами свого права.

§ 1. Підвладними хазяїв є раби, і ця влада ґрунтується на праві народів: адже у всіх народів ми можемо однаково спостерігати, що хазяї мають над рабами владу життя та смерті; і те, що набувається через раба, набувається паном.

§ 2. Але зараз нікому, хто знаходиться під римським пануванням, не дозволяється бути надто жорстоким до рабів без причини, визначеної законом.

3. (Гай). Також під нашою владою знаходяться наші діти, котрих ми породили у законному шлюбі; це є правом, що належить римським громадянам.

4. (Ульпіан). З римських громадян деякі є батьками сімейства, а деякі синами сімейства, деякі матері сімейства, деякі дочки сімейства. Батьки сімейства це ті, хто мають свою владу, є вони повнолітніми чи неповнолітніми; подібно до цього, матері сімейства, сини сімейства і дочки сімейства знаходяться під чужою владою. Бо той, хто народжується від мене і моєї дружини, знаходиться під моєю владою; так само той, хто народжується від мого сина і його дружини...

Титул VII. Про всиновлення та звільнення з-під влади і про інші способи припинення влади

1. (Модестін). Синами сімейства робить не лише пригода, а й всиновлення.

12. (Ульпіан). Хто звільнився з-під батьківської влади, той не може бути поверненим під владу інакше, як шляхом всиновлення.

16. (Яволен). Всиновлення може мати місце стосовно тих осіб, відносно яких і за природою це може мати місце...

Титул VIII. Про поділ речей та їх властивості

1. (Гай). У найбільш загальному вигляді речі поділяють на дві частини: одні є речами божественного права, інші – людського права... Речі божественного права не входять до складу чийогось майна. Те, що віднесено до речей людського права, частіше є чийм-небудь майном; але ці речі можуть і не бути чиймось, бо речі які відносяться до спадку, не є чиймось майном, поки не з'явиться спадкоємець.

Титул IX. Про сенаторів

4. (Помпоній). Хто не гідний нижчого звання, той тим більше не гідний вищого звання.

КНИГА ДРУГА

Титул I. Про юрисдикцію

2. (Яволен). Кому надано юрисдикцію, тому надано й те, без чого юрисдикцію не може бути здійснено.

10. (Ульпіан). Той, хто здійснює юрисдикцію, не може виголошувати рішення ні у своїх справах, ні у справах своєї дружини або своїх дітей, ні своїх вільновідпущених або інших осіб, котрі знаходяться при ньому.

Титул II. Які правові положення хтось встановлює іншим, такі можуть бути застосовані і до нього

1. (Ульпіан). Цей едикт встановлює положення найвищої справедливості і не може викликати чогось обгрунтованого незадоволення: бо хто ж не згоден, щоб у його справі було винесено таке ж рішення, яке він сам виносить для інших або доручає винести.

§1. Зрозуміло, що те право, котре хтось вважає справедливим застосувати до іншої особи, повинно визнаватись дійсним і для самого себе...

Титул IV. Про виклик до суду

5. (Паул). Мати завжди є відомою, якщо вона зачала поза шлюбом, але батько це той на кого вказує шлюб...

21. (Паул). Хоча той, хто знаходиться у себе вдома, може бути викликаним до суду, однак ніхто не може бути вилученим зі свого дому.

Титул X. Про того, чиї дії завадили комусь з'явитись до суду

1. (Ульпіан). Претор визнав необхідним найсправедливішим чином карати того, хто зловмисне завадив комусь з'явитись до суду.

Титул XIII. Про повідомлення

1. (Ульпіан). Хто хоче подати позов, той повинен попередньо заявити про нього відповідачеві: бо найсправедливішим є такий порядок, при якому той, хто збирається подати позов, має заявити про це відповідачеві, щоб той знав, чи повинен він поступитись або вести подальшу суперечку, і якщо він вважає, що варто сперечатись, то щоб він прийшов (до суду) приготовленим до розгляду справи, вивчивши позов, поданий про нього...

Титул XIV. Про договори (Про угоди)

1. (Ульпіан). Справедливість цього едикту слідує із самої природи. Бо що більше відповідає людській порядності, ніж дотримуватись того, про що вони (люди) домовились.

§1. Слово «*ractum*» походить від «*ractio*», звідти походить і слово «*рах*».

§2. Договір є бажання двох або декількох осіб одного й того ж і їхньою згодою.

§3. Слово «*conventio*» має загальне значення й стосується всього, про що домовляються ті, то ведуть справи з метою укладення угоди або мирової домовленості... Слово «*conventio*» (згода) є настільки загальним, що, як сказав Педій, немає ніякого контракту, зобов'язання, де б не було згоди, незалежно від того, здійснюється вона передачею речі або слів, бо й стипуляція, котра здійснюється за допомогою слів, нікчемна, якщо немає згоди.

2. (Паул). Лабеон каже, що можна досягти згоди або передачею речі, або письмово, або навіть за допомогою посланця (*numtius*), якщо сторони не знаходяться в одному місці; визначається також, що можна досягти узгодження мовчазною згодою: так, що моєму боржнику я поверну боргову розписку, то, зрозуміло, що між нами є згода про те, що я не буду звертатись з вимогою, і йому у майбутньому надається можливість заявити есцепцію, яка ґрунтується на домовленості.

3. (Модестін). Після того, як залог повернули боржнику, якщо гроші не було сплачено, то немає сумніву, що можна стягувати борг (якщо не доведено, що інше було предметом особливих переговорів).

4. (Паул). Так само, оскільки мають силу навіть мовчазні угоди, то встановлено, що при наймі житла у містах все те, що завезено і занесено (наймачем), є заставою для наймодавця, хоча б і не було ніякої спеціальної домовленості. §1. Відповідно до цього і німий може укласти договір...

5. (Ульпіан). Маємо три види угод; вони укладаються внаслідок або державних чинників, або приватних чинників: приватні угоди є або законними, або ґрунтуються на праві народів. Державна угода це та, яка укладається внаслідок миру...

6. (Паул). Законна угода – це те, що закріплено якимось законом, іноді з договору виникає або договором погашається чи підтримується законом або сенатусконсультом.

7. (Ульпіан). Угоди, що ґрунтуються на праві народів, іноді породжують позови, іноді – екsepцію.

§ 1. Ті, які породжують позови, не залишаються при своїй (загальній) назві (рactа), але позначають найменуванням, присвоєним цьому виду контрактів, наприклад: купівля-продаж майна, *societas*, *commodatum* схов та інші подібні контракти.

§ 2. Але якщо дана справа не підпадає під якийсь контракт, але залишається сутність договору, то згідно з правильною відповіддю Аріста Цельсу, зобов'язання є. Наприклад, я дав тобі річ, щоб ти дав мені іншу річ, дав (тобі річ), щоб ти щось зробив: це є синалагмою, і звідси виникає цивільне зобов'язання.

§ 7. Претор каже: «Я буду охороняти договори, які укладено не внаслідок зловмисництва і не всупереч законам, плебісцитам, сенатусконсультам, деректам, едіктам принципів і не в обхід якогось з правил».

§ 9. Претор каже, що не буде охороняти договір, укладений зловмисне (зі злим умислом). Злий умисел здійснюється шляхом лукавства та обману і, як каже Педій, є укладений зловмисне такий договір, при якому для того, щоб обійти іншого, робиться одне, а симулюється інше...

17. (Паул). § 1. Деякі позови погашаються шляхом договору і в силу самого права (*ipso jure*) наприклад, позов, який слідує з кривди, з крадіжки...

25. (Паул)...§ 1. Лабеон каже, що особистий договір не поширюється на іншу особу, так само, як і на спадкоємця...

27. (Паул). § 4. Договори, які містять сороміцьку підставу, не підлягають виконанню; наприклад, якщо у укладу договір, що не буду

подавати позов з крадіжки або завдання кривди, коли ти вчиниш таку дію, треба, щоб був страх покарання за крадівство або за кривду: але коли ці дії уже вчинено, ми можемо укласти договір.

28. (Гай). Договори проти правил цивільного права не мають сили.

38. (Папініан). Публічне право не може бути змінено договорами приватних осіб.

57. (Флорентін). Хто узяв з боржника проценти за майбутній час, той вважається таким, що уклав мовчазну угоду про те, що протягом цього часу він не буде вимагати капітал.

58. (Нерацій). Немає сумніву, що можна відступитись від покупки, продажу найму (та інших схожих зобов'язань) з дотриманням договору зі згоди тих, хто взаємно зобов'язався...

Титул XV. Про мирові угоди

1. (Ульпіан). Хто укладає мирову угоду, той вступає у домовленість про сумнівну справу та про таке, що знаходиться у непевному стані і незакінченій суперечці...

9. (Ульпіан)... § 1. Якою б не була мирова угода, вважається, що вона укладена лише відносно тих предметів, про які сторони домовлялись...

КНИГА ТРЕТЯ

Титул I. Про подання вимог до суду

1. (Ульпіан). § 2. Подавати до суду вимогу це означає викласти свої або свого друга прохання суду, особі, яка має юрисдикцію, або заперечувати проти прохання іншої особи.

Титул II. Про тих, хто оголошений не порядним

1. (Ульпіан). Слова претора такі: «Визнається не порядним той, хто за ганебні вчинки був звільненим; війська, який виступає на сцені, звеселяючи людей, хто займається звідництвом, хто засуджений державним за наклеп або за те, що захищаючи чийсь інтереси у суді, увійшов у недозволену згоду з іншою стороною, хто був особисто засуджений за крадіжку, грабунок, кривду, зловмисництво й оману або уклав договір у зв'язку з вчиненням таких дій, хто був засуджений за поданим до нього позовом з договору *societas*, опіки, доручення, схову... хто свою підвладну дочку після смерті зятя видав заміж протягом звичайного строку жалоби і до завершення перебігу цього строку, або ж хто свідомо, не за наказом того, у чий владі він знаходиться, взяв жінку заміж до завершення її жалоби за чоловіком...

4. (Ульпіан). Сабін і Кассій дали відповідь, що атлети не займаються звеселенням людей, бо вони виступають задля своєї долесті...

§4. Наклепник лише тоді оголошується непорядним, коли його було засуджено за наклеп; не досить наклепу...

Титул III. Про прокураторів та захисників

1. (Ульпіан). Прокуратор це той, хто керує чужими справами за дорученням хазяїна. § 1. Прокуратора можна призначати або для всіх справ, або для однієї справи. Призначається шляхом особистого звернення, або через посланця (nuntius), або письмово...

58. (Паул). Прокуратор, якому загалом надано право вільного керування справами, може подавати вимоги, робити новацію, замінювати одну річ на іншу.

59. (Паул). Але, очевидно, йому надається й повноваження задовольнити кредиторів.

63. (Модестін). Прокуратор, якому доручено керувати всім майном, не може відчужувати речі хазяїна (ні рухомі, ні нерухомі, ні рабів), без спеціального доручення хазяїна, за винятком плодів або інших речей, що легко псуються...

74. (Ульпіан). Представник громади не може вести громадські справи через прокуратора...

77. (Паул). Кожного, кого захищають, відборонити відповідно з поглядами доброго мужа.

78. (Африкан). Тому не може бути визнаним таким, що діє відповідно до поглядів доброго мужа той, хто на суді заплутує позивача, щоб розбіжність не могла бути зведена до вирішення.

Титул IV. Про позови від сукупності або проти неї

1. (Гай). § 1. Ті, кому дозволено утворити спілку під найменуванням колегії, товариства або під іншим найменуванням того ж роду, набувають властивості мати за зразком громади (res publica) спільні речі, спільну скарбницю і представника (actor) або синяка, через яких, як і у громаді, робиться і діється те, що повинне робитись і діятись (виконуватись) разом.

2. (Ульпіан). Якщо посадові особи муніципії або якась сукупність призначають представника (actor) для подання позову, то не слід розглядати це, як зроблене декількома особами: бо він виступає в інтересах громади (res publica) або в інтересах сукупності, а не в інтересах окремих осіб.

3. (Ульпіан). Як претор дає позови від імені громадян муніципії, він так само найсправедливішим чином вважає, що і проти них (може бути подано позов).

§ 1. Якщо є борг на користь сукупності, то це не є боргом окремих особам.

§ 2. Стосовно цекуріонів (або інших сукупностей) не має значення, чи усі вони залишаються, чи залишається частина, чи весь склад змінився. Але якщо (навіть) сукупність зведено до однієї людини, то у більшості випадків визнається, що можна подати до нього вимогу у суді, оскільки право усіх зосередилось у одному і залишається ім'я сукупності.

8. (Яволен). Якщо особи, котрі керують справами громади, не захищають громаду і немає нічого тілесного (тілесних речей), що знаходилось би у володінні об'єднання, то позивачі (кредитори) громади мають бути задоволені шляхом (переуступки їм) позовів до боржників громади.

9. (Помпоній). Якщо спадок дістався тобі разом з громадянами муніципії, то між вами має бути проведено судовий поділ спадкового майна. Те ж саме слід сказати й про судові справи, котрі стосуються розмежування ділянок та незатоплювання ділянки, яка знаходиться нижче.

Титул V. Про ведення справ

2. (Гай). Якщо хтось займався справами відсутнього, хоча б цей відсутній і не знав про це, і здійснив витрати з користю для справи або прийняв на себе перед іншою особою зобов'язання в інтересах відсутнього, то він має на цій підставі позов. Отже, у цьому випадку для обох сторін виникає позов, який називається позовом з ведення справ. І звичайно, справедливо, щоб він сам звітував і відповідав, якщо він вчинив щось неналежним чином і утримав для себе щось з цих угод. З іншого боку також справедливо, якщо він провадив справи з користю, дати йому те, що внаслідок ведення (чужих) справ він втратив або ще втратить.

2. (Ульпіан). Претор каже: «Якщо хтось буде вести справи іншого або вести справи, що залишились після чиеїсь смерті, я дам йому на цій підставі позов».

КНИГА ЧЕТВЕРТА

Титул I. Про реституцію

1. (Ульпіан). В цьому титулі претор неодноразово надає допомогу людям, які помилились або були обмануті, або зазнали шкоди внаслідок страху, або (чужого) лукавства, або віку, або своєї відсутності.

2. (Паул). Або внаслідок зміни їхнього (юридичного) стану, або внаслідок правомірної (justum) помилки.

3. (Модестін). Претор обіцяє реституцію (повернення у первісний стан) в усіх випадках на підставі вивчення справи, тобто встановивши правомірність цих чинників та їхню правдивість, і на цій підставі (претор) надає допомогу окремим особам.

Титул II. Про те, що вчинено внаслідок страху

1. (Ульпіан). Претор каже: «Я не визнаю дійсним те, що вчинено під впливом страху»... вчинене під впливом грубої сили має розглядатись так само, як вчинене під впливом страху.

3. (Ульпіан). Отже, якщо хтось вчинити щось внаслідок примушування до того силою, то на підставі цього едикту відновлюється (в первісний стан).

9. (Ульпіан). Ми повинні визнавати пише наявний страх, а не побоювання того, що страх з'явиться в майбутньому...

§ 5. Юліан... висловлює думку, що той, кому передали річ під впливом (навіяного ним) страху, повинен не лише повернути річ, але й прийняти відповідальність за свій умисел...

21. (Паул)... § 5. Якщо страх змусив мене прийняти спадок, то я думаю, що я став спадкоємцем: хоча я і не виказав би бажання, аби я користувався свободою, але, будучи змушеним, я все ж виказав свою волю, за допомогою претора я підлягаю відновленню у первісному стані, щоб мені було надано владу утриматись (від прийняття спадщини).

22. (Паул). Якщо хтось ув'язнить іншого, щоб примусити його до чогось, то зроблене на цій підставі не має ніякої сили.

Титул III. Про зловмисництво (Про злий умисел)

1. (Ульпіан). Цим едиктом претор виступає проти двурушних та зловмисників, які шкодять іншим яким-небудь лукавством: підступність перших не повинна приносити їм користі, а простота других не повинна завдавати їм шкоди.

§ 1. Слова едикту такі: «Відносно того, про що буде заявлено, як про вчинене зловмисне, якщо за цими справами не надається іншого позову і буде зрозуміла справедлива підстава, я дам позов.»

§ 2. Зловмисність (злий намір). Сервій визначив так: це є якась хитрість для введення іншого в оману, коли удавана видимість одне, а робиться інше...

§ 3. Претор не задовольнився тим, що сказав «намір» («умисел»), але й додавив «злий», оскільки древні вживали термін «доб-

рий намір» (умисел) (dolus bonus) і вживали це слово у значенні хитрості, особливо якщо хтось користувався нею проти ворога або розбійника...

15. (Ульпіан)... § 1. Але викликає сумнів чи можна подати позов про зловмисництво проти громадян муніципії (сукупності). І я думаю, що на підставі їхнього умислу не можна подати позов... Але коли щось до них надійде внаслідок умислу (зловмисництва) тих, хто керує їхніми справами, то я вважаю, що можна надати позов. Внаслідок зловмисництва надається позов про умисел (зловмисництво) до самих декуріонів.

§ 2. Коли щось надійшло до хазяїна внаслідок умислу (зловмисництва) прокуратора, то надається позов про зловмисництво проти хазяїна у розмірі набутого їм, бо прокуратор без сумніву є відповідним за своє зловмисництво.

36. (Марцелл). Якщо двоє чинили (одне проти одного) зловмисництво, то вони не можуть подавати одне одному позов про зловмисництво.

37. (Ульпіан). Те, що продавець говорить, щоб похвалити (свій товар), слід розглядати як не сказане і не обіцяне. Але якщо це зроблено для введення покупця в обману, то слід вважати, що не виникає лозова проти сказаного та обіцяного, але виникає позов про зловмисництво...

Титул IV. Про осіб до 25 років

1. (Ульпіан). Згідно з природною справедливістю, претор встановив цей едикт, за допомогою якого він надає захист юним, оскільки усім відомо, що в осіб цього віку розсудливість є немічною і піддається можливостям багатьох обманів: цим едиктом претор обіцяв їм допомогу і захист проти обману.

§ 1. Претор постановив: «Я буду звертати увагу відповідно з характером справи на те, що згідно із свідченнями, буде вчинено з особою, яка не досягла 25 років.»

§ 2. Зрозуміло, що така допомога обіцяна особам, які не досягли 25 років, оскільки не викличе сумніву, що після досягнення цього віку вже досягнуто міцності мужа.

§ 3. Таким чином, зараз особи, які не досягли вказаного віку, направляються (у своїх справах) допомогою і піклувальників і до досягнення цього віку їм не слід довіряти управління їхніми справами, хоча б вони добре вели свої справи.

9. (Ульпіан)... § 2... слід визнати, що при правопорушеннях не варто надавати неповнолітнім допомогу і така їм не надається. Бо якщо він украв або протиправне завдав шкоди, то допомога не надається...

§ 4. Папініан говорить, що коли особа, яка досягла 25 років, продала себе у рабство, тобто якщо вона отримала частину ціни, то вона не може бути відновлена..., оскільки справа не допускає відновлення, коли особа змінює свій (юридичний) стан...

24. (Паул)... § 1. Не завжди те, що вчинене з юним, підлягає ліквідації, але це має бути розглянуто відповідно з чесністю і справедливістю, щоб не було заподіяно більшої шкоди людям цього віку, оскільки (інакше) ніхто не укладав би з ними договорів і їм була б деякою мірою заборонена участь у обігу. Отже, претор не повинен втручатись у ці справи, якщо немає явного обману або якщо юні вели справи з очевидною недбалістю...

44. (Ульпіан). Не все, що вчиняють молодші 25 років, надійне, але тільки те, що слід вважати недійсним після розгляду справи, наприклад, коли вони втратили те, що мали внаслідок обману з боку інших або своєї довірливості, або втратили вигоду, яку могли набути, або прийняли на себе обтяження, які не слід було приймати.

Титул V. De capite minutis

1. (Гай). Зменшення правоздатності є зміною (юридичного) стану.

2. (Паул). Існують три види зменшення правоздатності: найвище, середнє, найменше, оскільки ми маємо три (якості) свободу, громадянство, приналежність до familia. Тому, коли ми втрачаємо все це, то зменшення правоздатності є максимальним, коли ж ми втрачаємо громадянство, але зберігаються і свобода, і громадянств, а змінюється лише familia, то, зрозуміло, що зменшення правоздатності є найменшим.

Титул VIII. Про прийняття обов'язків третейського судді

1. (Паул). Домовленість сторін про передачу їхнього спору на розгляд третейського суду (compromissum) це схоже на судовий порядок і має на меті закінчення спору.

46. (Паул). Третейський суддя може виносити рішення у тих справах, розрахунках і спорах, які мали бути спочатку (до домовленості) між особами, які домовились, але не у тих, що виникли пізніше...

Титул IX. Хай повернуть отримане хазяї кораблів, постійних дворів тощо

1. (Ульпіан). Претор каже: «Якщо хазяї корабля, готелю тощо не повернуть те, що взяли від когось на схов, то я дам на цій підставі позов».

§ 1. Цей едикт вельми корисний, оскільки звичайно доводиться покладатись на їхню чесність і довіряти їм речі для схову. І хай ніхто не думає, що це правило є суворим, оскільки від розсуду цих осіб залежить не брати (речі) від кого-небудь.

5. (Гай). Хазяї корабля і готелю тощо отримують плату не за збереження (речей), але хазяїн корабля-за перевезення пасажирів, хазяїн готелю-за дозвіл мандрівникам залишатись у готелі,.. і, однак, вони відповідають за збереження (речей). Бо й «валяльщик», і кравець отримують платню не за збереження, а за своє ремесло, але відповідають за позовом *ex locato* за збереження.

6. (Паул). Хай би тебе безоплатно перевозили на кораблі або ти безоплатно знаходився у готелі, разом з тим не можна заперечувати, що ти маєш *actiones in factum*, якщо тобі протиправно завдано шкоди.

7. (Ульпіан). Хазяїн повинен відповідати за дії усіх членів свого екіпажу, вільні вони чи раби і справедливо він відповідає за них, оскільки залучив їх сам свій ризик.

Книга П'ята

Титул 1. Про суди, куди подають і де відповідають за позовами

1. (Ульпіан). Якщо (сторони) підпорядковують себе якійсь юрисдикції і домовляються про це, то відносно тих, що погодились має юрисдикцію будь – який суддя, котрий очолює судове місце або має іншу юрисдикцію.

5. (Ульпіан). Якщо хтось з викликаних до претора підпорядкований чужій юрисдикції, то він має з'явитися..., бо претор повинен встановити чи має він (у даній справі) юрисдикцію, і той, кого викликали, не може ставитись з неповагою до влади претора. Бо й послі, й інші особи, які мають право вимагати, щоб звернення до них було у їхньому домі, знаходяться у такому становищі, що у разі виклику до суду, мають з'явитися, щоб послатися на свої привілеї.

20. (Паул). Слід вважати, що будь-яке зобов'язання має розглядатись як контракт: у якому б місці хтось не прийняв на себе зобов'язання, він вважається таким, що уклав контракт, якщо навіть його борг виник не з позики...

30. (Марцелл). Де було почато судовий розгляд, там його потрібно й завершати...

КНИГА ШОСТА

Титул 1. Про віндикацію речі

1. (Ульпіан). п. 1. Цей спеціальний речовий позов (*actio in rem*) має місце стосовно усіх рухомих речей, як живих, так і тих, що позбавлені душі, і речей, які з'єднані з ґрунтом.

§.2. Шляхом цього позову не можуть бути витребувані вільні особи, які є особами нашого права...

6. (Паул). Якщо хтось подає речовий позов, то він повинен вказати річ і те, чи вимагає він річ цілком, чи у частині і у якій саме частині: найменування речі означає не рід, але дану річ (*speciem*).

9. (Ульпіан). Обов'язок судді при розгляді такої справи полягає у тому, щоб розглянути, чи є відповідач посесором. Не стосується справи питання про те, з якої підстави він володіє; коли я довів, що річ моя, то посесор повинен віддати річ, якщо не протиставить якоїсь екцепції... Я думаю, що можна витребувати (річ) від кожного, хто тримає річ і має можливість її віддати.

23. (Паул). Речовий позов належить тому, хто набув власність на підставі права народів або на підставі цивільного права.

24. (Гай). Той, хто збирається витребувати річ, повинен подумати, чи не може він отримати володіння річчю за допомогою якогось інтердикту. Адже набагато зручніше; володіти самому і змусити супротивника нести обтяження позивача, ніж подавати позов про власність, коли володіє інший...

36. (Гай) Хто подає позов про витребування речі, для того, щоб позов його не був марним, повинен з'ясувати, чи є той, до кого позов, посесором (або особою, яка перестала бути посесором невмисно).

Титул 2. Про Publiciana in rem actione

(Ульпіан). Претор каже: «Якщо хтось вимагає те, що в силу правильної підстави (*justa causa*) передане йому (власником) і ще не засвоєне за давністю, – я дам захист».

§.1. Правильно претор каже «ще не засвоєне за давністю», бо якщо давність пройшла, то особа має цивільний позов і не потребує *actio honoraria*.

§.2. Але чому претор згадує лише про передачу і перехід за давністю, коли є досить багато правових постанов, завдяки яким може набуватись власність...

17. (Нерацій)... позов був створений не для того, щоб річ була відібрана у власника: доказом цього є, по-перше, справедливість, а

по-друге, ексцепція, «якщо ця річ не належить посесору»; – але для того, щоб особа, яка купила добросовісно і отримала на цій підставі володіння річчю, краще зберігала за собою річ.

КНИГА СЬОМА

Титул 1. Про узуфрукт та як він здійснюється

1. (Паул). Узуфрукт є право користування чужими речами та отримання від них плодів із збереження у цілісності субстанції речей.

2. (Цельс). Узуфрукт є право на тілесну річ (*jus in corpore*), разом із зникненням якої він і сам необхідно знищується.

Титул 7. Про роботи рабів

1. (Гай). Узуфрукт, встановлений на людину (раба), обіймає його роботу і плату за роботу.

Титул 8. Про користування та проживання

1. (Гай)... §.1. Встановлюється й голе користування, тобто без права на плоди; воно встановлюється таким же чином, як узуфрукт.

КНИГА ВОСЬМА

Титул 1. Про сервітути

1. (Марціан). Сервітути суть або сервітути осіб, як-то: користування й узуфрукт або сервітути речей, як-то: сервітути сільських маєтків і міських...

4. (Папініан). Сервітути в силу самої суті права не можуть бути встановлені ні починаючи з певного моменту, ні до певного моменту, ні під умовою, ні з настанням певної умови, наприклад, «поки я хочу»...

15. (Помпоній)... §.1. Природа (суть) сервітути не у тому, щоб хтось вчинив для нас якусь дію..., але у тому щоб особа терпіла щось або не робила чогось...

Титул 2. Про сервітути міських маєтків

2. (Гай). Права міських ділянок такі: будувати вище певної висоти і закривати світло сусіду або не будувати вище певної висоти, а також відводити дощову воду на дах або на двір сусіда або не відводити, а також обперти балку на стіну сусіда і, нарешті, висувати балкон або дах на ділянку сусіда та інші схожі на ці.

Титул 3. Про сервітути сільських маєтків

1. (Ульпіан). Сервітути сільських маєтків такі: прохід, прогін, проїзд, проведення води... §.1. До сільських слід віднести користу-

вання водою, прогін худоби на водопій, право пасти, випалювання вапна, копання піску...

2. (Нерацій). Сервітути сільських маєтків: дозволяти зводити будівлі вище певної висоти і затемнювати сільський дім сусіда або дозволити проведення стоку нечистот через дім або дачу сусіда, або дозволити мати виступ будівлі над ділянкою сусіда.

3. (Помпоній)... §.3. Право брати воду є право не людини, а маєтку...

Титулі 4. Загальні правила маєтків, як міських, так і сільських

1. (Ульпіан). Міські будови ми називаємо маєтками... §.1. Ці сервітути називають сервітутами маєтків, тому що при відсутності маєтків вони не можуть бути встановлені; бо ніхто не може набути сервітута міського або сільського, якщо у нього нема маєтку; і ніхто, хто немає маєтку, не може бути обтяжений сервітутом...

КНИГА ДЕСЯТА

Титул 1. Про встановлення межі

2. (Ульпіан)... §.1 Там, де суддя у справі про встановлення межі не може їх знайти (старі), йому дозволяється вирішити суперечку шляхом присудження. І якщо для усунення колишньої неясності суддя хоче провести межу по іншому місцю, то він може це зробити шляхом присудження...

Титул 3. Поділ спільного майна

3. (Ульпіан)... §.1. Що вони самі встановили між собою незловмисно, то суддя повинен насамперед виконати і при поділі спадку, і при поділі спільного майна.

8. (Паул). І якщо не всі, хто мав спільну річ, але деякі з них бажають поділу, то може мати місце позов між ними...

14. (Паул)... §.2. Якщо була угода про те, що поділ взагалі не буде проводитись, то здається цілком ясным, що такий договір не має сили: якщо ж угода стосувалась (неподілу) протягом певного строку і це йде на користь якості самої речі, то угода дійсна...

Титул 4. Про пред'явлення

1. (Ульпіан). Цей позов... введено головним чином для віндикації.

2. (Паул). «Пред'явлення» означає пред'явити річ публічно, щоб тому, хто подає вимогу, було надано можливість здійснити свою вимогу.

3. (Ульпіан). При цьому позові позивач повинен знати (про річ) все і повідомити ознаки речі, відносно якої подано позов.

КНИГА ТРИНАДЦЯТА

Титул 7. Позов про заставу

1. (Ульпіан). Відносини застави виникають не лише шляхом передачі (речі), але й шляхом голої угоди, хоча б річ і не була передана.

9. (Ульпіан). §.1. Застава може бути не лише при грошовому борзі, але й з іншої причини, наприклад, якщо хтось дав іншому заставу, щоб той за нього поручився.

§.2. У власному значенні ми називаємо заставою те, що переходить до кредитора, при іпотеці ж до кредитора володіння не переходить.

2. (Ульпіан)... §.1. Якщо відбулась новація зобов'язання, яким встановлено борг, то застава знищується, хіба що була угода про те, що відносини застави поновлюються...

35. (Флорентін).. §.1. Відносини застави, зберігаючи власність боржника, переносять на кредитора лише володіння, однак боржник може користуватись своєю річчю на засадах прекарія і по найму.

КНИГА ЧОТИРНАДЦЯТА

Титул 1. Про позов до хазяїна корабля

1. (Ульпіан)... Оскільки ми внаслідок необхідності у морських перевозках укладаємо договори з капітаном (кораблів), не знаючи їхнього (юридичного) становища і хто вони, то було б справедливим встановити, що той, хто призначив капітана корабля, ніс відповідальність, як відповідають ті, хто призначив завідуючого крамницею або якоюсь справою...

п.4. Не має значення, до якої категорії людей відноситься капітан, вільний він чи раб, раб хазяїна корабля чи іншої особи; не має значення вік: той, хто призначив має звинуватити себе... п.6. Під кораблем ми повинні розуміти і морське судно, і річне, і судно, яке плаває по озеру, і пліт.

п. 7. Але не у всіх випадках претор дає позов до хазяїна корабля, але стосовно лише тих справ, для яких призначено капітана...

Титул 2. Родоський закон про викидання

1. (Паул). Родоським законом встановлено, що коли з метою полегшення корабля викинуто товари, то це відшкодовується шляхом внеску всіх, оскільки викидання вчинено в інтересах усіх.

2. (Папініан). Якщо мачту або інший предмет спорядження корабля викинуто для усунення спільної небезпеки, то має бути проведено розподіл (інтересу)...

Титул III. Про позов через завідування

1. (Ульпіан). Оскільки ми одержуємо вигоду від дій завідуючих, то претору здавалось справедливим, щоб внаслідок укладених останніми договорів на нас (хазяїв) покладались зобов'язання і до нас покладались позови. Але не однаково встановлює претор стан того, хто призначив завідуючого, стосовно подачі позовів. Якщо хтось мав завідуючим свого власного раба, то його інтереси оберігаються набуттям ним позовів; а якщо (завідуючим був) чужий раб або ж вільна людина, то у нього (хазяїна) немає позову: але позов може бути подано до самого завідуючого або до його хазяїна на підставі договору порученця або підставі ведення чужих справ (*negotium gestio*), однак Марцелл говорить, що треба дати позов тому, хто призначив завідуючого, до тих, хто уклав договори з останнім...

3. (Ульпіан)... Немає великої різниці, призначено завідуючого для завідування крамницею чи будь-якою іншою справою.

7. (Ульпіан)...§ 1. Практично не має значення, хто є завідуючим чоловік чи жінка, вільна людина чи раб свій або чужий.

11. (Ульпіан)...§2. Якщо висить об'ява, що зданою особою не має бути укладено угоди, то ця особа не розглядається як така, що призначена для керування якоюсь справою...

§ 3. «Висить об'ява» означає, що вона має бути написана ясними літерами, так щоб це могло бути добре прочитано з поверхні землі, і це має висіти... не у віддаленому місці, а у місці, яке знаходиться перед очима (грецькими чи латинськими літерами). Я думаю, – відповідно до умов даної місцевості, щоб ніхто не міг виправдовуватися незнанням літер. Зрозуміло, що коли б хтось сказав, що він не знає літер або не помітив того, що вивішено, в той час коли багато людей це читали і в той час, як об'ява висіла, то таку особу не слід вислуховувати.

Титул V. Про угоди з чужими підвладними

1. (Гай). Проконсул робить все для того, щоб особа, яка уклала угоду з тим, хто є під чужою владою, навіть якщо відсутні більш сильні позови, тобто позов до хазяїна корабля тощо все ж таки отримало своє, оскільки справа відповідає чесності та справедливості. Якщо угоду укладено за наказом того, кому він підвладний, то на цій підставі проконсул обіцяє позов у повторному обсязі; якщо не за наказом, але мало місце надходження до його майна, то дається позов про те, що надійшло у певних розмірах до майна, якщо ж нема ні того, ні іншого, то (проконсул) дає позов про пекулій.

Tytuл VI. De senatus consulto Macedoniano

1. (Ульпіан). Слова С-К Macedoniano так: «Оскільки Македон поміж інших причин злочину... назвав також і борги, і оскільки той, хто дає гроші у позику без певних підстав, щоб не сказати гірше, часто дає людям поганої вдачі чинник до злодійства, то постановлено: якщо хто-небудь дав гроші у позику сину сімейства, то тому, хто дав позику, не надається позов і вимити навіть після смерті батька цього сина, під чиєю владою останній був: хай ті, хто показує поганий приклад шляхом надання процентових позик, знають, що ніколи борг сина сімейства не обернеться на дійсний шляхом покладення надій на смерть батька...»

3. (Ульпіан)...§ 3. Лише той порушує сенатусконсульт, хто дав сину сімейства позику, але не той, хто уклав із ним інший договір, наприклад, продав, передав у найм або іншим чином уклав договір, бо надання грошей здається небезпечним для батьків.

КНИГА П'ЯТНАДЦЯТА

Tytuл I. Про пекулій

1. (Ульпіан)...§ 1. Цей едікт є потрійним, бо позов надається або з пекулія, або внаслідок того, що договір з підвладним укладено за наказом (хазяїна)

4. (Помпоній). До пекулію входить не те, чому раб веде рахунок окремо від хазяїна, але те, що пан сам відокремив, відрізняючи свій рахунок від рахунку раба.

§ 2.... зрозуміло, що до пекулію відносять не те, що раб буде мати без відома пана, але те, що (раб має) з відома хазяїна; інакше і те, що раб викрав у пана, увійшло б до пекулію, а це невірно.

41. (Ульпіан). Ні раб не може бути боржником, ні по відношенню до раба не можна бути боржником: але якщо ми неточно вживаємо таке слово «борг», то ми швидше вказуємо на фактичний стан, ніж відносимо зобов'язання до цивільного права. Таким чином, те, що є боргом рабу, пан правильно вимагає від сторонніх; якщо раб винен сам, то внаслідок цього дається позов на пекулій, а коли щось від цього надійшло у майно пана, то надається позов до останнього.

Tytuл III. De in rem verso

1.(Ульпіан). Якщо підвладні чужому праву нічого не мають у пекулії, бо пекулій недостатній, то відповідають ті, хто має владу над вказаними особами, якщо до їхнього майна надійшло одержане (за угодами), начебто договір розглядався як укладений ними.

Титул IV. Що наказано

1. (Ульпіан). Якщо пан дав наказ, то проти нього обґрунтовано надається позов у повному обсязі, адже певним чином договір укладається з тим, хто наказує. § 1. Наявність наказу ми визнаємо у тих випадках, коли хтось наказав у присутності свідків або письмово, або на словах, або через посланця, або спеціально у якомусь одному контракті, або загальним чином. Тому, якщо хтось зробив таке розпорядження: «Укладай на мій ризик, яку бажаєш угоду з моїм рабом Стихом», то це розглядається як наказ, що стосується усіх угод... § 6. Якщо хтось схвалив те, що вчинив його раб або син, то надається позов, який ґрунтується на віддані наказу...

КНИГА ШІСТНАДЦЯТА

Титул 1. Ad senatus consultum Velleianum

1. (Паул). У С-К найповнішим чином сформульовано правило про те, щоб жінки не входили у чийсь зобов'язання (не брали на себе чужий борг). § 1. Оскільки звичаєм жінок позбавлено громадських обов'язків і у більшості випадків (виконувані ними зобов'язання) не мають сили на підставі самого права, то внаслідок цього ще більшою мірою слід позбавити їх того обов'язку, який був пов'язаний не лише з їхньою роботою і заняттями як такими, але й з небезпекою для сімейного майна...

21. (Калістрат). Якщо жінка увійшла у чуже зобов'язання, але одержане (по цьому зобов'язанню) надійшло до її майна, то не має місця екцепція, яка б ґрунтувалася на сенатусконсульті, позаяк вона не зробилася біднішою.

Титул II. Про залік (компенсації)

1. (Модестіан). Компенсація є взаємний розрахунок борга та вимоги.
2. (Юліан). Кожен усуває подані йому вимоги кредитора, який разом з тим є і боржником, якщо він готовий провести розрахунок.
3. (Ульпіан). І борги природні (натуральні) теж йдуть у залік.

КНИГА ДВАДЦЯТА

Титул 1. Про пігнус та іпотеки, як вони встановлюються та припиняються

4. (Гай). Іпотека укладається шляхом договору, коли хтось погоджується, щоб його речі внаслідок якого-небудь зобов'язання були обтяжені іпотекою; не стосується справи, якими словами здійснено

(іпотеку) так само як це має місце у тих зобов'язаннях, що укладаються шляхом згоди (домовленості). Таким чином, річ, відносно якої є домовленість, стає зобов'язаною й без письмового документа. Але про це складаються документи, щоб за їхньою допомогою можна було легше довести те, що вчинено.

5. (Марціан). Слід знати, що речі можуть бути переданими у іпотеку при якому завгодно зобов'язанні...

9. (Гай)...§ 1. Що може бути предметом купівлі-продажу, те може бути і предметом застави.

13. (Марціан)...§ 2. Встановлено, що можна прийняти у заставу і уже заставлену річ...

14. (Ульпіан)...§ 1. У тих випадках, коли існує натуральне зобов'язання, продовжує існувати й застава.

15. (Гай). І те, що поки не існує, але буде існувати, може бути переданим в іпотеку...

Титул IV. Хто має переваги відносно пігнусу та іпотеки

2. (Папініан). Хто загалом прийняв майно боржника у заставу, має перевагу перед тим, кому пізніше передано (у заставу) маєток, який входить до складу цього майна, хоча він може стягнути свої гроші за рахунок іншого майна...

11. (Гай). Відносно застави користується перевагами той, хто раніше дав гроші у позику (і отримав іпотеку)...

Титул VI. Як припиняється пігнус та іпотека

6. (Ульпіан). Право застави припиняється, якщо борг сплачено або у цьому відношенні дано задоволення. Те саме можна сказати, якщо відносини застави припинились внаслідок закінчення перебігу строку або якщо з якихось підстав припинилось зобов'язання, у зв'язку з яким встановлено заставу.

8. (Марціан). Як із знищенням тілесної речі, так і з припиненням узурфрукту застава або іпотека зникають...

КНИГА ДВАДЦЯТЬ ШОСТА

Титул 1. Про опіку

1. (Павл). Як визначав Сервій, опіка є встановлена і дозволена цивільним правом сила та влада над вільною особою для захисту того, хто внаслідок віку не в змозі захищатись самостійно...

13. (Помоній). Може бути призначено і піклувальника особі, яка має опікуна, внаслідок хвороби опікуна або його похилого віку; при-

значений вважається скоріше таким, що керує справами, ніж піклувальником.

§ 1. Буває й помічник по опікунству, призначати якого претор дозволяє опікунам, котрі самі не можуть подужати управління опікою; однак... вони призначають на свою відповідальність.

(При перекладі використано видання: Дигести Юстиніана. Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Перетерского. – М., 1984)

ДИГЕСТИ

Д. 9, 2, 52, 1 (Алфен Вар): Крамар вночі на камені посеред шляху виставив світильник. Хтось забрав його.

Переслідуючи невідомого, і намагаючись його утримати, крамар вимагав повернути викрадене. Але той не тільки не повернув світильника, але й став шмагати крамаря батогом.

Внаслідок бійки, що спалахнула, крамар вибив око супротивникові.

Крамар питає, чи вважатиметься шкода, яку він спричинив, неправомірною, адже йому першому завдали удару батогом.

Я відповів: якби він вибив око ненавмисно, не стали б вважати, що він спричинив цю шкоду неправомірно, тому що винен той, хто завдав удару першим.

Однак, якби йому не було нанесено побоїв, а він перший розпочав бійку, щоб вихопити світильника, вважається, що це відбулося за вини крамаря.

Д. 19, 1, 26 (Алфен Вар): Якщо хтось, продаючи земельну ділянку, вказав у якості приналежності сто бочок, які на його твердження, знаходились на ділянці, то, хоча б там і не було жодної, він буде винен ці бочки покупцеві.

Д. 19, 2, 30, 3 (Алфен Вар): Той, хто замовив побудову будівлі, окремо вказав в договорі: »Кожен, раз, коли буде потреба в камінні, за каміння і за роботу замовник дасть підрядчику по сім (сестерцій) за кожен фут»;

Питається, як провадити вимірювання: чи у випадку лише остаточного виконання замовлення або ж навіть у випадку, якщо замовлення не було виконано?

Відповідь, що навіть якщо не було виконано.

Ульпіан «Коментар до Едикту»

Д. 9, 2, 7, 5 (Лабеон): Але якщо хтось вдарить хворого раба і той загине, Лабеон вірно каже, що він повинен відповідати за Аквілієвим законом, бо для різних те, що несе смерть, різне.

Д. 18, 1, 21 (Лабеон): Лабеон пише, що незрозумілість (неясність) пакту має шкодити скорше продавцю, який його склав (сформулював), ніж покупцю, тому що він повинен був говорити ясніше до початку виконання угоди.

Д. 18, 6, 1, 2 (Лабеон): Требацій говорить, якщо покупець опечатав бочку, вона вважається такою, що передана. Лабеон – навпаки, і це вірно. Печатка зазвичай прикладається для того, щоб уникнути підміни, а не для того, щоб товар вважати таким, що переданий.

Д. 19, 2, 19, 4 (Лабеон): Якщо той, хто наймає житло, прибудує ворота або іншу будівлю, який позов має місце? І Лабеон написав, що в даному випадку має бути позов із договору найму, щоб тому, хто наймає, було дозволено забрати все, що покращує, але за умови, що він дасть гарантію того, що не погіршить будівлі, не спричинить шкоду, забираючи те, що покращило будівлю, що він поверне будівлю у первісному стані.

Коментар до преторського едикту

Д. 19, 1, 13, 4 (Ульпіан): Якщо продавець з умислом зробить щось, щоби продати річ дорожче, наприклад, збреше про те, що раб навчений ремеслу або має пекулій, він несе відповідальність за позовом із купівлі, для того, щоб забезпечити покупцеві суму, яку він переплатив за раба, якби той дійсно мав пекулій або був навчений ремеслу.

Д. 18, 1, 37 (Ульпіан): Якщо хтось продав ділянку, що дісталася йому у спадок, таким чином: «Нехай буде куплена тобою за таку ціну, за яку її купив заповідач», а потім виявиться, що її було подаровано заповідачеві, вважається, що продаж було укладено без ціни взагалі, тому що вона буде подібною до продажу, укладеного під умовою; такий продаж є недійсним, якщо умову не буде виконано.

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ

- actio** – позов
actio in rem – речовий позов
action in personam – особистий позов
aequitas – справедливість
agere – керівництво процесуальними діями
antiqua custuma – давній звичай
alibi – відсутність у момент вчинення злочину
accusatio – звинувачення
arrogatio – усиновлення осіб свого права
adoptio – усиновлення осіб чужого права
animus posesiouis – намір вважати дану річ своєю
accessio – прирощення, приєднання речей
actio negatoria – негаторний позов
actio publiciana – публіціанський позов
ager publicus – державна власність на землю в стародавньому Римі
ager populi Romani – провінційна власність
actus – право прогону худоби
aquaeductus – право водопроводу
aquaehaustus – право брати воду
arra – завдаток
arra poenalis – завдаток штрафний
animus donandi – намір обдарувати кого-небудь
actore non probante reus absolvitur – обвинувачений буде виправданий, якщо звинувачення не доведе своїх доказів
consuetudo – звичай
commentarii magistratuum – коментарі магістратів
commentarii pontificum – коментарі священнослужителів
camera – консультації з питань укладення договорів
contitutionibus principum – укази імператорів
Corpus juris civilis – звід цивільних законів
cousortes litis – учасники судового засідання
culpa – вина в формі необережності
caput – суб'єкт права, правоздатність
capitis deminutio – зміни в статусі

civitas – держава
civitas Romana – римська держава, римське громадянство
cousilium – рада, нарада
cum manu – шлюб з чоловічою владою
cura – піклування
concubinatus – конкубинат (фактичний шлюб)
cognati – кровні родичі
corpus possessionis – фактичне володіння річчю
communio, condominium – спільна власність
cessio – передача, уступка
casus – випадок
compensatio – залік
credere – давати позику, довіряти
creditor – кредитор
contractus – договір
consensus – угода
commodatum – позичка, передача майна в безоплатне тимчасове користування
conductor – наймач
condictio – кондиційний позов
contractus innominate – безіменні контракти
Dominis seutit periculum – власник несе ризик випадкової загибелі речі
dolus – обман, намір
definitio – роз'яснення юридичних понять
delictum – правопорушення
dicere – говорити, стверджувати в процесі
deportatio – найсуворіший вид вигнання
dos – придане
donatio propter nuptias – дарування з боку чоловіка
detentio – тримання
dominium – власність
domus – будинок, житло
dominus – господар, хазяїн
Pominium ex qure Quritum – власність по праву квіритів
dare – дати
delicto – делікт, правопорушення
debere – бути зобов'язаним

debitor – боржник
depositum – схов
Depositum irregulate – договір схову родових речей
Do, ut des – даю тобі, щоб ти дав мені
Delictum privatum – приватний делікт
De facto – фактично
De jure – юридично, по праву
familia – сім'я
fili uxor loco filiae habebatur – дружина сина вважалась дочкою
familia Romana – римська сім'я
fructus – користь, плоди
fructus naturales – природні плоди
facere – зробити
facio, ut des – роблю тобі, щоб ти мені дав
furtum – крадіжка
facta concludentia – факти, з яких можна зробити правовий висновок
facsimile – точна копія чого-небудь
jus – право
jus civile – цивільне право
jus proctorium – преторське право
jus gentium – право народів
Jus publicum – публічне право
Jus privatum – приватне право
justitia – правосуддя
jus dicere – проголошувати право (творити суд)
jus publici respondere – офіційні консультації
judicium publicum – публічний суд
judicium privatum – суд в приватних справах
jus conubii – право
jus commercii – право торгувати
Jus possidendi – право володіти
Jus utendi – право користуватися
Jus abutendi – право розпоряджатися
Jus fruendi – право одержувати прибутки
Jus vindicaundi – право захищати
Lex, leges – закон, закони
Lex respicit, non respicit – закон не має зворотної сили
litis contestatio – засвідчення сифу

libertini – лібертіни
libertas – свобода
legitimatio – узаконення
liber – вільна людина
lucrum cessaus – втрачена вигода
litterae – буква, письмо
litteris bit obligatio – зобов'язання, що виникають письмово
locatio – conductio – договір найму
locator – наймодавець
Lex contractus – договірне право
Legalitas regnorum fundamentum – законність – основа держави
Pater familias – домовладика, глава сімейства
Prior tempore – potior jure – перший в часі – сильніший в праві
per legis actiones – діяти законним чином
Praesumptio juris – юридична презумпція
Persona sui juris – особа свого права
persona – особа
persona alieni juris – особа чужого права
persona grata – дипломат
patronus – покровитель, захисник клієнта
plebs – народ
potestas – влада
Pat ria potestas – батьківська влада

Навчальне видання

ОСНОВИ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Навчально-методичний посібник

*Освітня програма підготовки здобувачів вищої освіти
ступеня бакалавр права в Національному університеті
«Одеська юридична академія»,
галузь знань – 08 «Право», спеціальність – 081 «Право»*

Підписано до друку 04.11.2019.
Формат 60x84/16. Ум-друк. арк. 17,21.
Наклад 100 прим. Зам. № 1911-08.

Видано і віддруковано в ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
Тел. +38 050 7775901 +38 048 7959160
e-mail: fenix-izd@ukr.net
www.fenixbooks.com